आयर्लंदचा इतिहास.

भाग १ ला.

विषयोपन्यास.

सुमारें दोन वर्षांपूर्वी, ह्मणजे सन १९०७ सालच्या नोवेंबर महिन्यांत, सिमला येथें बड्या कायदेकौंसिलांत राजद्रोहक सभांसंबंधाचा कायदा पास करण्यांत आला. सदरहू प्रसंगीं जो वादविवाद झाला त्यामध्यें नामदार डॉ. राशबिहारी घोष यांनीं खुद्द व्हाइसरॉयसाहेबांचे तोंडावर असें स्पष्ट सांगितलें कीं, हिंदुस्थान हें दुसरें आयर्लंदच होऊं पहात आहे, संभाळा ! आयर्लंदप्रमाणें येथेंही दडपशाही कायद्यांच्या जोरावर राज्य करण्याचा सरकारचा इरादा दिसतो. पण त्यांनीं खूप समजून ठेवावें कीं, आयर्लंदावर सुखानें राज्य करण्याचा प्रश्न केवळ निग्रहकारक अशा कायद्यांच्या रीतीनें आजपर्यंत कधींही इंग्रजांस सुटला नाहीं; व त्या उपायानें तो प्रश्न हिंदुस्थानांतही पण सुटावयाचा नाहीं. गेल्या दिसेंबरांत बंगाल्यांतून ज्या हद्दपाऱ्या झाल्या व विशिष्ट गुन्ह्यांची चौकशी विशिष्ट रीतीनें करण्यासंबंधाचा जो नवा कायदा करण्यांत आला त्या प्रसंगीं केसरीनें लिहिलेल्या अग्रलेखास "हिंदुस्थान आयर्लंद झालें" असा मथळा दिलेला वाचकांस स्मरत असेलच. तसेंच, ज्यांना बोलून किंवा लिहून आपले विचार व्यक्त करावयाचे नसतात अशा इतिहासज्ञ विचारी लोकांच्याही मनांत, गेलें सालभर घडून येणाऱ्या अघटित घटना पाहून, आयर्लंदचें स्मरण वेळोवेळीं झालें असेल अशी आमची खात्री आहे. अशा रीतीनें आयर्लंदची आठवण इकडे होण्याचें मुख्य कारण असेंआहे कीं, सन १८८० सालापासून हिंदुस्थानांतील लोकांस राज-

कारणाची विशेष गोडी लागली, व १८८० सालच्या सुमारासच आयर्लंदमधील राजकारणाला पार्नेलच्या कर्तबगारीमुळें तेज आलें होतें. तेव्हांपासून हिंदुस्थानांतील राजकारणप्रिय पुरुषांस सूक्ष्म निरीक्षणाअंतीं आयर्लंदांतील व या देशांतील चळवळींमध्यें एक प्रकारचें साधर्म्य दिसूं लागलें; व हा बिंबप्रतिबिंब भाव आज जवळजवळ तीस वर्षांच्या अनुभवानें दृढच होत गेलेला आहे. पुढें, हिंदुस्थानांतील हकीगती वाचून आयरिश लोकांचेंही लक्ष लवकरच हिंदुस्थानाकडे वेधलें. सन १८९४ सालीं मद्रास येथें भरलेल्या दहाव्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान आलफ्रेड वेब या आयरिश गृहस्थास देण्यांत आलें; व त्यावेळच्या त्याच्या भाषणावरून, आयरिश लोकांस हिंदुस्थानच्या प्रजेविषयीं एक प्रकारचें ममत्व वाटूं लागलें आहे हें चांगलेंच व्यक्त झालें. सुमारें तेरा वर्षांपूर्वीं नामदार गोखले हे आयर्लंदास गेले होते त्यावेळीं आयरिश लोकांनीं त्यांचा चांगला परामर्ष घेतला; व मायकेल डेव्हिट, डिलन, वगैरे लोकांच्या व त्यांच्या ज्या गांठी पडल्या त्यांवरून आयरिश लोकांस आमच्या सुखदुःखाच्या गोष्टी ऐकण्यास आवडतात, असें दिसून आल्याचें सर्वश्रुत आहेच. लोकमान्य टिळक यांजवरील राजद्रोहाच्या दोन्ही खटल्यांचे प्रसंगीं आयरिश वर्तमानपत्रांतून जे लेख आले त्यांवरून, हिंदुस्थानांतील राजकारणाचे झगड्यांत ज्यांना दुःख सोसावें लागतें अशांविषयीं आयरिश लोकांस सहानुभूति वाटते, व अशांच्या उद्योगाचें कौतुक करण्यांकडे त्यांची प्रवृत्ति असते, असेंही दिसून आलें. अशा रीतीनें या उभय राष्ट्रांतील संबंध दिवसें दिवस वाढतच चाललेला आहे.

वास्तविक, आयर्लंद व हिंदुस्थान या देशांमध्यें अर्थाअर्थीं कांहीं एक संबंध नाहीं. दोहोंमध्यें अंतर तीनचार हजार कोस, धर्म वेगवेगळे, व ऐहिक विषयांचे दृष्टीनें पाहतां एकाचें दुसऱ्यावर अवलंबून असें कांहींच नाहीं. केवळ विश्वकुटुंबाचे अवयव या नात्यानें उत्पन्न होणारा दूरान्वय मनांत नेहमीं कसा वागणार ? अर्थात् इंग्लंदच्या उभयान्वयी उपाधीची जोड झाली नसती तर या दोनही राष्ट्रांतील लोकांस एकमेकांबद्दल कधीं कांहींच वाटलें नसतें. ज्यांत आपला कांहीं संबंध नसतो अशा गोष्टी आपल्या कानावर आल्याच तर त्या आपण तेव्हांच विसरतों; किंवा फारच झालें तर

केवळ इतिहास या दृष्टीनें त्या आपल्या ध्यानांत राहतात. परंतु इंग्लंदचें साम्राज्य हें आयर्लंद व हिंदुस्थान या उभय राष्ट्रांस सुखदुःखाचें एक साधारण असें अधिष्ठान किंवा उत्पत्तिकारणच निर्माण झाल्यानें, त्यांपैकीं एका राष्ट्रांत घडणाऱ्या गोष्टी दुसऱ्या राष्ट्रांतील लोकांस केवळ इतिहासाहून अधिक चित्ताकर्षक वाटूं लागाव्या हें स्वाभाविकच आहे. गतवर्षी पार्लमेंटांतील एका वादविवादाचे प्रसंगीं सर हॉवर्ड व्हिन्सेंट नावाच्या सभासदानें जीभ लांब करून, "हद्दपारीच्या ऐवजीं लाला लजपतराय यांस गोळीच कां घातली नाहीं?" असे साहसाचे उद्गार निर्लज्जपणानें काढले; तेव्हां रेडमंड वगैरे आयरिश पुढारी त्याजवर कसे तुटून पडले व ते शब्द त्यांनीं या राजश्रींस परत घेण्यास कसे लावले, हें केसरीच्या वाचकांस स्मरत असेलच. उलटपक्षीं, पार्लमेंटांत आयरिश होमरूल [स्वराज्य] चा प्रश्न निघाला असतां हिंदी लोकांचें श्रोत्रेंद्रिय लागलेंच कसें तीव्र होतें, किंवा आयर्लंदांतील लोकांचें दुःख निवारण करणारा अगर त्यांस नवीन हक्क देणारा एखादा कायदा पास झाला ह्मणजे हिंदुस्थानांतील लोकांस स्वाभाविकपणें आनंद कसा होतो, ही ज्याच्या त्याच्या अनुभवाचीच गोष्ट आहे. स्वराज्य, ह्मणजे आपल्या तंत्रानें चालणारें पार्लमेंट, मिळणें हें कित्येक स्वाधीन व कित्येक पराधीन अशा गोष्टींच्या सिद्धीवर अवलंबून असतें. यामुळें तुर्की, इराणी किंवा चिनी अशा पौर्वात्य लोकांस पार्लमेंट मिळालें अगर मिळणार असें ऐकून आम्हीं स्वतः कसें वागावयास पाहिजे याचें जसें आपणांस ज्ञान होतें, तसेंच आयर्लंदच्या स्वराज्याची प्रगति अगर प्रतिगति याविषयीं आपल्या कानावर कांहीं बातमी आली असतां ब्रिटिश सरकारच्या मनाची तब्बेत कशी काय लागलेली आहे याचा अंदाज हिंदुस्थानच्या राजकीय पुढाऱ्यांस बांधतां येतो. कुटुंबांत जी ती व्यक्ति आपलें नशीब आपणा बरोबर घेऊन येतेच; असें असतांही कुटुंबाचें भवितव्य ह्मणून कांहीं एक वेगळेंच असतें. व त्याच्या जाळ्यांत सर्व गुरफटलेले असल्यामुळें, एकमेकांबद्दल एकमेकास अभिमान वाटूं लागतो. तसाच कांहींसा प्रकार हिंदुस्थान व आयर्लंद यांचा झालेला दिसतो. समसुखी जीव जरी एकमेकांबद्दल प्रेमभाव बाळगीत नसले तरी समदुःखी जीव तो भाव बाळगतात यांत शंका नाहीं. व या नात्यानें आयर्लंद व हिंदुस्थान हीं दोन

परावलंबी राष्ट्रें एकमेकांचा वृत्तांत ऐकून ज्याप्रमाणें आपलें दुःख यत्किंचित तरी विसरतील, त्याचप्रमाणें एकमेकांच्या चारित्र्यापासून बोध होऊन विचाराची नवीन दिशाही त्यांस सुचेल. तथापि या दोन राष्ट्रांस परस्परांचा पूर्ववृत्तांत असावा तितका परिचित नाहीं. त्यांतल्यात्यांत आयर्लंडची स्थिति हिंदुस्थानापेक्षां कांहींशी बरी असल्यानें, ह्मणजे राजकारणांत आयर्लंडचें पाऊल हिंदुस्थानापेक्षां पुढें असल्यामुळें, आमचा वृत्तांत सविस्तर कळवून घेण्याची आयरिश लोकांस कदाचित् इतकी गरज वाटत नसेल. परंतु आयर्लंड हें राष्ट्र ज्या कित्येक राजकीय स्थित्यंतरांतून हल्लींच्या पदवीस येऊन पोंचलें आहे त्यापैकीं कित्येकांमधून आह्मांस अद्यापि जावयाचें असल्यामुळें, आह्मांस तरी आयर्लंडचा वृत्तांत समजून घेणें अधिक जरूरीचें आहे.

सदरहू वृत्तांत वाचकांपुढें मांडण्यांत आमचा मुख्य हेतु काय आहे, हें प्रथमच विषयोपन्यासाचे वेळीं सांगितलेलें बरें. हा हेतु ह्मटला ह्मणजे, कांहीं बाबतींत समान स्थितींत असलेल्या अशा एका युरोपियन राष्ट्राचे पांचशें वर्षांचे इतिहासावरून आह्मीं हिंदुस्थानवासी लोकांनीं काय शिकावें अगर आम्हास काय शिकतां येईल याचा बोध करून देणें. हिंदुस्थानच्या स्थितीसारखी ज्याची स्थिति आहे असा देश ह्मटला ह्मणजे एक आयर्लंडच. या दोन राष्ट्रांत वैधर्म्य कांहीं थोडें थोडकें नाहीं; परंतु वैधर्म्याप्रमाणें साधर्म्यही बरेंच आहे. हें या बाबतींत पुढें केलेल्या विवेचनावरून दिसून येईल. व अशा राष्ट्राचा पांच चारशें वर्षांचा इतिहास डोळ्यापुढें आणितां आला तर त्यापासून उपयुक्त असे व्यापक सिद्धांत काढतां येणें शक्य आहे. हिंदुस्थानच्या नवीन परिस्थितींतील इतिहासास हल्लीं नुकताच कोठें प्रारंभ आहे. या इतिहासास खरी सुरुवात होऊन अवघीं ५०।७५ वर्षें झालीं. अर्थात् तेवढ्यावरूनच भावी स्थितीसंबंधानें अनुमानें काढणें प्रायः चुकीचें होईल. इतिहासाचा मुख्य उपयोग भविष्यकथन हा होय; व तें भविष्य खरें ठरण्यास जितक्या अधिक काळाचा इतिहास आधार ह्मणून घेतां येईल तितकें बरें. आयर्लंडच्या इतिहासांतील वादग्रस्त असे जे प्रश्न त्यांपैकीं प्रत्येकाचा इतिहास कमींतकमी १००–१५० वर्षांचा आहे. दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं, जेथें खोल व शांत विचाराचा प्रश्न येतो

तेथें स्वतःचा संबंध जिच्यांत कमी अशा प्रकारची विचारसामुग्रीच घेतलेली बरी. शाळेंत मुलांच्या पाट्या एकमेकांकडून तपासवितात हें प्रत्येक विद्यार्थ्यास ठाऊक आहेच. खेळणारापेक्षां पाहणारालाच खेळ अधिक चांगला दिसतो अशी म्हण आहे. मनुष्यास दुसऱ्याचा न्याय जसा करितां येतो, तसा तो स्वतःचा स्वतःला करितां येत नाहीं. वकीलाच्या स्वतःच्या हितसंबंधाचा खटला असला म्हणजे तो दुसरा वकील देतो. डाक्तराच्या घरचें जिव्हाळ्याचें मनुष्य आजारी पडलें तर तो प्रायः दुसरा डाक्तर बोलावतो. त्याचप्रमाणें आपल्या देशासंबंधानें सल्ला देण्यास केव्हां केव्हां आपणापेक्षां दुसरेच लोक अधिक लायक ठरतात. या सर्वांतील मर्म हेंच कीं, अहंकार व ममत्व यांच्या धूमोद्गाराच्या योगानें आपल्या डोळ्यांना एकप्रकारचें अंधत्व येतें. तसेंच कोणतीही वस्तु नीट निरखून तिची परीक्षा करावयाची असली तर ती अगदीं डोळ्यांना भिडवून चालत नाहीं, थोडी अंतरावर धरावी लागते. चितारी चित्र रंगवीत असतां मधूनमधून दूर अंतरावर जाऊन तें पाहतो. त्याचप्रमाणें आपल्या राष्ट्र-पटावर इतिहास-चित्र रंगत असतां, मनानें थोडें दूर जाऊन, त्या चित्राचें प्रतिबिंब उपमानभूत होण्यासारख्या एखाद्या राष्ट्राच्या इतिहासाचे आरशांत आपणास पाहतां आलें तर फार चांगलें. व हिंदुस्थानच्या लोकांस आयर्लंदचा इतिहास आरशाप्रमाणें उपयोगी पडेल असा आमचा समज आहे. दडपशाही कायद्यांच्या दृष्टीनें पाहतां आयर्लंदची आठवण कशी होते, हें ना. राशबिहारी घोष यांच्या उद्गारांवरून वर दाखविलेंच आहे. परंतु हा बिंब-प्रतिबिंब भाव राष्ट्रेतिहासाच्या या फक्त एका अंगावरूनच पटतो असें नाहीं; तर ऐतिहासिक परंपरा, लोकस्वभाव व चारित्र्य, धर्म, समाजरचना, सुखदुःख-कारणें, राष्ट्राच्या मागण्या व आकांक्षा, राज्यकर्त्यांचें धोरण, प्रजाजनांच्या चळवळी व उद्योग, इत्यादि अनेक अंगांनीं आयर्लंदचा दाखला हिंदुस्थानास देण्यासारखा व पटण्यासारखाही आहे.

आयर्लंद देश हें एक बेट आहे. तें इंग्लंदच्या पश्चिमेस सुमारें सत्तर मैलांवर असून दोहोंच्या दरम्यान समुद्र आहे, त्यास आयरिश चॅनल किंवा आयरिश समुद्र ह्मणतात. या देशांत सरोवरें, दलदली, पाणथळी यांची गर्दी असून जिकडेतिकडे प्रांत डोंगराळ, वनश्रीयुक्त, हिरवागार व

ह्मणून नेत्रांस रम्य असा दिसतो. आयर्लंदास ‘ पाचूचीं बेटें ’ असें ह्मणतात याचें कारण हेंच होय. या बेटाची लांबी सुमारें तीनशें मैल, रुंदी पावणे दोनशें मैल व क्षेत्र फळ अदमासें बत्तीस हजार चौरस मैल आहे. ह्मणजे विस्ताराचे मानानें पाहतां आयर्लंद देश हा फार तर हिंदुस्थानांतील वऱ्हाड प्रांताच्या दुपटी एवढा भरेल. आयर्लंदची लोकसंख्या इ. स. १९०१ चे खानेसुमारींत ४४,५८,७७५ इतकी भरली. चाळीस वर्षां पुर्वी ह्मणजे १८६१ सालीं ही लोकसंख्या सुमारें अठ्ठावन लक्ष होती; व १८५१–६१ या दहा सालांत आयर्लंदची लोकसंख्या ‘ शेंकडा अकरा ’ इतक्या भयंकर प्रमाणानें कमी झाली. १८४१ सालीं ही संख्या ८१ लक्ष होती. अर्थात् सत्तर वर्षांचे अवधींत आयर्लंदची लोकसंख्या निम्यानें कमी झाली. आणि याचें कारण दुष्काळ व असंतुष्ट आयरिश लोकांचा देशत्याग हेंच होय. अद्यापि दरसाल कित्येक लोक आयर्लंद सोडून अमेरिकेस जातात; कारण स्वदेशापेक्षां तेथें त्यांचें बरें चालतें. आजच्या ४४$\frac{1}{2}$ लक्षांत २५ लक्ष कांहीं सांगण्यासारख्या धंदा न करणारे, ८$\frac{3}{4}$ लक्ष शेतकी करणारे, ६$\frac{1}{3}$ लक्ष उद्योगधंदा करणारे, २ लक्ष घरकामकरणारे, व १$\frac{1}{3}$ लक्ष इतर धंदे करणारे असे आहेत. धर्माचे दृष्टीनें पाहतां या ४४$\frac{1}{2}$ लक्षांपैकीं ३३ लक्ष क्याथोलिक, ५$\frac{3}{4}$ लक्ष प्रॉटेस्टंट, ४$\frac{1}{2}$ लक्ष प्रेसबिटेरेनियन्स, ६२ हजार मेथॉडिस्ट व बाकी इतर किरकोळ धर्मपंथांचे आहेत. लोकसंख्येच्या मानानें पाहतां आयर्लंद इतका लहान प्रांत सर्व हिंदुस्थानांत सांपडणें कठीण. कारण छोटानागपूर प्रांताची किंवा ओरिसा प्रांताचीही लोकसंख्या आयर्लंदच्या संख्येपेक्षां चार पांच लाखांनीं अधिक भरेल. आपल्या मुंबई इलाख्यांतील गुजराथ प्रांतापेक्षां थोडी जास्त, परंतु मध्यप्रांतांतील सहा जिल्ह्यांपेक्षां कमी इतकी काय ती आयर्लंदची लोकसंख्या आहे. लोकसंख्येच्या मानानें पाहतां साताऱ्याएवढे फक्त चार जिल्हे घातले ह्मणजे आयर्लंडची भरती होते. अशा या अल्पप्रमाण देशाविषयीं इतर गोष्टीही फारशा सांगण्यासारख्या नाहींत. तथापि एकदोन गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत, त्या मात्र फार महत्वाच्या आहेत. एक तर आयर्लंदांत शिक्षणाचा प्रसार हिंदुस्थानाचे मानानें पुष्कळ आहे. कारण त्यामध्यें सुमारें १६ कॉलेजें असून चार हजारांवर विद्यार्थी

कॉलेजांतून शिकत असतात. तसेंच एकंदर समाजापैकीं सुमारें शेंकडा सत्तर लोकांस लिहितांवाचतां येतें. आयरिश लोकांचा राजकारणांत प्रवेश याच मानानें आहे. उदाहरणार्थ, हल्लीं मध्यभागातर्फे मुंबईच्या कायदेकौन्सिलांत एक सभासद निवडून दिला जातो, त्याच्याऐवजीं सुमारें तेवढ्याच विस्ताराच्या आयर्लंदच्यातर्फे खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंटांत शंभर सभासद निवडून दिले जातात असें सांगितलें, म्हणजे ते लोक राज्यकारभाराचे कामीं आपणापुढें किती आहेत, हें लक्षांत येईल. तर अशा या देशाचा पूर्वेतिहास काय आहे, हल्लीं इंग्लंदचा व त्याचा संबंध कशा प्रकारचा आहे, व त्यानें आपल्या डोळ्यापुढें कोणतें ध्येय ठेवलेलें असून तें मिळण्याविषयीं त्याचा उद्योग कशा प्रकारचा चालू आहे, हें आपण पाहूं.

भाग २ रा.

आयर्लंदचा प्राचीन इतिहास.

पश्चिम यूरोपांतील लोक समुद्रावर सफरी करण्यांत पटाईत व हौशी असल्यामुळें, अकराव्या शतकाचे अखेरपर्यंत चारही बाजूंनीं दर्यावर्दी रानटी लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी या बेटावर येऊन नेहमीं उतरत; व अशा रीतीनें फार प्राचीन काळापासून आयर्लंद हें अनेक जातींच्या लोकांचें वसतिस्थान होऊन बसलें होतें. जुन्या दंतकथा व भाट लोकांच्या तोंडातलि पवाडे पाहिले तर त्यांमध्यें आयर्लंदचा इतिहास अगदीं थेट आद्य जलप्रळयापर्यंत नेऊन भिडाविलेला आढळतो. ख्रिस्ती पुराणांत वर्णिलेल्या जलप्रळयांत अवशिष्ट राहून पुढें ज्यानें सर्व जातींच्या प्राण्यांची जगाचे पाठीवर फिरून वस्ती करविली त्या 'नोहा'ची पुतणी ' तुआथ दानान ' ही प्रथम आयर्लंदच्या किनाऱ्यावर उतरली व तेथून आयर्लंद देशांतील मनुष्य वस्तीस सुरवात झाली ! त्याच्या पूर्वी पौराणिक कालांत अमानुष योद्धे, राक्षस, मांत्रिक व जादुगार यांचीच काय ती या ओसाड बेटावर वस्ती होती असें या कथांमधून वर्णिलेलें आहे. मनुष्य वस्तीच्या काळांतही प्रथमतः अग्नि व सर्प यांची उपासना व नरयज्ञ इत्यादि अघोरपंथी प्रकार चालू होतेच.

ख्रिस्तीशकाच्या प्रारंभापूर्वी चवदाव्या शतकांत 'मायलेशिअस' नामक एका पौराणिक योद्ध्यानें आयर्लंद हस्तगत करून आपल्या अनुयायांची तेथें एक वसाहत वसविली, व अद्यापिही आयरिश लोकांस काव्यांमधून ' मायलेशियनं ' हें नांव लावलेलें आढळून येतें. मायलेशिअसचा मुलगा हेबर याजवरूनच आयर्लंदास ' आयबेरिअन ' बेटें असें ह्मणतात. पुढें मायलेशिअसचे मुलगे हेबर व हेरीमन या दोघांनीं आयर्लंदचे दोन विभाग करून ते आपापसांत वाटून घेतले. रोमन लोकांनीं ख्रिस्ती शकाच्या प्रारंभाचे सुमारास पाश्चिमयूरोपांतलि बहुतेक देश पादाक्रांत करून त्यांमधून आपल्या लष्करी चौक्या बसविल्या होत्या. परंतु आयर्लंदांत त्यां-

चा प्रवेश फारसा झाला नाहीं; व हा देश यूरोपांतील अगदीं एका टोंकास असल्यामुळें रोमन लोकांकडून पीछेहाट पावलेल्या अनेक जातींचे लोक आयर्लंदांत येऊन आश्रयास राहिले होते. या लोकांमध्यें गॉल्स, सेलटस, पिक्टस, स्कॉटस वगैरे प्रमुख होते. कालांतरानें याच लोकांना आयर्लंद हा स्वदेशसा वाटूं लागला; व पुढें मध्ययुगापर्यंत आयर्लंदात झालेल्या अनेक लढायांमध्यें स्वदेशभक्ति व स्वराज्यसंस्थापना हे दोन हेतु मधून मधून झळकलेले दृष्टीस पडतात. मध्ययुगाच्या प्रारंभीं असा एक काळ होऊन गेला कीं त्याकाळीं, इंग्लंदांतलि लोकांपेक्षां आयर्लंदांतील लोकच अधिक सुधारलेले व लढाऊ असल्यानें, त्यांनीं इंग्लंदवर मधून मधून स्वाऱ्याही केल्या. चौथ्या व पांचव्या शतकांत फिडॅक व नियाल या नांवाच्या आयरिश राजांनीं इंग्लंदवर आपलीं सैन्यें उतरविलीं होतीं. व या गोष्टीची साक्ष इंग्लंदच्या पश्चिमेकडील समुद्रकिनाऱ्याच्या कांहीं स्थळांच्या नांवावरून पटण्यासारखी आहे. मात्र इंग्लंदांत आयरिश लोकांची कायमची अशी वसाहत कधींच झाली नाहीं. प्राचीनकाळच्या आयरिश राजघराण्यांत अनेक वीर पुरुष होऊन गेले; व आयर्लंदमधील लोकांस या पूर्वकालीन वीरपुरुषांचे पोवाडे गाण्यांत अद्यापिही अत्यंत प्रेम वाटतें. मराठे लोकांत जसा शिवाजी, बंगाली लोकांत जसा प्रतापादित्य अथवा इंग्रजांत जसा आलफ्रेड दी ग्रेट, तसेच आयरिश लोकांत कॉरमॅक व ब्रायन नांवांचे वीर होऊन गेले. कॉरमॅक हा राजा जसा शूर तसाच मोठा मुत्सद्दीही होता. त्यानें लष्करी शिक्षणाचीं तीन महाविद्यालयें काढिली होतीं व त्यानें घालून दिलेले कायदेकानू पुढें शेंकडों वर्षेंपर्यंत अमलांत राहिले होते. हिंदुस्थानांत जसें पांडवांचें कुल, तसेंच आयर्लंदांत 'ऑनील' या नांवाचे वीरकुल प्रसिद्ध आहे. या कुलांत दर पिढीस एकाहून एक असे पराक्रमी पुरुष जन्मले. मात्र त्यांचें शौर्य देशांतल्या देशांत आपल्या अनेक शत्रूंशीं लढण्यांतच खर्च झालें; त्यापासून इतर उपयोग फारसा झाला नाहीं. मराठ्यांस जसा रायगड, अगर मुसलमानांस जशी दिल्ली, त्याचप्रमाणें आयरिश लोकांस 'तारागड' हें ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचें असें स्थान आहे. या 'तारागडा' वर आयरिश लोकांच्या स्वराज्याचा बावटा प्रथम रोंवला गेला व बरेच दिवस तो तेथें फडकतही होता. याच 'तारागडा'

वर स्वदेशी राजांचे राज्याधिरोहण समारंभ थाटानें होत. सहाव्या शतकांत 'तारागडा' वरचें ठाणें कायमचें उठलें; व तें स्थान तेव्हांपासून अद्यापपर्यंत ओसाड व उदासवाणें होऊन पडलें आहे. पण अद्यापिही जेव्हां जेव्हां आयरिश कवी अगर देशभक्त यांच्या तोंडून भावी स्वराज्याबद्दल उज्वलभक्तिप्रेरित असे उद्गार बाहेर पडतात, तेव्हां ते० 'तारागडा' चा प्रेमपूर्वक असा उल्लेख कोणच्याना कोणच्या तरी रीतीनें त्यांतून झालेला दृष्टीस पडतो. तथापि लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं, आयर्लंद हें इतकें लहान बेट असूनही, परकीय राजाच्या अमलाखालीं जाईपर्यंत त्यामध्यें एकछत्री असें राज्य कोणाचेंच झालें नाहीं. आयर्लंदला अंतःकलहाचा शापच आहे कीं काय, असें वाटतें! कारण स्वकीयांच्या किंवा परकीयांच्या अमलाखालीं आयर्लंदांत शांतता व एकी फारशी नांदली असें कधींच घडून आलेलें नाहीं.

सुमारें पांचव्या शतकांत आयर्लंदमध्यें ख्रिस्ती धर्माचा प्रवेश होण्यास सुरवात झाली. पॅलेडिअस, पॅट्रिक, कोलंबा वगैरे अनेक ख्रिस्ती साधू व धर्मोपदेशक आयर्लंदांत होऊन गेले. त्यांच्या परिश्रमानें आयरिश लोक ख्रिस्ती ह्मणजे पोपचे अनुयायी बनले; व तेव्हांपासून रोमन क्याथोलिक पंथाचा अंमल आयरिश लोकांवर इतका दृढ बसलेला आहे कीं, प्रॉटेस्टंट पंथास आयर्लंदांत केव्हांही वाव मिळाला नाहीं. आयर्लंदच्या उत्तर भागांत इंग्रजी राजांकडून वेळोवेळीं हर प्रयत्नानें प्रॉटेस्टंट वसाहती वसविण्यांत आल्या असतांही आजमित्तीस तेथें शेंकडा ७५, व दक्षिणभागांत तर शेंकडा ९० लोक रोमन क्याथोलिकच आहेत. स्कॉटलंद, इंग्लंद वगैरे आसपासच्या देशांनीं धर्ममतांतर सर्रास केल्यानें प्रॉटेस्टंटपंथाची त्या देशांमध्यें कायमची स्थापना झाली. परंतु आयरिश लोकांनीं पोपचे स्वामित्व केव्हांही टाकून दिलें नाहीं, एवढेंच नव्हे तर मनानें मानिलेल्या धर्माकरितां त्यांनीं आजपर्यंत अनेक प्रकारच्या हालअपेष्टा व राजकीय छळ सोसलेला आहे. सेंट पॅट्रिक हा एक विख्यात सिद्ध पुरुष होऊन गेला. आयरिश राजा 'नियाल' यानें ज्यावेळीं फ्रान्सवर स्वारी केली त्यावेळीं 'बोलेन' शहरांत पॅट्रिक [बॅट्रिशियस] या नांवाचा एक मुलगा आयरिश शिपायांचे हातीं लागला. अर्थात् त्यास आयर्लंदांत नेऊन गुलाम ह्मणून विक-

ण्यांत आलें, व तेथें वयाच्या बावीसाव्या वर्षापर्यंत आपल्या धन्याचीं गुरें पाळण्याचें काम तो करीत असे. नंतर एक दिवस पळून जाऊन त्यानें आपली सुटका करून घेतली. व 'मला ईश्वराचा दृष्टांत होऊन खिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याची आज्ञा झाली आहे' असें सांगत तो फिरूं लागला. लवकरच त्याच्या मागें शिष्यांची गर्दी होऊं लागली, व ज्या आयर्लंदांत गुलामगिरीमध्यें पूर्वी आपले दिवस गेले त्याच देशांत जाऊन धर्मोपदेशाचे काम करण्याची महत्वाकांक्षा त्यानें धरली. इ. स. ४४५ सालीं तो आयर्लंदचे किनाऱ्यावर येऊन उतरला व त्या काळीं धर्माध्यक्षांचे स्थानीं असलेल्या ड्रुईड लोकांस चमत्कार दाखवून, अखेरीस नियाल राजाचा मुलगा लिओदर यास त्यानें खिस्ती धर्माची दीक्षा दिली. क्रमाक्रमानें बहुतेक जमातींच्या पुढाऱ्यांनीं त्याचें शिष्यत्व पत्करलें, व अशा रीतीनें थोड्याच काळांत तो सर्व आयर्लंदचा धर्मगुरू बनला. जुन्या रानटी ड्रुईड लोकांचीं ठाणीं उठून त्यांचे जागीं सुसंस्कृत अशीं खिस्तीधर्ममंडळें स्थापलीं गेली. या मंडळांस क्रमाक्रमानें उत्पन्नाच्या जमिनी मिळाल्या, या उत्पन्नावर पोसलेल्या धर्मोपदेशकांनीं शाळा घातल्या, व थोड्याच काळांत देशामध्यें शिक्षणाचा फैलाव होऊन धर्मजागृतीही इतकी झाली कीं, आसपासच्या राष्ट्रांत धर्मोपदेशक पाठवून, त्यांना धर्मदीक्षा देऊन पावन करून घेण्याचें काम आयर्लंदकडे आलें. या कालीं जेथें तेथें ह्मणून खिस्तीधर्माचा प्रसार होई तेथें तेथें रोम येथील धर्मगुरु [पोप] चें स्वामित्व कबूल होत असे. परंतु आयर्लंदांत पोपचा प्रत्यक्ष असा अंमल पुढें बरींच शतकें पर्यंत बसला नाहीं; स्थानिक धर्मगुरूंनीं एकप्रकारचें स्थानिक स्वराज्यच भोगलें.

आठव्या व नवव्या शतकांत आयरिश लोकांच्या धार्मिक चरित्रास अत्यंत उज्वळ स्वरूप प्राप्त झालें होतें. तें इतकें कीं, आयरिश धर्मगुरु व उपदेशक परकीय देशांत जाऊनही कीर्ति व यश मिळवूं लागले. धर्म व विद्या यांची जोडी सर्व देशांत अखंड आढळून येते. ज्याप्रमाणें भरत खंडातले ऋषि त्याचप्रमाणें खिस्ती देशांतील धर्मगुरु. दोघांनींही प्राचीन काळीं व मध्ययुगांत धर्माचें रक्षण व विद्येचें पालनपोषण सारख्याच उत्साहानें केलें. आयर्लंदमध्यें या दोन शतकांत मठवासी धर्मोपदेशकांचा

वर्ग फार वाढला. पूर्वी बौद्ध धर्माचे प्रसाराचे वेळीं हिंदुस्थानांत गृहस्थाश्रम मार्गे पडून पुरुष व स्त्रिया जोगी व जोगिणी बनून धर्माचा फैलाव करण्याकरितां देशांतल्या देशांत व परदेशांतही प्रवास करूं लागल्या, तीच स्थिति या काळीं आयर्लंदची झाली होती. याच सुमारास आयर्लंदांतील 'डरो' व 'आरमा' येथील विश्वविद्यालयांची कीर्ति दिगंत पसरली; आणि युरोपखंडांतील विद्याभिलाषी व स्वातंत्र्यप्रिय लोक तेथें विद्यार्जनाकरितां येऊन राहूं लागले. रानटी युरोपियन लोकांनीं आपल्या बाहुबलपराक्रमानें आयरिश लोकांवर जय मिळविला होता खरा; परंतु धर्म, सुधारणा व विद्या यांच्या बलानें, जित आयरिश लोकानीं आपल्या जेत्यांवर उलट जय मिळवून त्यांना आपले दास बनविलें. परंतु दुर्दैवानें ही स्थिति फार दिवस टिकली नाहीं.

आठव्या शतकापर्यंत आयर्लंदमध्यें धर्मांच्या वाढीबरोबरच अंतःकलहांची वाढ सुरूं होती. आठव्या शतकांत नॉर्थ मेन, ज्यांना डेन्स असें ह्मणतात, त्यांच्या स्वाऱ्या आयर्लंदवर सुरूं झाल्या. हे लोक खिस्ती नव्हते, व आयर्लंदांत उतरल्या बरोबर त्यांनीं खिस्ती धर्ममंडळावर शस्त्र चालवून जाळपोळ, लूटमार, छळ व भ्रष्टाकार यांची कमाल करून सोडली. या बाह्य संकटामुळें आयरिश लोकांचे डोळे जरासे उघडले, व त्यांनी आपआपसांतली यादवी थांबवून व एकी करून डेन्स लोकांविरुद्ध बंड केलें आणि त्यांचा एक दोन ठिकाणीं मोडही केला. परंतु ही एकी थोडा वेळ टिकली. फिरून डेन्स लोकांचीं आणखीं जहाजें आयर्लंदच्या किनाऱ्यावर उतरलीं. व या परकी लोकांनीं फिरून आपलीं ठाणीं चहूंकडे बसवून देश पादाक्रांत केला. ही स्थिति शंभर वर्षेपर्यंत टिकली. व नंतर ब्रायन व मेलॅक्लिन या नांवाच्या स्वदेशी शूर राजांनीं पुढाकार घेऊन डेन्स लोकांचे पराभव व कत्तली करून त्यांचा कायमचा पाडाव केला. पण लवकरच ब्रायन व मेलॅक्लिन यांजमध्यें चुरस उत्पन्न होऊन फिरून यादवी सुरूं झाली. अखेर ब्रायन याचा विजय होऊन सन १००१ सालीं सर्व आयर्लंदचा राजा या नात्यानें तारागडावर त्यास राज्याभिषेक झाला. डेन्स लोकांनीं फिरून एकवेळ उचल करून पाहिली. सन १०१४ सालीं क्लॉटॉर्फ येथें मोठी लढाई झाली, व लढाईंत डेन्स लोकांचा पराभव झाला. ते समुद्रकिनाऱ्याकडे निघून गेले व आयरिश लोक विजयी झाले. परंतु शूर राजा ब्रायन हा मारला

गेला. व यामुळें त्याच्या पश्चात् आयर्लंदांत फिरून यादवी सुरू झाली. क्रमाक्रमानें त्यांच्या धर्माचेंही स्वरूप मलीन झालें, व विशेषतः अंतः- कलहरूपी दुष्ट पिशाचानें पछाडलेल्या आयरिश लोकांनीं आपसांत यादवी सुरू केल्यानें त्यांचें सर्व वैभव व सुख यांचा लोप झाला; आणि कोणाही नवीन शत्रूस, या यादवीचा फायदा घेऊन त्यानें आयर्लंदवर स्वारी केली असतां, तींत यश मिळण्याचे कामीं शंका घेण्याचें कारणच उरलें नाहीं. अशा स्थितींत बाराव्या शतकांत इंग्लंदचा व आयर्लंदचा प्रथम संबंध जडला; व तो जो त्यावेळीं एकदां जडला तो पुढें आठशें वर्षेपर्यंत ह्मणजे आजतारखेपर्यंत आयर्लंदनें वाटेल तें केलें तरी तोडतां आला नाहीं.

बाराव्या शतकाचे प्रारंभीं आयर्लंदांत अलस्टर, लेनस्टर, मनस्टर व कॉनॉट अशीं चार निरनिराळीं राज्यें असून त्या सर्वांत अलस्टरची गादी मुख्य होती. परंतु या चारही राज्यांचे राजे आपआपसांत नेहमीं भांडत असत. या अस्वस्थतेंत पापकर्मांची भर पडली. परस्त्रीचा अभिलाष हा इतिहासामध्यें मोठमोठ्या राष्ट्रीय घडामोडींस अनेकवेळां कारणीभूत झालेला आढळतो. व बहुधां असें एकही महाकाव्य सांपडणार नाहीं कीं, ज्यांतील मुख्य कथानकाचा सर्व भर परदाराहरणपाप व त्याचें प्रायश्चित या गोष्टीवर पडलेला नाहीं. लेनस्टरचे संस्थानचा राजा मॅकडरमॉट मॅकमरो हा अत्यंत दुष्ट, दगलबाज व क्रूर होता. त्यानें इ. स. ११५३ सालीं रोरुर्क नांवाच्या सरदाराची स्त्री पळवून नेली. बिचाऱ्या नवऱ्यानें थरलो ओकॉनर या नां- वाच्या सामंताधिपाचा आश्रय व मदत मागितली; आणि उभयतांनीं मिळून मॅकडरमॉट यास आयर्लंदांतून पळवून लावलें. अशा रीतीनें अनीतिप्रवृत्त झालेल्या मॅकडरमॉट राजाला कोठेंही थारा मिळावा हें न्याय्य नव्हतें, परंतु आयर्लंदच्या कमनशिबास इंग्लंदच्या लोभाची जोड मिळाली. मॅकडरमॉट हा भटकत भटकत इंग्लंदला गेला (इ.स.११६७); व तेथील राजा दुसरा हेनरी यास नवीन मुलूख मिळवून देण्याचें आमिष दाखवून त्यानें त्याजकडून मदत देण्याचें वचन घेतलें. हा काळ इंग्लंदच्या भरभराटीचा होता. देशांत शांतता नांदत असून, लष्करी पेशाच्या व वाढत्या अंगाच्या नव्या पिढीस आपल्या बाहूंचा कंडू जिरविण्यास व तरवार गाजवून कीर्ति मिळविण्यास स्वदेशांगण पुरेसें नव्हते. मुलुखगिरी व साहसी कर्मे करण्यास शिकारीचीं

नवीन रानें तरुण इंग्लिश सरदारांस हवींच होतीं. यामुळें आयर्लंदवर स्वारी करण्याकरितां हेनरी राजास स्वतंत्र सैन्य पाठविण्याचें कारण पडलें नाहीं. त्यानें कुल फरमान काढून लोकांस असें कळविलें कीं, वाटेल त्यानें बरोबर फौज घेऊन व आयर्लंदवर स्वारी करून मॅकमरो याचें साहाय्य करावें; व असें करणारावर दरबारची कृपा होऊन त्यास सरदारकी दिली जाईल. या फर्मानाचा फायदा घेऊन अनेक तरुण इंग्रज योद्धे आयर्लंदांत लष्कर घेऊन उतरले. मूळ ज्याच्याकरितां हा सर्व खटाटोप घडून आला त्या पापी मॅकमरोचा या सुमारास अंतही झाला तरी, इंग्रजांचा पाय जो आयर्लंदच्या भूमीवर पडला तो कायमचाच पडलासा झाला. हेनरी राजाला स्वतःकरितां नवीन राज्य मिळविण्याची हौस होतीच. व याशिवाय याच सुमारास रोमच्या गादीवर चौथा हॅड्रियन नांवाचा इंग्रज पोप होऊन बसलेला होता त्यानें, रोमन क्याथोलिक पंथाचा प्रसार व्हावा आणि खजिन्यांतही भर पडावी, या हेतूनें आयर्लंद आपल्या ताब्यांत घेण्याचा हेनरी राजास विशेष आग्रह केला होता. यामुळें पुढें गेलेल्या तरुण इंग्रज सरदारांनीं आयरिश राजाशीं युद्ध करून त्यांस जेरीस आणल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं खुद्द हेनरी हा बरोबर मोठें सैन्य घेऊन आयर्लंदांत उतरला. कारण 'फ्यूडल' पद्धतीप्रमाणें पदरच्या सरदारांनीं जिंकलेल्या मुलखावर राजाचेंच स्वामित्व रहावयाचें असतें. हिंदुस्थानांतही पेशवे, शिंदे, होळकर वगैरे सातारच्या राजाच्या पदरच्या सरदारानीं स्वाऱ्या करून जो मुलख मिळविला त्याचा कारभार व सुभेदारी जरी या सरदारांकडे राहत असे तरी मुख्य धनीपणाचा मान सातारचे गादीकडे होता हें प्रसिद्धच आहे.

हेनरी राजानें आयर्लंदांत फक्त नांवाचाच दिग्विजय केला. कारण त्यानें कोणा राजाकडून खंडणी, करभार वगैरे वसूल केला नाहीं; व यामुळें त्याचें नुसतें कोरडें स्वामित्व कबूल करण्यास आयरिश राजमंडळानेंही फारशी हरकत घेतली नाहीं. परंतु हेनरी स्वदेशास परत निघून जातांच खुद्द डब्लिन शहर व त्याच्या आसपासचा थोडासा मुलख याखेरीज कशावरही इंग्रजांचें खरें स्वामित्व राहिलें नाहीं. या लहानशा टापूंत इंग्रजी अंमल व बाहेर सर्व देशांत स्वदेशी राजांचा अंमल अशी स्थिति पुढें कित्येक वर्षेंपर्यंत चालू राहिली; व अलस्टरच्या राजानें तर बरेच दिवसपर्यंत

आपलें स्वामित्व इतर राजांवर पूर्वीप्रमाणेंच चालविलें. डब्लिनचा ‘ लॉर्ड डेप्यूटी ’ अथवा सुभेदार जसा असेल, अगर खुद्द इंग्लदांत राजकारणास जशा प्रकारचा रंग येत असेल त्यामानानें आयर्लंदांत इंग्रजांच्या प्रभुत्वास भरती अगर ओहोटी येइ. एखादा सुभेदार शूर व पराक्रमी असला तर त्यानें आसपास स्वाऱ्या करून अंमल बसवावा व खंडण्याही घ्याव्या; व तसें नसलें ह्मणजे मग आयरिश लोकांनींच इंग्रजांच्या वसाहतींच्या थेट सीमेपर्यंत स्वाऱ्या करून त्यांना भंडावून सोडावें, असें अनेक वर्षेंपर्यंत चाललें होतें. या काळांत त्यांच्यामध्यें केव्हांही एकजूट झाली असती तर त्यांनीं इंग्रज सुभेदारास समुद्राचें पाणी पीत पीत केव्हांच इंग्लंदला परत धाडला असता. परंतु आयर्लंद हा आपला देश व त्याच्या हिताकरितां आपण आपआपसातील वैमनस्य विसरून जावें, अशी कल्पना त्या लोकांस केव्हांही आली नाहीं. आयरिश लोक व्यक्तिशः इमानी आहेत. परंतु ज्याचें निमक ते खातात त्या साडेतीन हात देहधारी मूर्त व्यक्तीला त्यांचें इमान, त्यांची निष्ठा व त्यांची तरवार वाहिलेली असते. फारच झालें तर या इमानाची मजल एखाद्या घराण्यापर्यंत जाते; व ते पिढ्यानपिढ्या ठराविक अशा एकाच घराण्याचे ऋणानुबंधी मित्र अगर बंदे गुलाम होऊन राहिलेले आढळतात. यामुळें ज्यांना एखाद्या घराण्याचें बंधन नाहीं असे शेंकडो लढाऊ आयरिश लोक फक्त पैसे दिले असतां परकीयांकरितां स्वकीयांशीं लढण्यास मिळत; व आजपर्यंत इंग्रज प्रभूचा आयर्लंदवरील अंमल पुष्कळ अंशीं अशा प्रकारच्या आयरिश शिपायांच्याच तरवारीवर राखला गेलेला आहे. पण हें असें कसें ह्मणून हिंदुस्थानांतील लोकांनीं आश्चर्य करण्याचें कारण नाहीं. शिवाय ही स्थिति त्याकाळीं फक्त आयर्लंदांतच होती असेंही नाहीं. स्कॉटलंदमध्यें स्कॉट लोक इंग्रजांकरितां लढलेले आहेत; इंग्लंदांत कांहीं सॅक्सन लोकांनीं प्लांटेजनेट राजांचे वतीनें हत्यार उपसलें होतें; फ्रान्समध्यें जुलियस सीझरनें कित्येक फ्रेंच सरदारांची मदत घेऊनच रोमचा अंमल प्रथम बसविला; व स्पेनमध्यें मूरलोकांच्या झेंड्याखालीं कित्येक लढवय्या ‘सिड’ लोकांनीं लढून स्वदेश परकीयांच्या ताब्यांत देण्यास मदत केली होती.

———

भाग ३ रा.

आयर्लंदचा अर्वाचीन इतिहास.

आयर्लंदवर ब्रिटिश अंमल बसल्या नंतर नॉरमन लोकांच्या नेहमींच्या सढळ व उदार राज्यपद्धतीनें राज्यकारभार सुरू झाला असता तर आयर्लंदचा भावी छळ टळता. परंतु आयर्लंदांतील इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीं इंग्लंदांतील अधिकाऱ्यांस नेहमीं असें भासविण्याचा क्रम ठेवला कीं, नॉरमन राज्यकर्त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून जर कां आयरिश लोकांना सवलती मिळाल्या व उभयतांचा एकजीव होऊं दिला तर इंग्रज लोकांस तो संबंध फारच अहितकारक होईल. यामुळें इंग्रजांच्या खास अंमलाखालींही असलेल्या आयरिश लोकांस बहिष्कृत लोकांप्रमाणें वागविण्याची पद्धत पडली. आयर्लंदांत यावयाचें तें फक्त जमिनी अगर पैसा मिळविण्याकरितां; कायम राहण्याच्या हेतूनें यावयाचें नाहीं असा इंग्रज सरदारांनीं पायंडा घातला. आयर्लंदांत राहून तेथील लोकांशीं संसर्ग ठेविल्यानें आपल्या श्रेष्ठ चालीरीतीस बट्टा लागेल व कालांतरानें त्यांतील शुद्ध बीज नाहींसें होईल अशीच जणूंकाय त्यांस भीति वाटत होती ! यास्तव असेल ती रोकड घेऊन त्यांनीं स्वदेशास परत जावयाचें, व जमीनजुमला मिळाला असेल त्याचे वहिवाटीस आपल्या जातीचे मुनीम नेमून त्यांजकडून काय येईल तो वसूल घेऊन स्वदेशांत चैन करावयाची. हीच पद्धत आयर्लंदास अखेर अत्यंत घातक झाली. कारण तिच्याच योगानें देशांतील पैशास ओहोटी लागली, व सर्व धनसंपत्तीचें मूलस्थान जी जमीन ती हळूहळू परक्यांचें हातांत जाऊन तिची सुधारणा न होतां केवळ उपरी कुळांकडून तिची मध्यागत होऊं लागली.

जे इंग्रज लोक कायमची वसाहत करून आयर्लंदांत राहिले त्यांना आयरिश लोकांशीं निरंतर फटकून वागणें अर्थातच कठीण होतें. परंतु आयर्लंदांतील राजकारणी धोरणाचीं सूत्रें इंग्लंदांतून हालत असल्यामुळें,

व खुद्द इंग्लंदांत आयरिश लोकांबद्दल अनादर असल्यामुळें इंग्रजी वसाहतवाल्यांचें कांहीं चालेना. आयरिश लोकांशीं स्नेह ठेवावा, त्यांजवर ममता करावी, संकटसमयीं त्यांस मदत द्यावी व आपल्या चांगल्या चालीरीती त्यांस शिकवून त्यांच्या चालीरीती आपण शिकाव्या असें एखाद्या वसाहतवाल्यास केव्हां केव्हां वाटे. परंतु तसें न करण्याबद्दल इंग्लंदांतून सक्तीचे हुकूम येत; व तसें करणारास शिक्षा देण्याकरितां कायदेही केले जात! उदाहरणार्थ, इ. स. १३६६ सालीं तिसऱ्या एडवर्ड राजाच्या कारकीर्दींत असा एक कायदा करण्यांत आला कीं, ‘ जो कोणी इंग्रज आयरिश भाषा शिकेल अगर बोलेल, आयरिश नांव आपल्या मुलास ठेवील, आयरिश स्त्रीशीं विवाह करिल, आयरिश दाईकडून आपल्या तान्ह्या मुलास पाजील, आयरिश वस्त्राचा अगर आयरिश तऱ्हेचा पोषाख करील, किंवा आयरिश चालीरीती अंगीकारिल, त्यास फांशीची शिक्षा दिली जाऊन त्याची सर्व मालमिळकत सरकारजमा करण्यांत येईल ! ’ खुद्द आयरिश लोकांना वागविण्यासंबंधानेंही असेच अन्यायाचे कायदे करण्यांत आलेले होते. आयरिश लोकांनीं तटबंदीच्या शहरांत राहतां कामा नये; आयरिश लोकांनीं इंग्रजी वसाहतवाल्यांचा अपराध केला असतां त्यांस फांशी द्यावें; परंतु इंग्रजांनीं आयरिश लोकांस मारिलें असतां त्यांस फांशीची शिक्षा देण्याचें कारण नाहीं. कां कीं, ते बोलूनचालून ‘ आयरिशच ’ ! आयरिश लोकांची मिळकत बळकावून घेतली, अगर आयरिश शेतकऱ्याचे शेतांत इंग्रजी लष्कराचा तळ पडून पिकाचा सत्यानास झाला व सगळ्या वर्षाची मेहनत एका रात्रींत फुकट गेली, तरी त्याला कोर्टांत दावा आणितां येत नसे ! या सर्वांचें कारण असें होतें कीं, आयरिश लोक हे खरोखरच रानटी आहेत, असा इंग्लंदांतील लोकांचा ग्रह होऊन बसला होता. इंग्रज लोक हे आधींच परके; व त्यांना आयरिश लोक रानटी असे वाटत यामुळें ते आयरिश लोकांशीं संबंध ठेवीत नसत. व कालांतरानें आयरिश लोकांस नाहींसे करून आपणच या नव्या भूमीचे रहिवासी मालक बनूं असें इंग्रजांस वाटे. शिवाय ज्या परकी लोकांचा अमल आयर्लंदांत चालू झाला होता त्यांचा राजा इंग्लदांत असे; व आयर्लंदचा स्वतः राजा असा कोणीच नव्हता; यामुळें या दोन लोकांचीं वैमनस्यें विकोपास जात अ-

सून त्यांस आळा घालणारा असा कोणीच नव्हता. अर्थात् एकदां लढाई जुंपली कीं ती संपेपर्यंत व संपल्यावरही अनन्वित कृत्यें एकसारखीं चालत. आयरिश लोकांचे पुरुषच काय पण बायका व मुलें हीं जरी इंग्रजांच्या हातीं लागलीं तरी त्यांस ते सर्रास व पद्धतशीर रीतीनें कापून काढीत. लढाई नंतर इंग्रजी शिपायांच्या टोळ्या 'बिजन' करण्यास निघत, आणि मग कोसच्याकोसपर्यंत जो ह्मणून जिवंत प्राणी सांपडेल त्याची कत्तल कर असा क्रम चालत असे. पण एका स्वारींत काम व्हावें तितकें फत्ते होणार नाहीं, व लोक पळून जाऊन तेवढ्यापुरते आपले प्राण वाचवूं शकतील, ह्मणून इंग्रजांनीं बिजन करण्याची दुसरी एक युक्ति काढली होती ती अशी कीं दरवर्षी ठराविक भागांमध्यें शिपाई शिरून दाणागोटा वैरणकाडी वगैरे जें कांहीं सांपडेल तें जाळून टाकीत असत. व यामुळें शिपायाच्या तरवारी पासून जरी लोकांनीं आपला बचाव केला तरी, भुकेनें हाल हाल होऊन कालावधीनें ते मरत. प्रसिद्ध इंग्रज कवी स्पेन्सर हा आयर्लंदांत असतांना त्याच्या नजरेस ज्या गोष्टी पडल्या त्याचें त्यानें भयंकर व हृदयद्रावक असें वर्णन केलेलें आहे. तो ह्मणतो—"जिकडे जावें तिकडे अरण्याच्या व रानाच्या कान्याकोंपऱ्यांत हातापायांवर खुरडत व रांगत असे लोक बाहेर पडतांना दिसत. त्यांना नुसते उभे राहण्यालाही त्राण नसे. तीं मृत्यूच्या दरबारांतून आलेलीं माणसें दिसत; व स्मशानांतील थडग्यांतून भुतानीं बोलावें त्याप्रमाणें खोल आवाजानें तीं बोलत. कच्चें मांस कोठें दिसलें न दिसलें कीं त्यावर आधाशीपणानें झडप घालून तीं तें तोडतोडून खात. व शेवटीं भुकेमुळें एकमेकांच्या अंगाचे चावे घेत." होलिन शेड यानें असें लिहून ठेवलें आहे कीं, 'नुकत्याच झालेल्या लढाई नंतर सुमारें शंभर मैलपर्यंत, मोठ्या गांवाखेरीज इतरत्र जिवंत मनुष्यचसें काय, पण श्वापदसुद्धां मला आढळून आलें नाहीं. स्त्रिया भुकेनें मरणोन्मुख होऊन पडलेल्या असून त्यांचीं पोरें त्यांना बिलगून त्यांच्या अंगचें मांस तोडीत असलेलीं कित्येक प्रवाशानीं पाहिलीं आहेत.'

जॉन राजपुत्राच्या कारकीर्दींत आयरिश राजेरजवाड्यांस आपण इंग्रजांकडून आतां खरेच जिंकलों गेलों अशी खूण पटूं लागली. कारण जॉन हा विक्षिप्त व अवाच्य होता. त्यानें आयरिश राजेरजवाड्यांच्या दाढ्या

उपटाव्या, व त्यांचीं सोंगें आणून थट्टा करावी असा क्रम सुरू केला. त्याच्यानंतर राजा दुसरा रिचर्ड हा गादीवर येईपर्यंत आयर्लंदकडे इंग्रजांचें दुर्लक्ष झालें व तेवढ्या अवधींत वसाहतवाल्या इंग्रजांचें आयर्लंदांत चांगलें बस्तान बसलें. वर सांगितलेले कायदे वसाहतवाल्यांस मनापासून आवडत नव्हते, व ते होतांहोईतों त्या कायद्याचें उल्लंघनच करीत. यास्तव रिचर्ड राजानें फिरून एकवार (इ. स. १३९४) शिस्त लावण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याचें कांहीं एक चाललें नाहीं. नंतर सातव्या हेनरीनें या कामीं विशेष लक्ष घातलें. आयर्लंदांतील वसाहतवाल्यांनीं यापूर्वींच आपलें स्वतंत्र पार्लमेंट स्थापिलें होतें. या पार्लमेंटास तेराव्या शतकांतच सुरवात झाली होती, व चौदाव्या शतकामध्यें ती संस्था नांवारूपास व भरभराटीस आली होती. वसाहतीचें क्षेत्र बोलून चालून लहान होतें खरें; तथापि इंग्रज लोकांस पार्लमेंटच्या संस्थेचें एकप्रकारें बाळकडूच असल्यामुळें, वसाहतवाल्यांनीं त्या लहानशा क्षेत्रांतच आपल्या सभेची व्यवस्थित मांडणी केली होती; व तिजकडून पास झालेल्या कायद्याचा अंमल त्या क्षेत्रांत होत असे. परंतु या पार्लमेंटकडून लॅम्बर्ट सिमनेल (इ. स. १४८७) व पर्किन वॉरबेक (इ. स. १४९२) यासारख्या तोतयांस चिथावणी मिळे व इंग्लंदच्या राजांस त्यापासून त्रास होई. यामुळें या छोटेखानी पार्लमेंटचा कायदे करण्याचा हक्क नियमित करून त्या सभेचें महत्व कमी करण्याकरितां इंग्रजी सुभेदार सर एडवर्ड पॉइनिंग यानें 'पॉइनिंगस ऍक्ट' या नांवाचा कायदा पार्लमेंटाकडून करवून घेतला (इ. स. १४९४). या कायद्यानें असें ठरलें कीं, विलायतेंतील राजा व त्याचें मांत्रिमंडळ यांची प्रथम संमति घेतल्यावांचून आयरिश पार्लमेंटनें कोणतेंही बिल पुढें आणूं नये; ही पार्लमेंट भरावयाची तीही राजाचे हुकुमावांचून भरूं नये; व ही पार्लमेंट पास करील त्या कायद्यास इंग्रजी राजाचा शिक्कामोर्तब झाल्याशिवाय कायदेशीरपणा आला असें मानूं नये. तथापि या कायद्यानें वसाहतवाल्यांच्या व्यावहारिक स्वातंत्र्यास फारसा धोका आला नाहीं. जे थोडे अमीर उमराव कायमची वसाहत करून राहिले होते त्यांना आयर्लंद हा स्वदेशासारखा वाटूं लागला होता व त्यांच्या स्वामिभक्तीचीं बंधनें शिथिल झालीं होतीं. आयरिश लोकांचे व त्यांचे व्यावहारिक संबंध दिवसेंदिवस दृढ होत चालले होते.

येवढ्याशा आयर्लंदांत या वेळीं कमींतकमी साठ आयरिश संस्थानिक होते व ते आपलीं युद्धें, तह वगैरे गोष्टी स्वतःच्या जबाबदारीवर स्वतंत्रपणें करीत. तसेंच वसाहतीच्या क्षेत्रांतही तीस इंग्रज सरदार नांदत असून त्यांच्या अंगांत स्वातंत्र्याचें वारें खेळत होतें. हे सर्व जरी आपआपसांत भांडत तरी त्यांपैकीं कोणीही इंग्रजी राजाचें सार्वभौमत्व आपखुषीनें व कायमचें कबूल करण्यास तयार नव्हता. यामुळें या सुमारास इंग्रजी सार्वभौमाचें आयर्लंदावरील वर्चस्व अत्यंत निकृष्टदशेस आलें होतें. इंग्रजी वसाहतींच्या मुलखावर आयरिश लोक वारंवार स्वाऱ्या करीत; व ज्यानें परसत्तेचा पाय आयर्लंदांत प्रथम घुसविला त्याच डरमॉट मॅकमरो राजाचा एक वंशज या स्वाऱ्या करण्यांत कर्मधर्मसंयोगानें प्रमुख होता ! परंतु आठवा हेनरी इंग्लंदचे गादीवर आल्यापासून (इ. स. १५०९) फिरून पारडें फिरलें. त्यानें बहुतेक आयर्लंदावर आपला ताबा बसविला एवढेंच नव्हे; तर रोमन क्याथोलिक धर्माचा उच्छेद व त्याचे ठिकाणीं प्रॉटेस्टंट धर्माची स्थापना करण्याचा संकल्प करून, त्यानें आयर्लंदांत प्रॉटेस्टंटपंथी वसाहतवाल्यांचा भरणा करण्यास व क्याथोलिक लोकांच्या जमिनी काढून घेऊन त्या त्यांच्या स्वाधीन करण्यास सुरुवात केली. हेनरी निग्रही होता, पण तसाच थोडासा शहाणाही होता. त्यानें आयरिश राजेराजवाड्यांची खुशामत करून, इंग्रजी पदव्या व लांचलुचपत देऊन, त्यांना आपलेसें केलें; आणि उत्तम तऱ्हेच्या राजदरबारच्या चालीरीती व इंग्रजी विश्वविद्यालयाचें उच्च शिक्षण यांचा लाभ घेण्याकरितां आयरिश अमीरउमरावांनीं आपलीं मुलें इंग्लदांत पाठवीत जावीं, इंग्रजी भाषा वापरावी, इंग्रजी पेहराव करावे, असा त्यांचेकडून करार करून घेतला.

परंतु आयरिश लोकांच्या धार्मिक छळास येथपासून सुरुवात झाली. आजपावेतों रोमन क्याथोलिक धर्मोपदेशकांनीं विद्या, कला वगैरेंचें पालन पोषण केलें होतें त्यांवर गदा आली; क्याथोलिक लोकांचे मठ उध्वस्त होऊं लागले; त्यांतलें मौल्यवान् सामान लुटलें गेलें; मठवाशांची हकालपट्टी होऊं लागली; ज्यांनीं प्रतिकार केला त्यांस तुरुंगांत घालण्यांत आलें; क्याथोलिक–पंथी लोकांच्या मूर्ति, प्रतिमा व पवित्र वस्तु या भर चवाड्यावर

आणून जाळल्या किंवा विकल्या जाव्या असें होऊं लागलें ! यामुळें अर्थात् आयरिश लोकांस इंग्रजी अंमलाचा कंटाळा येऊं लागला. परंतु या छळापासून प्रॉटेस्टंट पंथाचा प्रसार मात्र व्हावा तसा झाला नाहीं. मेरी राणीच्या कारकीर्दींत रोमन क्याथोलिक पंथास क्षणभर तेजी आली होती, परंतु ती लवकरच नाहींशी झाली. एलिझाबेथ राणीचे कारकीर्दीपासून इंग्लंदांत प्रॉटेस्टंट धर्माचा फैलाव होऊन त्यास कायमचा राजाश्रय मिळाला आणि तेव्हांपासून राजकारणास धर्मवेडाची जोड मिळून इंग्रज लोक व आयरिश लोक यांच्यामधील बेबनावास दुजोरा आला. स्कॉटलंदप्रमाणें आयर्लंदच्या लोकांच्या मनांत राजकीय मतापुरतीच तेढ असती तर ती कालांतरानें निघाली असती. परंतु धर्माची तेढ कोणत्याही देशांत अधिक जाचते; व त्यांतून आयरिश लोक धर्माचे बाबतींत अत्यंत निग्रही व हट्टी होते यामुळें ती त्यांस फारच जाचली.

एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीपासून (इ. स. १५५८) पुढें कांहीं काळपर्यंत आयर्लंदास इंग्लिश राजकारणामध्यें एका विशेष प्रकारचें महत्व आलें. याचें कारण असें होतें कीं, या काळांत इंग्लंद व यूरोपांतील इतर कित्येक राष्ट्रें यांचीं युद्धें जुंपलीं. हीं युद्धें बहुधा धर्ममूलक होतीं; व इंग्लंदच्या रोमन क्याथोलिक शत्रूंना आयरिश लोक हे ऋणानुबंधी असे वांटूं लागले. आयर्लंद व इंग्लंद यांमध्यें फक्त सत्तर मैलांचें अंतर असल्यानें, इंग्लंदवर स्वारी करण्याचा प्रसंग आला असतां, परकी आरमारांस आयर्लंदच्या बंदरांचा आश्रय अत्यंत उपयोगी पडण्यासारखा होता. यामुळें फ्रान्स, स्पेन व हॉलंद यांचें लक्ष आयर्लंदकडे स्वाभाविक रीतीनें वेधलें, आणि इंग्लंदचें शत्रुत्व हा समानधर्म असल्यामुळें त्यांस तो देश प्रियही वाटूं लागला. अर्थात् इंग्लंदच्या प्रधानमंडळास आयर्लंदची काळजी पडली. व इ. स. १५६९ पासून पुढें कित्येक वर्षें त्यांनीं आयरिश रोमन क्याथोलिक लोकांवर करडी शिस्त धरून आयर्लंदचा लष्करी बंदोबस्तही अधिक केला. येथूनच आयर्लंदनें स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं केलेल्या युद्धास प्रथम प्रारंभ झाला. आयर्लंदच्या आधुनिक इतिहासांत जीं कित्येक नांवें कीर्तितेजानें झळकत आहेत तीं येथून पुढें ऐकूं येऊं लागलीं. या युद्धाचा प्रारंभ, आयर्लंदांत वसाहत केल्यामुळें तो

स्वदेश असें ज्यांस वाटूं लागलें होतें अशा एका इंग्रज सरदारानेंच आपल्या धर्ममतांच्या अभिमानाखातर केला (इ. स. १५७९). त्याचें नांव जिराल्डिन असें होतें. त्यानें मनस्टर प्रांतांत बंडाचा झेंडा उभारला. यावेळीं त्याचे साहाय्यास उत्तरेकडील आयरिश राजेरजवाडे गेले असते, तर इंग्लंदची सत्ता आयर्लंदांत राहती किंवा नाहीं हें संशयात्मकच आहे. परंतु मागें एके ठिकाणीं सांगितल्याप्रमाणें अंतःकलहाचें वरदान आयरिश लोकांस फार जुन्या काळापासूनचें आहे. एलिजाबेथ इला फार चांगली राणी ह्मणतात; परंतु तिच्या कारकीर्दीतील या युद्धामध्यें जितकी निरपराधी आयरिश प्रजा प्राणास मुकली तितकी, दुष्टपणाबद्दल व क्रूरपणाबद्दल जिच्या नांवाचा इतिहासानें डांगोरा पिटलेला आहे अशा मेरी राणीच्या कारकीर्दीतही मुकली नव्हती. परंतु प्राणहानीपेक्षांही दुसरा एक घोर परिणाम झाला तो हा कीं, राजद्रोहाचे आरोपावरून मनस्टर प्रांतांतील क्याथोलिक लोकांची कमींत कमी पांच लक्ष एकर इतकी जमीन सरकारजमा होऊन ती एलिझाबेथ राणीचे प्रॉटेस्टंट शिपायांस व सरदारांस वांटून टाकण्यांत आली!

जिराल्डिनचे बंडानंतर लवकरच दुसरें एक बंड झालें (इ. स. १५९८). यावेळीं उत्तरेकडील संस्थानिक उठण्याची पाळी असून त्यामध्यें ओनील व ओडॉनेल, अलस्टरमधील मांडलीक, हे पुढारी होते. ह्यू ओनील यानें इंग्रज सैन्याचा दोन लढायांमध्यें पराभव करून सर्व उत्तरभाग आपल्या ताब्यांत आणला; व असें झाल्यामुळें पूर्वी जिराल्डिनच्या बंडांतले जे लोक अवशिष्ट राहिले होते तेही त्यास येऊन मिळाले. परंतु या बंडाचा मोड शांततेच्या उपायांनींच झाला; व बंडवाल्यांच्या जमिनी खालसा न होतां त्यांस वरती इंग्रजी पदव्याही देण्यांत आल्या ! जेम्सच्या कारकीर्दींत (१६०३–२५) आयरिश लोकांचा छळ झाला नाहीं, ही गोष्ट खरी. तथापि जित राष्ट्रांचें राष्ट्रीयत्व व स्वातंत्र्य–प्रेम नष्ट करण्याचे कामीं तरवारीपेक्षां राजदरबारच्या लेखणीचा उपयोग किती अधिक होऊं शकतो, हें आयरिश लोकांस कळून आलें. पाणीदार तरवार ज्यावेळीं चालत नाहीं अशा वेळीं गोड पण विषारी जीभ ही प्रसंगविशेषीं तितकेंच घातुक काम करूं शकते. उघड लढाई थांबली व कत्तल करण्याची मनाई झाली, तथापि दगलबाज मारेकऱ्यांस वावरावयास मोकळीक असतेच; आणि अशा दगल-

बाजपणानेंच, जे कित्येक पाणीदार आयरिश मांडलिक त्रासदायक व राजद्रोही असे वाटत होते त्यांचा वध करण्यांत आला. कित्येक मैत्रीच्या पाशांत सांपडून जन्माचे कैदी झाले; कित्येकांच्या काळजावर विषप्रयोगानें घाला पडला; कित्येक तर घरीं बोलाविलेल्या व पाहुणचार खाणाऱ्या पाहुण्याचे हातूनच गारद झाले ! ओनील व ओडॉनेल यांस पदव्या देऊन त्यांच्या जमिनी राखिल्या हें वर सांगितलें आहे. पण हें वैभव शाश्वत टिकणारें नव्हतें. डब्लिन येथील अधिकाऱ्यांनीं त्यांजवर फिरून गुप्त कटाचा आरोप लादून दरबारांत काम चालविलें, व राजद्रोही गुन्हेगार ह्मणून त्यांच्या नांवाची द्वाही फिरविल्यामुळें त्यांना देशत्याग करून परदेशांत आश्रय घ्यावा लागला. अलस्टर प्रांतांतील त्यांच्या व इतरांच्याही सुपीक जमिनी आतां मात्र कायमच्या खालसा करण्यांत येऊन त्यांच्यावर वसाहत करण्याकरितां इंग्लंदांतून तरुण सरदार, शेतकरी व बलुतेदार पाठविण्यांत आले. आयर्लंदांत इंग्रजांची कायमची वसाहत झाल्याखेरीज बंडखोर लोकांवर दाब राहणें शक्य नाहीं, अशी सल्ला लॉर्ड बेकन यानें दिल्यामुळें त्या गोष्टीचा येथून जोरानें उपक्रम झाला. एकंदर वीस लक्ष एकर जमीन खालसा झाली. त्यापैकीं उत्तम सुपीक व सोईची अशी पांच लक्ष एकर जमीन इंग्रज वसाहतवाल्यांस बहाल केली; व जी पंधरा लक्ष एकर जमीन रेताड, डोंगराळ अगर दलदलीची अशी उरली ती आयरिश लोकांस परत देण्यांत आली.आयर्लंदांत घुसलेले हे नवीन लोक शूर, साहसी व कल्पक होते यांत शंका नाहीं. शिवाय त्यांच्याजवळ उत्तम सामुग्री होती व त्यांस राजाश्रयही मिळालेला होता. यामुळें थोड्याच दिवसांत त्यांनीं त्या जमिनीची सुधारणा केली, ताली घातल्या, बंधारे उभारले, फळझाडें लाविलीं, आणि स्वतःकरितां घरें व देवळें बांधलीं. एकीकडे या बागाइतीच्या हिरवळींतून वर डोकें काढणारीं पांढऱ्या गच्चीचीं शुभ्र घरें व देवळांचे मनोरे डोळ्यांना रम्य दिसत खरे; परंतु अशा ह्या सौख्यनिधानापासून मैल अर्ध मैलाच्या अंतरावरच, भिकार खोपट्या घालून डोंगरकठाडीचा किंवा दलदलीच्या कांठाचा आश्रय करून, गुरांचे कळप पाळून निव्वळ त्यांच्या दूधदुभत्यावर उदरनिर्वाह करणारे व आपल्याच देशांत परकी झालेले आयरिश लोक कसे तरी दिवस कंठीत. व त्यांस पाहून कोणास वाईट वाटलें नसतें ?

जेम्सच्या कारकीर्दींत ज्याप्रमाणें अलस्टर प्रांतांत वसाहत वसाविण्यांत आली, त्याचप्रमाणें त्याचा मुलगा चार्लस (१६२५–१६४९) याचे कारकीर्दीत कॉनॉट प्रांतांत एक वसाहत वसली. या वसाहतीकरितां जमी न पाहिजे होती, ती लोकांच्या राजद्रोहाची ठराविक सबब यावेळीं न मिळाल्यामुळें न्यायमनसुब्याचा फार्स (इ. स. १६३५) करून व लोकांच्या हक्कावर गदा आणवून मिळवावी लागली. या न्यायमनसुब्याच्या कामीं ज्या ज्यूरर लोकांनीं सरकारास मदत केली त्यांचें कोटकल्याण झालें व ज्यांनीं विरुद्ध मतें दिलीं त्यांना दंड ठोठावण्यांत आले. एवढेंच नव्हे तर अशा बेलगामी ज्यूरर लोकांस मुळीं ज्यूरीवर नेमल्याच्या गुन्ह्याबद्दल शेरिफला मरेपर्यंत तुरुंगवास भोगावा लागला ! परंतु पुढें लवकरच गांजलेले आयरिश लोक हत्यारें घेऊन उठले; व ओनीलच्या वीरवंशापैकीं सर फेनीम ओनीलचा पुढाकार त्यांस मिळाल्यामुळें त्यांनीं वसाहतींचा विध्वंस करून आपल्या जमिनी फिरून आपल्या ताब्यांत घेतल्या व प्रॉटेस्टंट लोकांची कत्तल केली (इ.स. १६४१). याला पोपिश बंड असें इंग्रजांकडून नांव देण्यांत आलें; परंतु हें धर्माकरितां बंड नसून नाहक जमिनी खालसा करणारांवर आयरिश लोकांनीं घेतलेला हा सूड होता. योग्य संधी मिळाली असतां नॉर्मन लोकांविरुद्ध सॅक्सन लोकांनीं, स्पॅनिश लोकांविरुद्ध डच लोकांनीं व फ्रेंच लोकांविरुद्ध सिसिलियन लोकांनीं जें केलें तेंच यावेळीं आयरिश लोकांनीं इंग्रजांविरुद्ध केलें. आयरिश रहिवाशांच्या हातून गेलेल्या जमिनी त्यांस परत मिळाल्या, ही न्यायाचीच गोष्ट झाली. परंतु पहिलें बंड, जसी, दुसरें बंड, व तें मोडतांना अमलांत आणलेले कडक उपाय, या सर्व व्यवहारांत उभयपक्षांकडून जीं अनन्वित कृत्यें घडलीं, तीं मात्र ईश्वराच्या घरीं कधींही रुजू होणें शक्य नाहीं. कोणी तरी प्रथम चूक करतो; व कलागत लागून एकदां का रक्तस्राव झाला ह्मणजे मग वणवा पेटल्यासारखा होऊन सूड, त्यावर प्रतिसूड अशी परंपरा सुरू होते, ती कांहीं केल्या थांबत नाहीं. असो; इंग्लंदमध्यें राज्यक्रांति होऊन चार्लस राजाचा समाचार घेऊन नंतर ऑलिव्हर क्रामवेल हा आयरिश बंडवाल्यांकडे वळला (इ. स. १६४८). त्यानें ड्रॉवेडा वेक्सफर्ड वगैरे ठिकाणीं आयरिश लोकांची खुशाल कत्तल करविली; हजारों लोकांस गुलाम करून अमेरिकेस पाठ-

विलें; व हजारो लोक आपण होऊन देशत्याग करून फ्रान्स, स्पेन व अमेरिका या देशांत जाऊन परकी राजाच्या पदरीं नोकरी धरून राहिले. दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दीत (१६६०–८५) आयर्लंदचे दिवस थोडेबहुत शांततेचे गेले. परंतु दुसऱ्या जेम्सच्या कारकीर्दीत (१६८५–८८) फिरून अस्वस्थता माजली. इंग्रज लोकांनीं बंड करून जेम्सला पदच्युत केल्यावर तो फ्रान्सला पळून गेला व तेथून थोडीबहुत कुमक घेऊन आयर्लंदांत उतरला. या वेळीं टिरकॉनेल नांवाचा क्याथोलिक गव्हर्नर आयर्लंदांत होता. त्यानें राजाचा आदरसत्कार करून त्यास डब्लिन येथें गादीयर बसवून त्याचे नांवाची द्वाहीही फिरविली; व त्याजकडून आयरिश पार्लमेंट सभा बोलाविली. क्रॉमवेलनें ज्यांच्या जमिनी हरण केल्या होत्या त्या त्यांच्या त्यांस या पार्लमेंटनें परत दिल्या. पण लवकरच (इ. स. १६९०) तिसरा विलियम हा जेम्सच्या पाठोपाठ आयर्लंदांत आला, व बॉईन येथील लढाईत त्यानें आयरिश लोकांचा व जेम्सच्या पक्षाचा पराभव केला. यावेळीं लिमरिक येथील किल्लेदार सार्सफिल्ड यानें, 'क्याथोलिकांना प्रॉटेस्टंट लोकांप्रमाणेंच मी समबुद्धीनें वागवीन' असें राजाकडून वचन घेतल्यावर तह होऊन लढाई थांबली. व सार्सफिल्ड आपल्या शूर शिपायांसह फ्रान्सला निघून गेला. त्याची पाठ फिरतांच इंग्रजांस मुळींच दहशत न राहिल्यानें लिमरिकच्या तहाचीं कलमें धाब्यावर बसवून विलियमच्या प्रधानांनीं रोमन क्याथोलिक लोकांच्या जमिनी काढून घेऊन प्रॉटेस्टंट लोकांस फिरून परत दिल्या; व क्याथोलिक लोकांचें मतस्वातंत्र्य हिरावून घेऊन त्यांजविरुद्ध कायदे करण्यास सुरवात केली. तिसरा विलियम हा स्वभावतः उदार व शहाणा होता असें ह्मणतात; परंतु इंग्लिश प्रॉटेस्टंटलोकांच्या मदतीनें तो राजा झालेला असल्यामुळें त्याला आपली सदसद्विवेकबुद्धि गुंडाळून ठेवावी लागत असे. लिमरिक शहराचें नांव उच्चारतांच अजूनही आयरिश लोकांस इंग्रजी लोकांनीं केलेल्या विश्वासघाताची आठवण होते, व ते जळफळूं लागतात. विलियमच्या हातून सुमारें दहा लक्ष एकर जमिनींचा बेवारा झाला. त्यानें आपल्या रखेल्या औरतेपासून तों मोठमोठ्या अमीरउमरावांपर्यंत क्याथोलिक लोकांच्या जमिनींची खैरात केली. तसेंच ज्या लोकांस खुषामतीखातर

पेनशनें व देणग्या द्याव्याशा त्याला वाटल्या त्या सर्व त्यानें आयर्लंदच्या महसुलांतून देण्याचा सपाटा चालविला. एवढेंच नव्हे, तर वुड नांवाच्या एका मानसपुत्रास त्यानें आयर्लंदांत नवीं नाणीं पाडण्याची सनद दिली. या सनदेप्रमाणें सुमारें दहा लक्ष रुपयांचे हाफ पेन्स व फार्दिंग पाडावयाचे होते; व या सर्व व्यवहारांत जो चार लक्ष रुपये नफा उरला असता तो स्वतः वुड आणि डचेस ऑफ केंडाल नांवाची विलियम राजाची एक रांड या उभयतांनीं मिळून वांटून घ्यायाचा होता. या सर्व पाजीपणावर डीन स्विफ्ट यानें आपल्या "ड्रेपियरचीं पत्रें" नामक उत्कृष्ट लेखांत कडक टीका केली. व यामुळें तो कपटाचा गोंधळ उघडकीस येऊन वेळींच थांबला.

क्याथोलिक लोकांचे भयंकर छळास तिसऱ्या वुइलियम राजाचे कारकीर्दीपासून खरी सुरवात झाली. इकडे हिंदुस्थानांत धर्मांचे बाबतींत इंग्रजांचा जो संबंध आला त्यावरून पाहतां, ते अत्यंत सहिष्णु अशी जी त्यांची कीर्ति इतिहासकार गातात ती अगदीं खरी आहे, असें मानण्यास बरेंच सबळ कारण आहे. विशेषतः त्यांच्यापूर्वी या देशांत जे पोर्तुगीज व दच वगैरे युरोपियन लोक आले होते, त्यांच्या धर्मसंबंधीं वर्तनांत व इंग्रजांच्या वर्तनांत जमीनअस्मानचें अंतर आहे यांतही शंका नाहीं. परंतु ही कीर्ति अगदीं अलीकडची व फक्त हिंदुस्थानापुरतीच आहे. हिंदुस्थानांत त्यांनीं धर्मछळ कधींही केला नाहीं. व सरकारी खजिन्यांतून प्रजेचा थोडाबहुत पैसा जरी अद्यापि ख्रिस्ती धर्ममंडळ पोसण्याकडे खर्च होतो, तरी त्याचबरोबर पूर्वीच्या देशी राजांनीं चालविलेलीं बरींच वर्षासनें व देवस्थानेंही ते अद्यापि चालवीत आहेत. यामुळें धर्मांचे बाबतींत आयरिश लोकांचा त्यांचे राज्यकर्त्यांकडून जो छळ झाला त्याची कल्पना आह्मां हिंदुस्थानांतील लोकांना करतां येणें कठिण आहे. आयर्लंदांत मात्र त्यांनीं धार्मिक बाबतींत राज्यकर्ते या नात्यानें वर्तन केलें तें सर्वस्वीं गर्हणीय होतें. धर्मवेडानें डोकें फिरलेल्या एखाद्या व्यक्तीनें अत्याचार केला तर ती गोष्ट निराळी. परंतु राज्यकर्त्यांनीं जुलमी कायदे करून व ते कडक रीतीनें बजावून प्रजेचा धार्मिक बाबतींत नाहक छळ करणें हें अत्यंत लांछनास्पद होय. आयरिश लोकांनीं आपल्या धर्ममतांची चिकाटी सोडली नाहीं, व केव्हां पोपचा पक्ष तर केव्हां रोमन क्याथोलिक पं-

थीय इंग्रजी राजांचा पक्ष धरून त्यांनीं बंडें केलीं होतीं, हें खरें आहे. तथापि, सदरहु बंडें मोडून गुन्हेगारांस कडक शिक्षा होऊन शांतता प्रस्थापित झाल्यावरही त्यांचा जो छळ झाला तो निवळ नाहक झाला. धार्मिक बाबतींत इंग्रज राज्यकर्त्यांचें आयरिश लोकांशीं वागण्याचें जें धोरण होतें त्यांतील मुख्य हेतु हा होता कीं, हरएक उपायांनीं आयरिश रोमन क्याथोलिक लोकांचा पाडाव होऊन त्यांना आधार असा कोणताच उरूं नये; व सर्व बाजूंनीं गांजून जाऊन त्यांनीं प्रॉटेस्टंट धर्म स्वीकारावा. या दृष्टीनें त्यांचेविरुद्ध वेळोवेळीं (इ. स. १६९२–१७२७) जे अनेक कायदे करण्यांत आले त्यांस 'पोपरी लॉज' असें ह्मणतात; व त्यांतील एकंदर मथितार्थ खालीं लिहिलेप्रमाणें होता.

इंग्लंदांत व आयर्लंदांत सर्वत्र 'प्रायमोजेनिचर' या कायद्याच्या तत्त्वाचा प्रसार असे. या कायद्याचे योगानें मयताचे इस्टेटीस, विशेषतः स्थावर मिळकतीस, फक्त त्याचा थोरला मुलगा वारस होत असतो. आपल्या इकडे वतनें व जहागिरी यांस हाच कायदा लागू आहे; व समाजाचे दृष्टीनें पाहतां असा निर्बंध असण्यांत एकप्रकारचा फायदाही असतो. परंतु रोमन क्याथोलिक लोकांपुरता हा कायदा बदलून टाकून असें ठरविण्यांत आलें होतें कीं, मयताच्या मिळकतीस सर्व मुलगे सारखेच वारस असून दर डोईस मिळकतीची वांटणी करितां यावी. असें झाल्यानें जीं घराणीं पूर्वीं धनसंपन्न व बलाढ्य होतीं त्यांच्या वांटण्यावर वांटण्या होऊन प्रत्येक कुटुंब व व्यक्ति निर्बल होई व कंगाल बने. बरें, अशा रीतीनें निःसत्व व निर्बल झालेल्या कुटुंबांच्या पुढाऱ्यांनीं नवीन संपत्ति मिळवावी ह्मटलें, तरीही इंग्रजी कायदा त्यांचे मार्गांत आडवा येई. कारण या कायद्याप्रमाणें, रोमन क्याथोलिक लोकांना मृत्युपत्रानें किंवा लग्नांत आंदण म्हणून अथवा इतर देणगीच्या प्रकारानें मिळकत मिळूं नये असें ठरविलें गेलें होतें. त्यांनीं कोणास कर्ज दिलें असतां त्याबद्दल त्यांना ताराणादाखल स्थावर मिळकत खरेदी अगर गहाण लावून घेतां येत नसे. रोमन क्याथोलिक बापाचा मुलगा अगर नवऱ्याची बायको यांस धर्मांतर करण्याची परवानगी होती; इतकेंच नाहीं तर धर्मांतर करण्यापासून त्याचा अगर तिचा प्रत्यक्ष ऐहिक फायदा

व्हावा, अशीही योजना कायद्यानें करण्यांत आली होती. बापास ज्याप्रमाणें मुलाला स्वसंपादित मिळकतीपैकीं कांहीं एक न देतां घरांतून घालवून देतां येतें, त्याचप्रमाणें आयर्लंदांत रोमन क्याथोलिक बापांस वागविण्याची त्यांच्या प्रॉटेस्टंट मुलांस परवानगी दिलेली होती. मुलग्याची प्रतिकूलता असेल तर त्याचे मताविरुद्ध आपली मिळकत बापास विकतां अगर त्यावर बोजा उत्पन्न करतां येत नसे. तसेंच कोर्टांत वेळोवेळीं बापावर फिर्यादी करून त्याजकडून शपथेवर त्याच्या मिळकतीची नोंद त्यांस दाखल करवून घेतां येई; व अशा रीतीनें बापाकडून सक्तीनें पोटगी अगर हिस्सा मुलास मिळवितां येई. अगर बाप आपली मिळकत उधळून टाकील किंवा तिचा नाश करलि अशा खोट्या सबबीवर मुलाच्या हिताकरितां ह्मणून न्यायकोर्टास वाटेल तेव्हां ती जप्त करून कोर्टाचे ताब्यांत ठेवण्याचा हुकूम करितां येई. कोणच्याही कारणानें बापाच्या ताब्यांतलि मिळकतीची वाढ झाली आहे, अशी सबब प्रॉटेस्टंट मुलास पुढें आणतां येण्यासारखी असल्यास दाव्याचें नवीन कारण घडलें असें समजून मुलाला आपल्या क्याथोलिक बापास फिरून वाटेल तेव्हां कोर्टापुढें ओढतां येई. बाप रोमन क्याथोलिक असतां आईनें धर्मांतर करितांच तिला आपलीं मुलें नवऱ्याचे ताब्यांतून काढून आपल्या ताब्यांत मागण्याचा हक्क येत असे; व त्यांच्या शिक्षणाकरितां व पालनपोषणाकरितां वाटेल तेवढी रक्कम त्याच्या मिळकतींतून तिला देण्यांत येई. धर्मांतर करण्याच्या सबबीवर बायकोस नवऱ्याकडून भरपूर पोटगी मागतां येई व मिळे. मग तिनें जरी त्याचे अनेक अपराध केले असले व केवळ गैरवर्तणुकीकरितां तिला वेगळें रहावयाचें असलें तरी तिला न्यायकोर्टांतून पोटगी देण्याचा हुकूम होई. सर्वांत मुख्य मुद्याची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे ही कीं, रोमन क्याथोलिक पक्षकारांचा न्याय प्रॉटेस्टंट लोकांकडूनच केला जाई !

रोमन क्याथोलिक लोकांस या कायद्यामुळें दुसऱ्याकडून मिळकत मिळण्याची आशाच नव्हती. परंतु स्वतः कामधंदा अगर रोजगार करून द्रव्य मिळविणें हेंही मुष्किलीचें झालें होतें. सरकारी नोकरी त्यांस मिळणें तर अर्थात्च अशक्य होतें. सर्व खात्यांतून त्यांस ‘ मज्जाव ’ होता. परंतु

वकिलीसारखे खाजगी कायदेशीर धंदेही त्यांस करण्याची परवानगी नव्हती. प्रॉटेस्टंट वकील व ब्यारिस्टर यांस आपल्या पदरीं रोमन क्याथोलिक पंथाचा कारकूनही ठेवणार नाहीं, अशी शपथ घ्यावी लागत असे. रोमन क्याथोलिक लोकांनीं खाजगी शाळा घालून शिक्षकाचा धंदा करणें हेंही कायद्यानें निषिद्ध ठरविलें होतें; फार काय पण खाजगी रीतीनें कुटुंबांत रोमन क्याथोलिक शिक्षक ठेवणें हा गुन्हा मानला जाई! बरें, रोमन क्याथोलिक लोकांनीं परकी देशांत जाऊन शिक्षण मिळवावें असें ह्मटलें तर तिकडूनही बंदोबस्त करण्यांत आला होता. परकी देशांत असतां, केवळ अज्ञानावस्थेंत व कायद्याचें ज्ञान नसल्यानें चुकूनमाकून केव्हां रोमन क्याथोलिकपंथी शाळेंत शिकल्याचा जर पुढें मागें कोणावर आरोप शाबीत झाला, तर लागलींच त्याची सर्व मिळकत जप्त करितां येत असे; व तो गुन्हेगार कायद्याच्या संरक्षणास बाह्य मानिला जाई. बरें, एकदां देशत्याग केल्यावर कायमचेंच बाहेर रहावें पण शिक्षण मिळवावें असें ह्मटलें तर अशा कामीं देशांतून बाहेर पैसे पाठविणारावर खटला होत असे. रोमन क्याथोलिक शाळेंत शिकणें हा जेवढा गुन्हा तेवढाच गुन्हा अशा शिक्षणास द्रव्याची मदत करणें हा होता. कोणी आपला मुलगा परदेशांत शिक्षणाकरितां पाठविणार आहे अशी वर्दी लागतांच त्यास कोर्टापुढें खेंचून आणून त्याजकडून जामीन मागतां येत असे; व एखाद्याचा मुलगा नुसता परदेशांत गेला इतकें शाबीत झालें ह्मणजे मग, तो विद्यार्जनाकरितां गेला नसून इतर कामाकरितां गेला आहे हें सिद्ध करण्याचा बोजा त्याजवर टाकिला जाई. एखाद्यानें परदेशांत शिक्षणाकरितां पैसे, हुंडी वगैरे पाठविल्याचें सिद्ध झालें तर त्यास जबर दंड होई, व त्याच्या विरुद्ध ज्यानें चहाडी केली असेल त्या चहाडखोरास त्या दंडापैकीं निम्में बक्षीस मिळे! कोणच्याही राज्यांत हत्यारेंपात्यारें जवळ बाळगण्याची परवानगी निवळ धर्ममतांवर अवलंबून नसते. परंतु आयर्लंदांतला प्रकार कांहीं वेगळाच होता. तेथें रोमन क्याथोलिक लोकांत अगदीं शांतता नांदत असतांही जवळ हत्यारें बाळगण्याची परवानगी नव्हती; व शस्त्रें जवळ बाळगल्याच्या सबबीवर त्यांच्या घरांची हवी तेव्हां झडती घेण्याची मोकळीक अधिकाऱ्यांस असे!

या छळाचें मुख्य कारण इंग्लंदचें धर्मवेड होय. परंतु धर्मवेडास व्यापारविषयक आप्पलपोटेपणाची ही भर पडली; व या दुहेरी छळामुळें अठरावे शतकांत आयरिश लोकांच्या दुःस्थितीचा कडेलोट झाला. देशांत परस्परांस पाण्यांत पाहणारे असे दोन वर्ग होते. पैकीं क्याथोलिक हे एकंदर लोकसंख्येपैकीं शेंकडा नव्वद व प्रॉटेस्टंट वगैरे शेंकडा दहा. परंतु या नव्वदांचे हातांत लागवडीच्या एकंदर जमिनीपैकीं फक्त एकदशांश जमीन असून इतर दहांचे हातीं बाकीची नऊदशांश जमीन होती. अर्थात् पहिल्या वर्गास ती पुरत नसे व दुसऱ्यास तिचें काय करावें हें सुचत नसे. आयर्लंदांत दलदली फार, शेतांतून नहर काढून दिल्याखेरीज पीक पिकण्याची मुष्कील. पण हें पडलें खर्चाचें काम; व कर्ज काढून तें करावें ह्मटलें तर क्याथोलिक लोकांस जमीन गहाण ठेवतां येत नसे. पिकाचे जमिनींत बटाटे व ताग यांचें तेवढें पीक चांगलें पिके. पण बटाट्यांस रोग पडण्याचा संभव फार व एखादे वर्षी रोग पडला ह्मणजे नुसता दुष्काळ. तागाचें पीक बरें होई; परंतु ताग व तागाचें कापड परदेशांत पाठविण्यास फार प्रतिबंध. ज्या जमिनींत पीक होण्यासारखें नसे त्या जमिनींत उत्तम गवत उगवे. अर्थात् शेतकरी लोक गुरांचे कळप पाळीत, व आपल्या गरजेपेक्षां अधिक गुरें उरतील तीं बाहेर विकावयास पाठवीत. पण इंग्लंदांतील शेतकऱ्यांचें यामुळें नुकसान होई, ह्मणून आयर्लंदांतून गुरें इंग्लंदांत पाठवूं नये असा कायदा करण्यांत आला ! मग आयरिश लोक शिलकीं गुरें मारून खारलेल्या मांसाचा व्यापार करूं लागले. यालाही प्रतिबंध करण्यांत आला. तेव्हां गुरांचे कळप पाळण्याचें सोडून देऊन आयरिश शेतकरी मेंढ्या पाळूं लागले. लवकरच त्यांस उत्तम फर्मासीची लोंकर तयार करतां येऊं लागली, व देशांत लोंकरी कापड विणण्याचे शेंकडों कारखाने उभारले गेले. हें पाहून इंग्लिश व्यापाऱ्यांचे पोटांत फिरून दुखूं लागलें. त्यांनीं गिल्ला करून १६९९सालीं पार्लमेंट सभेकडून कायदा करवून घेतला, त्याच्या योगानें आयरिश लोकांस लोंकर अगर लोंकरी कापड देशाबाहेर पाठविण्याची मनाई झाली; आणि हा उत्कृष्ट व जगप्रसिद्ध व्यापार बसत चालला. इतर व्यापारासंबंधानेंही तीच गोष्ट. आयरिश जहाजांवर एक प्रकारचा बहिष्कार घालण्यांत येऊन, त्यांतून आलेला

माल इंग्लंदच्या किनाऱ्यावर उतरूं देऊं नये, असाही नियम कांहीं दिवस अंमलांत होता. बरें, परदेशांशींच व्यापार करावा व इंग्लंदचा त्रास समूळ चुकवावा ह्मटलें, तर आयर्लंद व सर्व युरोपखंड यांच्या दरम्यान इंग्लंद हातपाय पसरून बसलेलें. यामुळें निर्गत व आयात दोन्ही प्रकारच्या व्यापारास इंग्लंदाकडून अडथळा होई; व केवळ कायदा मोडून दंडेली केल्याशिवाय आयरिश लोकांस परदेशांशीं परस्पर असा कोणताच व्यवहार करितां येईनासा झाला. इंग्लंद हें ब्रिटिश राज्याचें पुढचें दार व आयर्लंद हें त्याचें परडें, अशी स्थिति असल्याप्रमाणें व्यापारविषयक कायद्याचें सर्व धोरण इंग्रजांनीं आपल्या हातीं ठेविलें होतें. सर्व व्यवहारांत फायदा पुढील दारानें वागणाऱ्या यजमानाचा; व परसांत राहणाऱ्या या आयरिश राष्ट्रानें इंग्लंदच्या मर्जीप्रमाणें वागून त्याचें कवडीचेंही नुकसान न होईल अशा रीतीनें आपला व्यवहार ठेवला पाहिजे अशी कायद्यानें सक्ती करण्यांत आली होती. आधींच आयर्लंद देश दगडी कोळसा वगैरे खनिज संपत्तीच्या अभावामुळें उद्योगधंद्यांस अनुकूल असा नव्हता; व सर्व भिस्त शेतकीवर असे. परंतु इंग्लंदनें शेतकीची ती तशी व व्यापारधंद्यांची ही अशी वाट लावल्यानें आयर्लंद हें अगदीं कंगाल राष्ट्र बनलें. वास्तविक आयर्लंदांत उद्योगधंद्याची शक्य तितकी वाढ होऊं दिल्यानें आयरिश लोक सधन झाले असते व सधनतेमुळें संतोष आपोआप उत्पन्न होतो. परंतु इंग्रजी व्यापाऱ्याला आपल्या ताळेबंदापलीकडे कांहीं दिसत नाहीं. त्याच्या तात्पुरत्या फायद्याकडे नजर देऊन मुत्सद्यांनींही आयरिश लोकांच्या व्यापारांत हात घातला; व आपण जित लोक आहों सबब आमच्या जेत्यांनीं वाटेल त्या कामांत आपला हट्ट चालविला तरी तो आह्मांस चालूं देणें भाग आहे असें त्यांनीं आयरिश लोकांस शिकविलें. ब्रिटिश पार्लमेंटनें व्यापारविषयक कायदे केल्याचें वर सांगितलेंच आहे. परंतु तेच कायदे आयरिश पार्लमेंट सभेकडून मंजूर झाल्याशिवाय त्यांचा अमल होणें शक्य नव्हतें, सबब ते कायदे मंजूर करण्याबद्दल इंग्लिश प्रधानमंडळाकडून आयरिश पार्लमेंट सभेला जरूरीचे व नेटाचे हुकूम सुटले. वास्तविक हे कायदे आयरिश पार्लमेंटनें मंजूर करण्यास सांगणें ह्मणजे एकाद्या मनुष्यास आपल्या हातानें आपल्या गळ्यावर सुरी ठेवून आत्मह-

त्या करण्याचा हुकूम करण्यासारखेंच चमत्कारिक व क्रूरपणाचें होतें. परंतु इंग्रजी प्रधानमंडळास असा हुकूम करण्यास लज्जा वाटली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, हा हुकूम अमान्य केला असतां आपल्या अस्तित्वावरच गदा येईल या भीतीनें आयरिश पार्लमेंटनें तो हुकूम अक्षरशः अमलांतही आणिला. हा चमत्कारिक व अमानुष हुकूम करितांना नेहमींच्या त्यांच्या वहिवाटीप्रमाणें इंग्रजी प्रधानमंडळानें आयरिश पार्लमेंटच्या तोंडास एक मधाचें बोट लावून ठेवलें होतें. तें असें कीं लोंकरीच्या व्यापारास प्रतिबंधक असा कायदा आयरिश पार्लमेंटनें केला असतां, आयर्लंदांतील तागाच्या व कापसाच्या व्यापारास आपण मदत करूं व उत्तेजन देऊं असें त्यांनीं अभिवचन दिलें होतें. व या मधाच्या बोटास तें अमृतरसाचेंच बोट आहे असें मानून, आयरिश पार्लमेंटनें पुढें आलेला विषाचा पेला कसा तरी तोंड वाईट करून प्राशन केला. परंतु विषानें आपलें काम बिनचूक केलें; प्रधानमंडळाच्या वचनांतील अमृत मात्र एकदम गुप्त झालें. आयरिश पार्लमेंटसभेनें कायदा करून देशांतून बाहेर जाणाऱ्या लोंकरीच्या कापडावर इतकी भारी जकात बसविली कीं ती देऊन बाहेर कापड विकावयास पाठविणें मुळींच फायदेशीर होऊं नये. व अशा रीतीनें शब्दांनीं नाहीं तरी कृतीनें आपला लोंकरीचा व्यापार आयरिश लोकांनीं आपल्या हातानें बंद केला. पण प्रधानमंडळानें जो मोबदला देण्याचें वचन दिलें होतें त्याची वाट काय झाली हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. या वचनाप्रमाणें आयर्लंदांत ताग व कापूस यांच्या कापडास उत्तेजन देण्याचें बाजूसच राहिलें; परंतु उलट स्कॉलदांतील व इंग्लंदांतील या कापडाचा व्यापार करणाऱ्या लोकांस इंग्लंदनें पैशाची मदत देऊन आयरिश व्यापाऱ्यांस एक नवीन सवत मात्र उत्पन्न केली. शिवाय खुद्द आयर्लंदास बाधक होईल अशा रीतीनें, इंग्लंदांत परदेशाहून येणाऱ्या कापडावर जकात बसविली. इंग्लंदनें केलेले हे व्यापारविषयक कायदे धर्मविषयक कायद्याइतकेच अन्यायाचे होते. आयर्लंदच्या जमिनींत भौतिक संपत्ति व मौल्यवान द्रव्यें जरी फारशीं नव्हतीं, तरी होतीं तेवढ्याचा फायदा जर आयरिश लोकांस अबाधितपणें घेतां आला असता तर त्यांची स्थिति साधारणतः बऱ्या प्रका-

रची राहिली असती. आयर्लंदास चारही बाजूंनीं समुद्रकिनारा व त्यामध्यें बरींचशीं बंदरें असून, खाड्यांच्या तोंडांतून आंत पुष्कळ दूरवर व्यापारी गलबतें व महागिऱ्या जाऊं शकतात. व इंग्लंद, फ्रान्स, अमेरिका वगैरे देश फारसे दूर नसल्यामुळें या लहानशा देशांतील व्यापाऱ्यांस व्यापाराचे कामीं पुरून उरण्याइतका वाव सहज मिळाला असता. परंतु सुमारें १६६३ पासून इंग्रजी मारवाड्यांची करडी नजर आयर्लंदवर फिरली. व पुढें सुमारें ३०।३५ वर्षांत, कोळी जसा माशीस आपल्या धाग्यांनीं वेढून टाकून तिची हालचाल बंद पाडतो त्याप्रमाणें, ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें कायद्यांवर कायदे करून व अन्यायाच्या आवृत्त्यांवर आवृत्त्या काढून आयर्लंदच्या व्यापाराचा सांगून सवरून व दिवसाढवळ्या खून केला ! डीन स्विफ्ट यानें आपल्या एका लेखांत असें ह्मटलें आहे कीं, ' आयर्लंदला इतकीं बंदरें खुलीं असतांना इंग्लंदनें तीं असून नसल्यासारखीं केलीं; डोळस मनुष्याचे डोळे बांधून, त्याच्या कानांत गुड्या घालून, तोंडांत बोळा बसवून व त्याचे हातपाय बांधून तुरुंगांत टाकण्याप्रमाणें इंग्लंदनें आयर्लंदची अवस्था केली ' ! देशांतील सुपीक जमीन परक्यांचे हातीं गेल्यामुळें आयरिश प्रजा आधींच निःसत्व झालेली होती, व तशांतून व्यापारविषयक कायद्यांच्या योगानें एकट्या लोंकरीच्या धंद्यावर उदरनिर्वाह करणाऱ्या सुमारें ५०००० कुटुंबांची वाताहत होऊन गेली ! प्रजा निर्धन झाल्यानें व तिला नुसत्या शेतकीवर अवलंबून रहावें लागल्यानें दुष्काळाची पीडा वारंवार होऊं लागली. कर देण्याचें त्राण प्रजेमध्यें राहिलें नाहीं. सरकारी तिजोरी रिकामी पडूं लागली. यामुळें लोकोपयोगी खर्चांत काटकसर करणें भाग झालें. सर्व देश जावें तिकडे उदासवाणा भासूं लागला. व या देशांत मनुष्यवस्ती खरोखरीच आहे काय ? या देशांत धर्म, कायदा या गोष्टींचीं नांवें तरी लोकांस माहीत आहेत काय ? अशी शंका परक्या प्रवाशांस क्षणभर उत्पन्न होते,अशा अर्थाचे तत्कालीन लेख सांपडतात. अठराव्या शतकाच्या पहिल्या दहा वीस वर्षांत तागाच्या व्यापारास पुनरुत्तेजन देण्याचे थोडेबहुत प्रयत्न झाले; परंतु कोणताच धंदा सुधारून नांवारूपास येण्यास देशांत भांडवल राहिलें नव्हतें; व कोणास हौसही उरली नव्हती. आयरिश पार्लमेंट सभेनें इ. स. १७०३, १७०५ व १७०७ या सालीं सर्वानुमतें ठराव

मंजूर करून लोकांस असें जाहिर केलें कीं, आयर्लंदांतील लोकांनीं फक्त आपल्या देशांत तयार झालेलीं वस्त्रप्रावरणें वापरावीं व आपल्या घरच्या सामानसुमानांत, स्वदेशांत तयार न झालेला असा कोणताही पदार्थ ठेवूं नये. कारण स्वदेशी मालास उत्तेजन दिल्याचे योगानें गरीब लोकांस पोटास मिळतें व राजकीय दृष्ट्याही राज्याचा त्यांत फायदा असतो. सन १७०७ सालीं तर या ठरावास अनुसरून परकीय मालावर बहिष्कार घालण्याच्या निश्चयाप्रमाणें स्वतः वर्तन करण्याविषयीं पार्लमेंटच्या सभासदांनीं उघडपणें शपथाही घेतल्या. व ही शपथ आह्मी पाळूं तरच आह्मी नांवाचे आयरिश खरे, असा इकरार त्यांनीं केला. याच सुमारास डीन स्विफ्ट यानें देशाच्या सद्यःस्थितीस अनुलक्षून तीव्र व जळजळीत असे लेख प्रसिद्ध केले. आयर्लंदांत बहिष्काराचा उपदेश असा त्यानेंच प्रथम आरंभिला. तो जसा विनोदी तसाच उपरोधिक लिहिण्यांत अत्यंत कसलेला असा विद्वान लेखक असल्यामुळें त्याचे लेख इंग्रजांस फार झोंबले. परंतु देशांतील लोकांच्या स्वाभिमानास उत्तेजन देण्याचें मोठें कार्य त्यानीं केलें. तथापि या असल्या प्रयत्नांचा उपयोग एकदम होऊं शकत नाहीं; व अर्थातच आयरिश लोकांस अठराव्या शतकांतील पहिलीं पांच पन्नास वर्षेंपर्यंत दारिद्र्यरूपी अग्नींत होरपळावें लागलें. सन १७२८ सालीं शेरिडन नांवाच्या एका लेखकानें असें लिहून ठेवलें आहे कीं, ' आयरिश लोकांच्या दारिद्र्याचा खरोखर कळस झाला. त्यांच्या घरांत व उकिरड्यांत फरक दिसून येत नाहीं. व आपल्या गुरांचें रक्त व शेतांतील झाडपाला यांजवर त्यांचा उदरनिर्वाह चालतो' ! अठराव्या शतकाच्या मध्यभागाच्या सुमारास दारिद्र्य, दुष्काळ व तापाच्या भयंकर साथी इत्यादि आपत्तींनीं आयर्लंदची सुमारें चार लक्ष प्रजा मृत्युमुखीं पडली. गांवच्या गांव उजाड व बेचिराख झाले. अशा प्रसंगीं साधारण ज्यांच्या जवळ थोडाबहुत द्रव्यसंचय आहे अशांनाच तो पुरण्याची पंचाईत, मग त्यांतून गरिबांस साहाय्य देऊन त्यांचे प्राण वांचविणें त्यांच्या हातून कितपत होणार ? शेतकीच्या कामीं इंग्रज लोक क्याथोलिक लोकांचे दावेदार होतेच; पण व्यापार व उद्योगधंदे यांचे कामीं त्यांनीं प्रॉटेस्टंट लोकांचेही पोटावर पाय आणला. आपण प्रॉटेस्टंट लोकांच्या वसाहती आयर्लंदांत मुद्दाम होऊन वसविल्या, व त्यांचे हातून क्याथो-

लिक लोकांवर दाब वसविण्याचा जो आपल्या पूर्वजांचा मूळचा हेतु तो साध्य होण्यास निदान प्रॉटेस्टंट वर्गांत तरी संतोष व समाधान राखणें जरूर होतें, ही गोष्ट अगदीं साध्या तारतम्याच्या मनुष्यासही कळण्यासारखी होती. परंतु कालांतरानें इंग्रज लोकांची दृष्टि कोती झाली, व क्याथोलिक लोकांप्रमाणें प्रॉटेस्टंट वसाहतवाले हेही त्यांस शत्रू असे वाटूं लागले. अशा रीतीनें द्रव्यदृष्टीचा व आप्पलपोटेपणाचा पगडा मुत्सद्दिगिरीवर बसून इंग्रज लोकांनीं आयर्लंदच्या हिताकडे काडीइतकेंही लक्ष न पुरवितां हात साधला तेथवर आयरिश लोकांस जुलमाच्या घाण्यांतून रगडून काढलें. व यामुळें अठराव्या शतकाच्या मध्यभागीं आयरिश लोकांस जितकी हीन दशा प्राप्त झाली होती तितकी, या सुधारलेल्या ह्मणविणाऱ्या राज्यकर्त्यांच्या अमलाखालीं, दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रास केव्हांही आलेली इतिहासांत आढळून येत नाहीं.

पण व्यक्ति काय किंवा राष्ट्र काय, त्याच्या दुःखाचा कळस झाला ह्मणजे भावी सुखाचा उदय होण्याची वेळ जवळ आली असें हटकून समजावें. " नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण " ही केवळ अद्भुत कविकल्पना नव्हे, तर जगाच्या दररोजच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. जगांतील स्थित्यंतरें घडवून आणण्याची विधात्याची अशी एक विचित्र योजना असते कीं, सुखाचें मूळ दुःखांत व दुःखाचें मूळ सुखांत गोंवलेलें असतें. प्राणिमात्र जन्मास आला कीं, पुढें त्याचा मृत्यू घडवून आणणाऱ्या रोगाचें बीज त्याच्या शरीरांत जन्माबरोबरच उत्पन्न होतें; व एक प्राणिवर्ग मृत्यु पावून त्याच्या देहाचें पृथक्करण होण्याचा अमंगल प्रसंग हा दुसऱ्या एखाद्या प्राणिवर्गाच्या जन्माचा सुमुहूर्त असतो. सुखदुःखात्मक स्थित्यंतरांची ही अशी गुंतागुंत झालेली असते, व राष्ट्रांचे इतिहासांत ती फार उत्कृष्ट तऱ्हेनें पाहण्यास सांपडते. आयर्लंदच्या लोकांशीं वागतांना केवळ आपल्या हिताकडे पाहून इंग्रजांनीं जे कायदे केले त्यांचा परिणाम असा झाला कीं, शेवटीं ते कायदेच निरुपयोगी होऊन रद्द करावे लागले; व छळल्यामुळें आयरिश लोक चिरडून गेले तरी सर्वस्वी नष्ट न होतां त्यांच्यामध्यें राष्ट्रीयत्व उत्पन्न होण्यास मदतच झाली. धर्मछळामुळें शेंकडों आयरिश घराणीं उधळून देशोधडीस गेलीं व त्यामुळें

प्रथम आयर्लंदचें प्रत्यक्ष नुकसान झालें ही गोष्ट खरी. परंतु देशत्याग केलेल्या या घराण्यांस अमेरिका, फ्रान्स वगैरे परदेशांत सुख मिळालें. आपल्या अंगच्या गुणांचा विकास करण्यास त्यांस तेथें वाव मिळाल्यामुळें ते लोक सधन झाले. आणि शिपाईगिरी व मुत्सद्दीगिरी इत्यादि बाबतींत नांवलौकिक मिळवून त्यांनीं स्वदेशाचें मुख परदेशांत उज्ज्वल केलें. पण त्याहूनही महत्वाची अशी एक गोष्ट होती ती ही कीं, परदेशांत राहून या लोकांनीं स्वदेशाची निरंतर काळजी बाळगिली; राष्ट्रीय स्वातंत्र्याविषयीं खुल्या दिलाचे उद्गार स्वदेशांतील लोकांचे कानांवर नित्य घालून त्यांचें धैर्य कायम राखिलें; व हरएक प्रकारच्या स्वदेशी चळवळींस द्रव्याचें भरपुर साहाय्य केलें. देशत्याग केलेल्या या आयरिश लोकांचें प्रस्थ परदेशांत कालांतरानें इतकें माजलें कीं, त्यांच्यामुळें इंग्लंदवर परचक्र येण्याची अगर आयर्लंदावर परकी राजाची स्वारी होऊन तो देश इंग्रजांचे हातून जाण्याचीही भीति उत्पन्न झाली. जे हजारो क्याथोलिक लोक फ्रान्स व अमेरिका यांमध्यें जाऊन आश्रय घेऊन राहिले होते ते कांहीं गप्प बसलेले नव्हते. तिसऱ्या जॉर्ज राजाच्या कारकीर्दींत या दोन्ही राष्ट्रांचें व इंग्लंदचें वैर माजलें तेव्हां, असंतुष्ट व दुःखी अशा आयरिश क्याथोलिक लोकांनीं या देशांमध्यें जो द्वेषाचा विषवृक्ष लाविला होता त्याचीं फळें इंग्लंदास चाखावीं लागलीं. अमेरिकेंमध्यें इंग्रजी अंमलाच्या विरुद्ध बंड होऊन अमेरिकन लोकांनीं पूर्ण स्वतंत्र असें स्वराज्य स्थापिलें (इ. स. १७७६), त्या कामीं आयरिश लोकांनीं यथाशक्ति हातभार लाविलेला होता. तीन चार पिढ्यांपर्यंत ज्यांची अमेरिकेंत वसाहत झाली होती, व ज्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य व समान हक्क यांचें सुख अबाधित मिळालें होतें, त्यांना अमेरिका ही आपली दुसरी मातृभूमीच असें वाटूं लागावें यांत कांहीं नवल नाहीं. परंतु इंग्रजांविरुद्ध अमेरिकन लोकांस मदत करण्यांत आयरिश लोकांचा दुसराही एक हेतु होता; व तो हा कीं, अमेरिकेचें उदाहरण पाहून आयरिश लोकांनींही आयर्लंद स्वतंत्र करण्यास उद्युक्त व्हावें व अमेरिकन लोकांनींही कृतज्ञपणानें त्यांस मदत देऊन मित्रऋण फेडावें. अमेरिकेंत स्वातंत्र्याकरितां युद्ध झाल्यानंतर लवकरच फ्रान्समधील राज्यक्रांति घडून

आली, व नेपोलियन बोनापार्टच्या सैन्यांत पुष्कळ आयरिश लोकांनीं नोकऱ्या धरल्या. या दोन्ही चळवळींचा परिणाम आयर्लंडावर झाला.

देशांत राहून ज्या क्याथोलिक लोकांनीं " पीनल कोडाचा " छळ सोसला त्यांचीं मनें त्या छळाचे योगानें सकस व खंबीर झाली. ज्यांच्या योगानें प्रजेस दहशत वाटूं लागेल असा अदमास होता, त्या कायद्यांनीं कांहीं दिवसांनीं धैर्यच शिकविलें; व कायदेकानूंबद्दल साधारणतः भीतिमूलक असा जो आदर उत्पन्न व्हावा तो जाऊन त्याचे जागीं, एकंदरीनें त्यांची हेटाळणी व अवमानना करण्याचीच बुद्धि उत्पन्न झाली. ज्यांच्या योगानें न्यायास मदत होते अशा कायद्यांविषयीं जसा आदर उत्पन्न होतो, तसाच ज्या कायद्यांच्या योगानें अन्यायास उघड मदत होते त्यांबद्दल अनादर वाटावा हें स्वाभाविकच आहे. आयरिश पीनल कोडाचा एक उद्देश क्याथोलिक लोकांस प्रॉटेस्टंट करण्याचा होता; परंतु तो न साधून उलट असें झालें कीं, ते भाविक लोक क्याथोलिक पंथाचे अभिमानीच अधिकाधिक होऊन धर्मगुरूंच्या कह्यांत पूर्वींहून जास्त गेले. ही धर्मनिष्ठा पाहून प्रॉटेस्टंट लोकांस क्याथोलिक लोकांबद्दल आदर वाटूं लागला व कित्येक प्रॉटेस्टंट लोकांनीं क्याथोलिक पंथ पत्करला. धर्मोपदेशकाचा धंदा करणें हा पीनल कोडानें गुन्हा ठरविला होता; परंतु क्याथोलिक लोक आपल्या धर्मोपदेशकांना प्राणापलीकडे जपूं लागले. व सर्वांत गमतीची गोष्ट ही कीं, ज्यांना क्याथोलिक लोकांवर चौकीदार किंवा पाहारेकरी ह्मणून नेऊन बसविलें होतें, त्या प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मनांतच क्याथोलिक लोकांबद्दल सहानुभूति उत्पन्न झाली. प्रॉटेस्टंट पंथांतील सुसंस्कृत मनाच्या पुढाऱ्यांना आपल्या धर्माचा योग्य अभिमान होता; आणि अशा रीतीनें अन्यायानें व जुलमानें धर्ममतांतर करविणें हें कायदे करणारांना जसें लाजिरवाणें आहे, तसेंच अशा सक्तीनें धर्मांतर करून प्रॉटेस्टंट पंथांत लोक सामील झाल्यानें त्या धर्मास अधिक भूषणही नाहीं व बळही येणार नाहीं, अशा बुद्धीनें त्यांनीं उघडपणें पीनल कोडावर टीका करण्याचा उपक्रम केला. याच सुमारास व्यापारविषयक कायद्यांचाही जाच होऊं लागला. व्यापारधंद्यांस प्रॉटेस्टंट लोकांना क्याथोलिक लोकांची गरज भासूं लागली, व इंग्लंदांतील व्यापाऱ्यां-

च्या मत्सरास आपण उभयतां सारखेच बळी पडत आहों, असें त्यांच्या प्रत्ययास येऊन समदुःखीपणामुळें सहिष्णुतेस अधिक जोर आला. रोमन क्याथोलिक लोकांबद्दल जरी सहिष्णुता उत्पन्न झालेली होती, तरी त्यांना सर्वस्वी बंधमुक्त करून बरोबरीचे हक्क द्यावे किंवा नाहीं, याविषयीं प्रथम प्रॉटेस्टंट पुढाऱ्यांमध्यें बराच मतभेद होता. लॉर्ड चार्लमांटसारखे मुत्सद्दी प्रॉटेस्टंट व प्रेसबिटरेनीयन यांचे दरम्यानचा भेदभाव मोडून दोघांस सारखे हक्क असावे असें ह्मणण्यास तयार होते, परंतु क्याथोलिक लोकांस हक्क देण्याची त्यांची तयारी नव्हती. परंतु ग्रॅटनसारख्या दूरदर्शी देशभक्तांची अशी खात्री होऊन चुकली होती कीं, नागरिकत्वाच्या हक्कासंबंधानें क्याथोलिक काय, प्रॉटेस्टंट काय व प्रेसबिटरेनियम काय-सर्वांस सारखे हक्क असल्याशिवाय राष्ट्रीयत्वाच्या खऱ्या कल्पनेच्या परिपाक होणें शक्य नाहीं. कारण, मूठभर प्रॉटेस्टंट लोक इकडे क्याथोलिक समाजास आपला वैरी करून इंग्रजांशीं कसे झुंजणार? ग्रॅटन यास राष्ट्रीयत्वाची खरी कल्पना आलेली होती. या कल्पनेचा उदय झाला असतां किरकोळ भेदभाव नाहींसे होतील अशी त्याची खात्री होती. व रोमन क्याथोलिक लोकांस नागरिकत्वाचे हक्क देण्याचे कामीं प्रॉटेस्टंट लोक पुढारीपण घेतात, अशीं उदाहरणें हळूहळू दिसून येऊं लागलीं. याप्रमाणें कारणानें कारण बळावत चाललें. व्यापाराविषयक कायदे व पीनल कोड हे दोन्ही कायदे रद्द व्हावे, असें प्रॉटेस्टंट व क्याथोलिक या दोघांसही वाटूं लागलें. परंतु आयर्लंदांतील पार्लमेंट अगदीं नादान बनलें होतें. त्याचीं सर्व सूत्रें प्रधानमंडळाच्या हातीं होतीं. तीं इतकीं कीं, ढळढळीत आयरिश लोकांच्या हिताविरुद्ध असणाऱ्या गोष्टीही हें प्रधानमंडळ या पार्लमेंटाच्या हातून घडवून आणी. या गोष्टीचा प्रॉटेस्टंट लोकांस वीट आला, व आयर्लंदांतील उभयवर्गांच्या सर्व सुखदुःखांचें मूळ आयरिश पार्लमेंटच्या पारतंत्र्यामध्यें आहे, अशी त्यांची खात्री झाली. पण या पार्लमेंटमध्यें फक्त प्रॉटेस्टंटच असत; क्याथोलिक लोकांस सभासद होण्याचा अधिकार नव्हता. अर्थात् पार्लमेंट सभेचें स्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्याची जबाबदारी प्रॉटेस्टंट लोकांवरच पडली. व अशा रीतीनें अठराव्या शतकाचे अखेरीस आयरिश लोकांच्या दुःखांधकाराचा कडेलोट होऊन, धर्मसहिष्णुतेच्या

अरुणोदयानें दिशा उजळण्याचे संधीस, राष्ट्रीय चळवळीचें पुढारीपण वसाहतवाल्या प्रॉटेस्टंट लोकांकडेच गेलेलें पाहिलें ह्मणजे दैवाच्या अघटित घटनापटुत्वाचें कौतुक करावें तितकें थोडें, असेंच वाटूं लागतें !

यावेळीं परचक्र येऊन आयर्लंद हातचा जाण्याची इंग्लंदास इतकी कांहीं भीति वाटूं लागली होती कीं, खुद्द आयर्लंदांतील प्रॉटेस्टंट लोकांकडून शिपाईगिरीची मदत न झाली तर, केवळ इंग्रजी सैन्य व आरमार यांचे योगानें परचक्र टाळणें व रोमन क्याथोलिक लोकांचें बंड मोडणें शक्य नाहीं, अशी इंग्लंदची खात्री झाली. यास्तव प्रॉटेस्टंट लोकांस स्वयंसैनिकांचीं पथकें तयार करण्यास अधिकाऱ्यांकडून हुकूम मिळाला, व त्याचा फायदा घेऊन प्रॉटेस्टंट लोकांनीं खास आपलें असें पन्नास हजार लढाऊ लष्कर सजविलें. या स्वयंसेवक सैनिकांच्या चळवळीचा फायदा या वेळीं आयर्लंदास बराच झाला. वास्तविक परचक्राची भीति केव्हांच फारशी खरी ठरली नाहीं, परंतु देशांतल्या देशांत आपणांस पन्नास हजार स्वयंसेवकांचें सैन्य वाटेल तेव्हां उभारतां येतें, ही जाणीव पटल्यामुळें आयरिश प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मनांत स्वातंत्र्यबुद्धीचा अंकूर सहजच उमटला. या प्रॉटेस्टंट लोकांस ज्याप्रमाणें क्याथोलिक लोकांना आपल्या ताब्यांत ठेवावें असें वाटत होतें, त्याचप्रमाणें इंग्रजी अंमलापासून स्वतंत्र व्हावें असेंही वाटत होतें. आयरिश लोकांचें ह्मणून एक जें पार्लमेंट आयर्लंदांत होतें त्यांत प्रॉटेस्टंट आयरिशांचेंच बहुमत असल्यामुळें हें पार्लमेंट स्वतंत्र करून आपणच आपलें राज्य चालवावें, व ' पॉइनिंगस ॲक्टानें ' इंग्रजी पार्लमेंटाचें जें वर्चस्व स्थापित करण्यांत आलें होतें तें नाहींसें करावें, अशी त्यांस बुद्धि उत्पन्न झाली. या सुमारास चार्लमॉट, ग्रॅटन, फ्लड वगैरे मुत्सद्दी आयरिश पार्लमेंटचे नेते असल्यामुळें त्यांनीं स्वयंसैनिकांचा फायदा घेऊन आयरिश स्वातंत्र्याचा हक्क नेटानें पुढें मांडिला. अमेरिकेंतील ताजें उदाहरण डोळ्यापुढें ढळढळीत उभें असल्यामुळें आयरिश लोकांचा हक्क नाकबूल करण्याचे वाटेस इंग्रजी प्रधानमंडळ गेलें नाहीं. व अखेर सन १७८२ सालीं, आयरिश पार्लमेंट ही स्वतंत्र असून आयर्लंदचा सर्व राज्यकारभार आपल्या अखत्यारीवर करण्याचा तिला अधिकार आहे, असें इंग्लिश पार्लमेंटनें ठरविलें.

अनेक प्रकारांनीं आयरिश लोक इतक्या अवनत स्थितीस आलेले असतांही लौकरच त्यांचें पारडें जड कसें झालें, याचीं एक दोन बाह्यकारणें वर सांगण्यांत आलेलींच आहेत. परंतु या कार्याचीं अंतस्थ कारणेंहीं मनन करण्याजोगीं आहेत. यावेळीं आयरिश समाजाच्या एका भागांतील स्थिति जरी शोचनीय होती, तथापि पुढारी होण्यास लायक असा दुसरा जो भाग समाजाचा होता, त्याची स्थिति चांगली होती; व एका भागाच्या अवनत स्थितीमुळें सुस्थिति असलेला हा दुसरा भाग त्याप्रमाणानें अधिक खुलून दिसे. या पूर्वीं नुकतेच स्विफ्ट बार्कले वगैरे प्रख्यात लेखक व तत्ववेत्ते व पार्नेल सारखे कवि आयर्लंदांत होऊन गेले; प्रख्यात हेनरी ब्रूक हा डब्लिन येथेंच वर्तमान पत्राचा धंदा करी. डब्लिन येथील तत्वज्ञानप्रसारक मंडळ आपल्या कीर्तीच्या कळसास याच वेळीं जाऊन पोहोंचले होतें. शिवाय १७३१ मध्यें व १७४४ मध्यें विद्यावर्धक अशा आणखी दोन मंडळ्या स्थापित झाल्या. पैकीं एकीचें नांव डब्लिन सोसायटी असें होतें; व तिनें आयर्लंदांतील शेतकी, उद्योगधंदे व ललितकला यांची सुधारणा करण्याविषयीं अत्यंत परिश्रम घेतले. फ्रान्समध्यें राज्यक्रांतीचे आधीं हरएक प्रकारचें ज्ञान मिळविण्याविषयीं ज्या प्रकारची अत्युत्कट इच्छा जनसमाजामध्यें दिसून आली, त्याचप्रकारची इच्छा आयरिश लोकांमध्यें सन १७५० च्या सुमारास दिसून येऊं लागली होती. अठराव्या शतकाचे पहिल्या पांच पन्नास वर्षांत आयर्लंदमध्यें चित्रकलाही उदयास आलेली असून त्या काळच्या लंडन येथील चितार्‍यांत एक आयरिशमनच प्रमुख होता. देवालयें व घरें बांधणें हीं कामें या सुमारास बेसुमार वाढून त्यांतील कामावर आयर्लंदांतील स्वदेशी अशा शिल्पकलेचा छाप दिसून येत होता. देशांतील उद्योग धंदे स्वावलंबनाचे तत्वावर वाढविले पाहिजेत व आयरिश उद्योगधंद्यास दडपून टाकणारे असे कायदे असतांही त्यांतून आपलें डोकें वर काढलेंच पाहिजे, असें तत्ववेत्ता बार्कले हा मोठ्या कळकळीनें याच सुमारास प्रतिपादन करूं लागला. व लोकांनाही त्याचा उपदेश आवडूं लागला. धार्मिक बाबतींत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांच्यामध्यें व तशीच प्रॉटेस्टंट व प्रेसबीटरेनीयन्स यांच्यामध्यें जरी फूट होती तरी शिक्षणाबद्दलची काळजी व कळकळ सर्वांमध्यें सारखीच दिसून येई.

आयर्लंदच्या राज्यकारभाराचा खर्च इंग्लंदच्या राजानें आपल्या उत्पन्नांतून करावा असें होतें; व हा खर्च जोंपर्यंत उत्पन्नांतून भागत होता, तोंपर्यंत आयरिश पार्लमेंट सभेस धाब्यावर बसविण्याची प्रवृत्ति राजाची सहजच असे. परंतु हा खर्च जेव्हां उत्पन्नांतून भागेनासा झाला तेव्हां आयरिश लोकांवर कराचा बोजा वाढविण्याचें कारण पडूं लागलें. व आजपर्यंत पार्लमेंटसभा होतां होईतों न बोलवावयाची, असा जो प्रघात होता, तो बदलून जाऊन सभेच्या बैठकी वरचेवर भरविण्यांत येऊं लागल्या. कारण, आयर्लंदांत झालें तरी लोकनियुक्त पार्लमेंट सभेनें कोणताही कर बसविल्याशिवाय त्याचा वसूल करणें हें बेकायदेशीर मानलें जात असे. अर्थात् नवीन कर मंजूर करणें अगर न करणें ही पार्लमेंट सभेच्या हातची एक कायदेशीर सत्ता असल्यामुळें आपली स्थिति सुधारणें व आपलें गमावलेलें स्वातंत्र्य परत मिळविणें या कामाकडे राजाविरुद्ध या सत्तेचा उपयोग करावा, अशी सभेंतील लोकांस व आयरिश मुत्सद्यांस सहजच इच्छा उत्पन्न होऊं लागली. आयरिश लोक व इंग्रज लोक याजमध्यें असलेल्या स्वाभाविक हितशत्रुत्वाचे नवीन नवीन मुद्दे लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले. आयरिश लोक जे कर देत त्यांतील पुष्कळ पैसा पुष्कळशा रिकामटेकड्या इंग्रजांस अगर इंग्रजी अधिकाऱ्यांस पेनशन अगर देणगीदाखल दिला जात असे. सरकारी हुद्याच्या व पगाराच्या मोठमोठ्या जागासंबंधानें हिंदी लोक व इंग्रज यामध्यें जशाप्रकारचा तंटा आहे, तशाप्रकारचा तंटा आयर्लंदांत अठराव्या शतकांत माजला होता. इंग्रजी अधिकाऱ्यांची सत्ता पुष्कळ बाबतींत प्रॉटेस्टंट वसाहतवाल्यास जुलुमाची वाटे. व ही सत्ता नियमित केली पाहिजे व हें भांडण भांडण्यास क्याथोलिक लोकांस सवलती देऊन त्यांची मदत घेणें अगत्याचें आहे, असें त्यांस वाटूं लागलें. आपण दोघे एकाच नावेंत आहोंत त्याअर्थी नावेंत बसून एकमेकाशीं न भांडतां दोघांसही इष्ट व प्रिय असा जो स्वातंत्र्याचा किनारा त्याजकडे ही नाव दोन्ही धर्माच्या लोकांनीं वल्हवीत नेऊन तडीस लाविली पाहिजे, असे विचार उभयपक्षांच्या मनांत येऊं लागले. यामुळें या सुमारास क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट दोन्हीही धर्माचे लोक राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याविषयीं सारख्याच उत्सुकतेनें बोलूं व लिहूं लागले.

या वेळीं आयरिश राष्ट्रास कांहीं थोडाकालपर्यंत उज्ज्वल स्वरूप प्राप्त झालेलें होतें. सन १७८२ सालीं आयरिश पार्लमेंटसभेस स्वातंत्र्य मिळण्याच्या पूर्वीचा संधिकाल व तें मिळाल्यानंतरचीं पहिलीं पांच दहा वर्षें आयर्लंदचा यशोदुंदुभी चोंहोंकडे वाजत होता. केवळ क्षणभर टिकणारी अशी ही विजेची चमक होती; परंतु तिनें पाहणाराचे डोळे दिपवून टाकले होते यांत शका नाहीं. देशामध्यें विद्या, कला, उदारमतें, बंधुप्रेम, धैर्य, धाडस व वक्तृत्व हे सर्व ग्रह एकसमयावच्छेदेंकरून उच्चीचे आल्यासारखे भासत होते ! या कालावधीस 'ग्रॅटनची पार्लमेंट' हें नांव सर्व इतिहासकारांनीं दिलेलें आहे व तें यथार्थही आहे. ग्रॅटन हा कशाप्रकारचा मुत्सद्दी होता हें पुढें चरित्रमालेंत दिलेल्या त्याच्या चरित्रावरून वाचकांस दिसून येईलच. येथें इतकेंच सांगितलें असतां पुरे होईल कीं, त्याच्यासारखे निर्मळ व सतेज मुत्सद्दी खुद्द इंग्लंदांतही फार थोडे झाले. या दहा वीस वर्षांत आयर्लंदमध्यें भाग्योदयाची जी लाट चहूंकडून आली होती तिच्या डोक्यावर ग्रॅटन हा एखाद्या ताऱ्याप्रमाणें चमकत होता. तसेंच त्याच्या बरोबरीचे जरी नव्हेत तरी त्याच्या खालोखाल फ्लड, हाचिन्सन्, पॉनसनबी वगैरे नांव घेण्यासारखे इतर मुत्सद्दीही या वेळीं आयरिश पार्लमेंटमध्यें होते. आणि पिट् व फॉक्स यांसारखे मुत्सद्दी याच वेळीं ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें असतां तिचें तेज अधिक किंवा आयरिश पार्लमेंटचें तेज अधिक असा भ्रम लोकांच्या डोळ्यांस कांहीं वेळ पडला ! पार्लमेंट स्वतंत्र झाल्यावर तिची सुधारणा करणें, ह्मणजे देशांतील सर्व वर्गांच्या प्रजेस प्रतिनिधित्वाचा फायदा यथाप्रमाण मिळवून देणें, रोमन क्याथोलिक लोकांस प्रॉटेस्टंट लोकांबरोबर समान हक्क देणें, व देशास सांपत्तिक सुस्थिति येईल अशा प्रकारच्या कायद्यांचें प्रवर्तन करणें, हें कर्तव्य आयरिश पुढाऱ्यांवर ओघानेंच येणार होतें. हें काम पुढें सुमारें सोळा वर्षें चालू राहिलें. परंतु दरम्यान इंग्रज व आयरिश लोक यांच्या हितसंबंधांमध्यें विरोधाचे असे अनेक प्रसंग उत्पन्न झाले, व आयरिश पार्लमेंटांतील बरेच सभासद स्वार्थपरायणतेमुळें इंग्रजी प्रधानमंडळाचे लगामीं असल्यामुळें फार बखेडा होऊं लागला. स्वयंसेवकांचीं पलटणें तयार होऊन बसलेलीं होतीं, त्यामुळें इंग्लंदास कायमची भीति मनांत उत्पन्न झाली होती.

पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य त्यांनीं मागितलें व त्यांस दिलें; परंतु या स्वातंत्र्याचा फायदा घेऊन आयरिश लोकांनीं पहिली गोष्ट केली ती ही कीं, त्यांनीं व्यापारास प्रतिबंध करणाऱ्या कायद्यांवर गदा आणली. त्याच्या मागून पार्लमेंटची अंतःसुधारणा—ह्मणजे आयरिश मताचें प्राबल्य व आजपर्यंत आयर्लंदच्या पैशावर खुशाल चरण्याची सवय झालेल्या धष्टपुष्ट इंग्रजांच्या खुराकावर हल्ला, हाही वाढून ठेवलेलाच होता. धर्मस्वातंत्र्याच्या गोष्टी लोक बोलूं लागलेच होते. अशा स्थितींत स्वयंसेवकांचें सैन्य आपल्या तरवारीच्या जोरावर काय वाटेल तें मनांत आणील व काय वाटेल तें करील, अशी भीति आयर्लंदांतील इंग्रजी अधिकाऱ्यांस पडली. पण खड्गदेवतेचें आवाहन जितकें सोपें असतें तितकें विसर्जन सोपें नसतें. व आयर्लंदांत या काळीं अधिकाऱ्यांनीं आपल्या खुषीनें व स्वतःच्या हुंकारमत्रानें खड्गदेवतेची प्राणप्रतिष्ठा केलेली असल्यामुळें तिचें विसर्जन करण्यास तिजवर अक्षता टाकण्याचें धैर्य त्यांस एकदम होईना. हळू हळू हें धैर्य त्यांस प्राप्त झालें; व स्वयंसेवक सैनिकांच्या बाजारबुणग्याचा उत्साहही कमी झाला. तथापि उपसलेली तरवार रक्ताचा नैवेद्य मिळाल्याखेरीज फिरून म्यानांत जात नाहीं, व अखेर आयर्लंदांत रक्तपात होण्याची वेळ लवकरच आली. इंग्रजी पार्लमेंटचा अंमल आयर्लंदावर विनाकारण राहणें हेंच सर्व कटकटीचें मूळ आहे, व तें मूळ उच्छेदून टाकीपर्यंत आयरिश पार्लमेंटची सुधारणा होणें शक्य नाहीं, अगर त्याच्या स्वातंत्र्याचा फायदा पूर्णपणें घेतां येणार नाहीं अशा बुद्धीनें वूल्फटोन या नांवाच्या तरुण, तरतरीत व धाडसी देशभक्तानें 'युनायटेड आयरिशमेन' या नांवाची संस्था काढून तिच्या शाखा अमेरिका व फ्रान्स यांमध्यें स्थापून, अखेर सन १७९८ सालीं फ्रेंच लोकांची मदत घेऊन बंड केलें, व आयर्लंदमध्यें प्रजासत्ताक-राज्य स्थापण्याचा घाट घातला. परंतु त्या बंडाचा वेळींच मोड झाला; व ही संधि साधून वुइल्यम पिट या इंग्रजी मुख्यप्रधानानें आयरिश पार्लमेंटांतलि लोकांस पदव्या व पैसा यांचा यथास्थित लांच चारून, आयरिश पार्लमेंट मोडून तें इंग्रजी पार्लमेंटास जोडण्याचा ठराव पास करून घेतला. पिटचा डोळा आयरिश पार्लमेंटवर पहिल्यापासूनच होता. त्याला ती अस्तनीं-

तल्या निखाऱ्याप्रमाणें त्रासदायक होई; व ती मोडून टाकण्याची संधी तो लक्ष लावून पाहत होता. ही संधी दुर्दैवानें वुल्फटोन याच्या बंडामुळें त्याला मिळाली. तथापि खुद्द आयरिश पार्लमेंट सभेनें आत्मघातास प्रवृत्त होऊन स्वतःस विसर्जन करून घेण्याचा ठराव करणें जरूर होतें. कारण, तसा ठराव होईपर्यंत ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें केलेल्या ठरावास कायद्याच्या दृष्टीनें कांहींच किंमत नव्हती. यामुळें आयरिश पार्लमेंटमधील लोक आपल्या बाजूस आणून या आत्मघाती ठरावास ते अनुकूल मत देतील असें करणें भाग होतें. वास्तविक हा मोठा बिकटच प्रश्न होता. परंतु पिट यानें तो अखेर सोडविला. आयरिश उमरावांच्या सभेबद्दल त्याला काळजी नव्हती. कारण, तिच्यांतील सर्व सभासद आगाऊच त्याच्या मुठींत होते. आयरिश हॉऊस ऑफ कॉमन्स सभेमध्यें त्यास बहुमत मिळवावयाचें होतें, व या सभेंतील सभासदांस त्यानें हरएक प्रकारेंच आमिष दाखविण्यास कमी केलें नाहीं. यावेळीं मतांचा नुसता लिलांव झाला. परंतु पिट यानें हातीं घेतलेलें कार्य भारी किंमतीचें असल्यामुळें जो कोणी आपल्या मतास जी किंमत मागेल, ती त्यानें दिली. परंतु नुसतें पार्लमेंटमध्यें बहुमत मिळवून काम भागण्यासारखें नव्हतें. देशांतील लोकमत अनुकूल व्हावयास पाहिजे होतें, व याकरितां रोमन क्याथोलिक लोकांस धर्मस्वातंत्र्याचें आमिष दाखवून निम्म्या शिम्म्या क्याथोलिक पुढाऱ्यांस त्यानें वश करून घेतलें. आणि अशा रीतीनें सन १८०० सालीं, आयर्लंदचें स्वातंत्र जे सुमारें अठरा वर्षांपूर्वी बहुतेक पदरांत पडलें होतें, तें, दुर्दैवानें उलट खाल्ल्यामुळें, नाहींसें झालें !

आजपर्यंत आयरिश लोकांना जीं दुःखें भोगावीं लागलीं तीं ह्या दोन पार्लमेंटसभा एक झाल्यानें नाहींशीं होतील, व आयरिश लोकांस इंग्रजी लोकांचें सर्व हक्क मिळून इंग्रजी पार्लमेंटाच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखालीं त्यांची भरभराट होईल, असा युक्तिवाद त्यावेळीं करण्यांत आला होता. परंतु पुढील शंभर वर्षांचा अनुभव वेगळ्याच प्रकारचा ठरला. या कालावधींतील, ह्मणजे एकोणिसाव्या शतकाचा, आयर्लंदचा इतिहास हा कांहीं विशिष्ट चळवळींचाच इतिहास असें ह्मटलें असतां फारसा बाध येणार नाहीं. पहिल्या तीस वर्षांत मुख्य चळवळ झाली ती रोमन

क्याथोलिक लोकांना प्रॉटेस्टंट लोकांशीं समान हक्क मिळवून देण्याची झाली; व सन १८२९ सालीं डॅनिअल ओकॉनेल या प्रसिद्ध आयरिश देशभक्ताच्या परिश्रमामुळें तिला यश आलें. तेथून पुढें रोमन क्याथोलिक लोकांस सुस्थिति येण्यास सुरवात होऊन, क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट हा जो धर्ममूलक भेद आयर्लंदास शेंकडों वर्षें जाचीत होता तो आजमित्तीस बहुधा नाहींसा झाला आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. यानंतरची दुसरी मोठी चळवळ ह्मटली ह्मणजे प्रॉटेस्टंट जमीनदार लोकांच्या ताब्यांत आयर्लंदांतील बहुतेक सर्व जमीन गेल्यामुळें क्याथोलिक लोकांस जी विपत्ति प्राप्त झाली होती, तिच्या निवारणासंबंधाची होय. जमीनदारांच्या कुळांस कायमच्या धाऱ्याचा फायदा मिळावा, ते धारा देत आहेत तोंपर्यंत त्यांस जमिनीचे मालक असें समजावें, केवळ जमीनदारांच्या मर्जीखातर कुळाचें वतन नाहींसें करतां येऊं नये, कुळानें आपल्या खर्चानें जमिनीची सुधारणा केल्यास त्या सुधारणेमुळें धाऱ्यामध्यें वाढावा होऊं नये, व त्यास जमीन सोडावी लागली असतां त्यानें केलेल्या सुधारणेबद्दल त्यास नुकसान भरून मिळावें वगैरे गोष्टींबद्दल मुख्य खटपट असून, त्या सर्व अद्यापि पदरांत न पडल्यामुळें ती खटपट चालूच आहे. परंतु या सर्वांहूनही अधिक महत्वाची खटपट 'होमरूल'संबंधाची होय. सन १८०० पासून १८३० पर्यंत आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र करण्याची खटपट ह्मणण्यासारखी झाली नाहीं. परंतु आयर्लंद, इंग्लिश पार्लमेंटच्या देखरेखीखालीं गेल्यापासून, एखादें मूल सावत्र आईच्या ताब्यांत गेल्यामुळें जसें क्षीण होत जातें तसें, क्षीणच होत गेलें. रोमन क्याथोलिक लोकांस समान हक्क देण्याचें बिल ब्रिटिश पार्लमेंटांत पास झाल्याबरोबर डॅनिअल ओकॉनेल यास आयरिश पार्लमेंटच्या प्रश्नास हात घालण्याची हुरूप आली. परंतु या बाबतींत दहा बारा वर्षें एकसारखी चळवळ होऊन तो प्रश्न ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें अनेक रीतींनीं आणला गेला तरी त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. ओकॉनेल यास व राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांस कैदेंत जावें लागले (इ. स. १८४४), एवढेंच नव्हें तर ओकॉनेल यानें किंचित् धोरण बदलल्याबरोबर जन्मभर मिळविलेली त्याची लोकप्रियताही नाहींशी झाली. या चळवळीस

'रिपील'ची चळवळ असें ह्मणतात. हीच चळवळ होमरूल या नांवानें १८७४ पासून पुढें प्रसिद्धीस आली. प्रथम लँड लीग व नंतर नॅशनल लीग या संस्था अस्तित्वांत आल्या; व आयर्लंदभर बहिष्काराचें बंड माजून सर्व सत्ता लँड लीगच्या चालकांचे हातीं कित्येक वर्षें गेली. ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें जे आयरिश सभासद होते त्यांस अडवणुकीची गुरुकिल्ली मिळाल्यामुळें त्यांनीं तिचा उत्तम उपयोग करून ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें इतका बखेडा माजविला कीं, आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट दिलेलें पुरवलें पण हा त्रास नको, असें इंग्रज लोकांस वाटूं लागलें ! होमरूलच्या चळवळीचें सर्व श्रेय प्रसिद्ध आयरिश पुढारी पार्नेल यासच आहे. त्याच्या उद्योगामुळें व कर्तृत्वामुळें ग्लॅडस्टनसारख्या मुत्सद्यानें तो प्रश्न हातीं घेऊन १८८६ सालीं पहिलें होमरूल बिल पार्लमेंटपुढें आणिलें. होमरूलचा प्रश्न पुढें सरासरी सात आठ वर्षें पार्लमेंट समोर होता; व सन १८९३ सालीं हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेंत होमरूल बिल पासही झालें. परंतु लॉर्डांच्या सभेनें तें नामंजूर केल्यामुळें त्याचा प्रत्यक्ष फायदा आयर्लंदास कांहीं मिळाला नाहीं. तेथपासून हा प्रश्न फिरून मागें पडला तो पडलाच. अलीकडे लॉर्ड डनरेव्हनच्या खटपटीनें 'डेव्होल्यूशन' ह्मणजे अधिकारविभागणीच्या रूपानें होमरूलचा थोडासा भाग फिरून लोकांपुढें चर्चेकरितां आला आहे. परंतु असल्या अर्धवट देणगीस आयरिश लोक नाकबूल असल्यामुळें अधिकारविभागणीचें बिल लिबरल प्रधानमंडळास मागें घ्यावें लागलें.

या शतकांत मोठीं बंडें अशीं झालीं नाहींत. वूल्फटोनच्या १७९८ च्या बंडानंतर त्याच्याच मंडळीपैकीं रॉबर्ट एमेट यानें १८०३ सालीं बंड केलें; तें फसून एमेट यास फांशीं देण्यांत आलें. पण पुढें एकोणीसाव्या शतकांत आयर्लंदच्या सांपत्तिक स्थितींत फार मोठमोठीं स्थित्यंतरें घडून आलीं. आयरिश पार्लमेंट सभा ब्रिटिश पार्लमेंट सभेस जोडल्यापासून पन्नास वर्षेंपर्यंत कर्मधर्मसंयोगानें आयर्लंदांत एक प्रकारची सुबत्ता दिसत होती. या अवधींत लोकसंख्याही बेसुमार ह्मणजे ५० लक्षांपासून ८५ लक्षांपर्यंत वाढली ! व आयर्लंदच्या सुस्थितीचें हें एक द्योतक असें सांगण्यांत येतें. परंतु लोकसंख्येबरोबरच जर तिच्या निर्वा-

हाचीं साधनेंही वाढलीं नाहींत तर भयंकर प्रसंग ओढवतो व मग देशाची खरी स्थिति कशी काय आहे हें कळून येतें. सन १८०० पासून १८४५ पर्यंत आयरिश लोकसंख्या वाढली, परंतु याच अवधींत धान्याचे दर स्वस्त झाल्यामुळें शेतकऱ्यांचा तोटा होऊं लागला. इकडे हातमागाचे जागीं यंत्रें आल्यामुळें विणकर वगैरे लोकांच्या पोटावर पाय आला. इतक्यांत १८४४–४५ सालीं भयंकर दुष्काळ पडण्यास सुरवात झाली. लोकसंख्येच्या वाढीचें सर्व इंगित बटाट्यावर अवलंबून होतें. बटाट्याची भाजी, गाईचें दूध, व डुकरांचे मांस यांवर आयरिश लोकसंख्या हां हां ह्मणतां उकिरड्यासारखी वाढली. पण बटाट्याच्या पिकावर रोग पडूं लागल्यानें बटाटे तर गेलेच, पण शेतीच्या सुबत्तेवर अवलंबून राहणाऱ्या ज्या गाई व डुकरें त्यांचाही संहार झाला. यामुळें लोकसंख्येचें सर्व अजीर्ण इतक्या जलदीनें मोडलें कीं आतां आयर्लंदांत लोकवस्ती शिल्लक तरी राहते कीं नाहीं अशी शंका येऊं लागली ! अर्थातच अशा आपत्तीनीं लोकांचीं मनें खिन्न व असंतुष्ट झालीं; व या आपत्तीस मूळ कारण ह्मणजे ब्रिटिश सरकार असेंच त्यांस वाटूं लागलें. दुसरें असें कीं, दोन पार्लमेंट सभा एकत्र करितांना क्याथोलिक लोकांना धर्मस्वातंत्र्य देण्याविषयीं पिट यानें जें अभिवचन दिलें होतें त्याप्रमाणें ब्रिटिश पार्लमेंटकडून कृति घडून येण्यास तीस वर्षें लागलीं व मनस्वी यातायातही पडली. यामुळें ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या वचनावरचा आयरिश लोकांचा भरंवसा उडाला. तसेंच हा दोन राष्ट्रांचा संयोग घडवून आणण्याचेवेळीं, तसें केल्यानें आयरिश लोकांवरील करांचे ओझें कमी होईल अशी त्यांची समजूत घालण्यांत आली होती. पण त्याप्रमाणें घडून आलें नाहीं. उलट प्रतिवर्षी करांचा बोजा वाढत गेला व इंग्लंदच्या मानानें आयर्लंच्या राष्ट्रीय कर्जाची रकमही अधिक फुगली. सुमारें दहा वर्षांत इंग्लंदचा कराचा बोजा शेंकडा फक्त १७ नीं वाढला होता, तो आयर्लंदचा जवळ जवळ शेंकडा ५० नीं वाढला. तात्पर्य, कोणच्याही रीतीनें पाहतां हीं दोन राष्ट्रें एक झाल्यापासून आयर्लंदला सुख झालें असें ह्मणतां येणार नाहीं, असें आयरिश पुढाऱ्यांच्या मनानें ठाम घेतलें. देशांतील आपत्तीरूपी दारूवर स्वातंत्र्याच्या इच्छेची ठिणगी पडतांच भडका उडाला; व आयर्लं-

दांत दर पन्नास वर्षांनीं बंड होतें अशी जी एक समजूत होती, तिला नवीन प्रत्यंतर पुरावा मिळाला. कारण राज्यक्रांत्याकरितां इतिहासांत प्रसिद्धीस आलेल्या १८४८ सालीं सर्व युरोपखंडभर बंडांचें व राज्यक्रांत्यांचें पीक पिकलें त्या वेळीं आयर्लंदमध्येंही उचल झाली. परंतु तेव्हांही फारसें निष्पन्न झालें नाहीं. यानंतर एकोणीस वर्षांनीं ह्मणजे १८६७ सालीं केरी, लिमरिक व टिपरारी या प्रांतांत किरकोळ बंडावा झाला. परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. मात्र १८५८ पासून पुढील ३०।३५ वर्षेंपर्यंत आयर्लंदांत 'फीनीअन' पक्षाच्या लोकांनीं गुप्त कट, मारामारी, खून, वगैरेंची गर्दी आणि एकसारखा असंतोष व भीति उत्पन्न करून सोडली होती. या शतकांत बंडें जरी थोडीं झालीं तरी किरकोळ राजकीय गुन्हे मात्र अतोनात झाले. शेंकडो लोक फांशीं गेले, व शेंकडों काळ्यापाण्यावर पाठविण्यांत आले. आजमित्तीस पाहिलें तरी आयर्लंदमध्यें शांतता व संतोष हीं मुळींच नाहींत. फीनीयन लोकांच्या चळवळीचा मोड झाल्यानंतर ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें शिरून तेथें स्वराज्याची चळवळ करण्याच्या हौसेचा उमाळा फिरून १८७२ चे सुमारास आयरिश लोकांस आला. व तो पंधरा वर्षें टिकला. परंतु पार्नेल वगैरेंची पंधरा वर्षांचीं खटपट फुकट गेल्यामुळें लोकमतानें घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणें हल्लीं फिरून उलट गति घेतलेली आहे. आयरिश पार्लमेंट सन १८०१ सालीं नष्ट झाल्यापासून तिची फिरून प्राणप्रतिष्ठा करण्याची खटपट शंभर वर्षें करून निरुपाय झाल्यावर, निदान इंग्रजी प्रजेशीं समान हक्क व आयर्लंद देशास पूर्ण न्याय हीं इंग्रज लोकांच्या हातून मिळण्याची निराशा झाल्यावर, कित्येक आयरिश लोक स्वावलंबनाचे मार्गानें, ह्मणजे इंग्रजी राज्यावर शक्य तितका सर्व बाजूंनीं बहिष्कार घालून आपल्या मनगटाचे व मनाचे जोरावर आपली सांपत्तिक व राष्ट्रीय सुधारणा घडवून आणण्याचे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे खटपटीस लागले आहेत. या लोकांस 'सिनफेनर्स' असें ह्मणतात. तथापि पार्नेलचा शिष्य रेडमंड हा, ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत आयर्लंदचे तर्फे जे सुमारे शंभर सभासद आहेत त्यांचा पुढारी असून, पार्लमेंटांत भांडून व वादविवाद करून होमरूल मिळविण्याची त्याची आशा अद्यापि नष्ट झालेली नाहीं.

भाग ४ था.

आयर्लंदांतील राष्ट्रीय चळवळी.

मागील दोन भागांत आह्मीं आयर्लंदचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास अगदीं साररूपानें सांगितला. त्यावरून राष्ट्रीयत्वाचे मीमांसेच्या दृष्टीनें पाहतां, या इतिहासास सुमारें सतराव्या शतकापासून विशेष महत्त्व व मनोरंजकत्व प्राप्त झालें आहे असें दिसून येईल. चळवळ केल्याशिवाय आयर्लंदास कधींही कांहींएक मिळालें नाहीं; आणि सतरा, अठरा व एकोणीस या तीन शतकांतील आयर्लंदचा इतिहास हा त्या राष्ट्रांतील प्रजाजनांनीं केलेल्या चळवळींचाच इतिहास होय. या चळवळी मुख्यतः चार हेतूंनीं झाल्या होत्या. (१) धर्मस्वातंत्र्य मिळविण्याची चळवळ; (२) शेतकरी लोकांस जमिनीवर मिरासी हक्क मिळवून देण्याची चळवळ; (३) होमरूल ह्मणजे 'स्वावलंबी पार्लमेंट'च्या द्वारें राष्ट्रीय 'स्वराज्य' मिळविण्याची चळवळ; व (४) इंग्रज लोकांस घालवून देऊन निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळविण्याची चळवळ. या चार हेतूंनीं केलेल्या राष्ट्रीय चळवळींचें स्वरूप काय होतें, व त्यांची हकीकत कशी काय घडली हें पुढील चार भागांत थोडक्यांत सांगण्याचें आह्मीं योजिलें आहे.

धर्मस्वातंत्र्याची चळवळ.

आयर्लंदला सुस्थिति येण्यास प्रारंभ झाल्यानंतर इंग्रजांकडून आयरिश लोकांस सन १८२९ सालीं एका मोठ्या गोष्टींत प्रथम न्याय मिळाला; व आयर्लंदच्या अलीकडील इतिहासाचा विचार याच गोष्टीपासून सुरू करितात. ही गोष्ट ह्मटली ह्मणजे रोमन क्याथोलिक लोकांवर पार्लमेंटच्या कायद्यानें जो उघड बहिष्कार घालण्यांत आलेला होता, त्यापासून त्यांची मुक्तता ही होय. या भयंकर बहिष्कारास प्रथमतः आठव्या हेनरी राजाच्या कारकीर्दींत सुरवात झाली. या राजाच्या कारकीर्दीपर्यंत इंग्लंदमध्यें बहुधा रोमन क्याथोलिक धर्माचाच अंमल होता. परंतु तोंपर्यंत आयर्लंदवर

इंग्लंडचा ताबाही चांगलासा स्थापित झालेला नव्हता. इंग्रजी राजांपैकीं प्रथमतः आठव्या हेनरीनें पोपची सत्ता झुगारून देऊन नवीन ह्मणजे प्रॉटेस्टंट धर्माची राज्यांत सुरवात केली; व या नव्या धर्माच्या अनुरोधानें ' सद्धर्मसंरक्षक ' अशी आपल्यास पदवी घेऊन, इंग्रजी राजपदास धर्मगुरुत्वाच्या पदाची ही जोड करून दिली. कर्मधर्मसंयोगानें याच राजाच्या कारकीर्दींत आयर्लंद देश इंग्लंदच्या पुरा ताब्यांत येऊन हेनरीनें आपणास आयर्लंदचा राजा अशीही पदवी घेतली. हा काळ सर्व युरोपच्या इतिहासांत ' धर्मच्छलाचें युग ' अशा नावानें प्रसिद्ध आहे, व आयर्लंदांतील लोकांच्या धर्मच्छलास आणि सामाजिक व राजकीय अवनतीस याच सुमारास सुरवात झाली. या अवनतीचा मध्यकाल तिसऱ्या विलियम राजाच्या कारकीर्दींत ह्मणजे सुमारें सन १६९० सालापासून १७२० पर्यंत मानावयास हरकत नाहीं; व या अवनतीच्या ग्रहणाचा मोक्षकाळ १७८० सालापासून सुरू झाला. या ग्रहणाच्या स्पर्श व मोक्षकालांतील अंतर सन १५४० पासून सन १७८० पर्यंत ह्मणजे सुमारें अडीचशें वर्षे भरतें. हा काल आयर्लंदांतील लोकांस सर्व प्रकारच्या विपत्तीचा गेला. इंग्लंदांतील लोकांप्रमाणें त्यांनीं प्रॉटेस्टंट पंथाचा स्वीकार केला असता तर, त्यांचा इतिहास कांहीं वेगळाच झाला असता. परंतु निरनिराळ्या मानसक्षेत्रांत धर्मबीजाचें पीक निरनिराळ्या प्रकारचें पिकतें. पंधराव्या शतकांत प्रॉटेस्टंट पंथाचा उदय होऊन आज पांच शतकेंपर्यंत त्याची एकसारखी वाढ होत आहे, तथापि अद्यापिही युरोपखंडांत आयर्लंद, फ्रान्स, स्पेन, पोर्तुगाल, इटली व रशिया वगैरे देशांमध्यें बहुधा रोमन क्याथोलिक पंथच चालू आहे. दरम्यान फ्रान्स व आयर्लंदमध्यें जशा प्रॉटेस्टंट लोकांच्या कत्तली झाल्या, तशा हालंद वगैरेमध्यें क्याथोलिक लोकांच्याही झाल्या. शिवाय या कालांत निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्यें धर्मद्वेष-मूलक युद्धेंही झालीं. परंतु धर्ममताची मनुष्यमात्राच्या मनावर कांहीं विलक्षण चिकाटी असते; व हालअपेष्टा, छळ व प्राणहानि यांनींही ती सुटत नाहीं. आयरिश लोकांवर ते चंचल मनाचे असतात अशा प्रकारचा एक आक्षेप करण्यांत येतो; परंतु धर्ममताचे बाबतींत त्यांनीं मनाची जी स्थिरता आजपर्यंत दाखविलेली आहे ती लक्षांत घेतली असतां वरील

आरोप केवळ निर्मूल आहे, निदान सकृद्दर्शनीं दिसणाऱ्या त्या चंचलतेचा खुलासा कांहीं निराळ्या रीतीनें करितां येण्यासारखा असेल, असें मानण्यास बरीच जागा आहे. आयर्लंदमध्यें सन १६३५–४० पासून प्रॉटेस्टंट लोकांचीं भरती होण्यास सुरवात झाली. व तेथून पुढें तीन शतकेंपर्यंत आयर्लंदांतील क्याथोलिक प्रजेस एक प्रकारची ओहटी लागून हजारों कुळें व घराणीं देशत्याग करून चालतीं झालीं. तथापि आजमित्तीस आयर्लंदमध्यें सुमारें शेंकडा ७५ इतके लोक रोमन क्याथोलिक पंथाचेच आहेत. व आयर्लंद हा कोणाचा देश असा प्रश्न केला असतां तो आयरिश रोमन क्याथोलिक लोकांचा असेंच उत्तर कोणासहि दिलें पाहिजे. असें असतां केवळ धर्ममताखातर इंग्रजी प्रॉटेस्टंट लोकांनीं, व त्यांच्या हिताकरितां इंग्लंदच्या राज्यकर्त्यांनीं, दोन अडीचशें वर्षेंपर्यंत क्याथोलिक लोकांचा जो नाहक छळ केला, तो पाहून जुन्या पिढीच्या इंग्रजांच्या न्यायबुद्धीचें किंबहुना मनुष्यस्वभावाचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच वाटतें !

धर्ममताचा विरोध हें आयरिश लोकांचा छळ होण्याचें मुख्य कारण तर खरेंच, परंतु दुसरी एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती ही कीं, प्रॉटेस्टंट इंग्लिश लोकांनीं आयर्लंदच्या भूमीवर वसाहत न करितां हिंदुस्थानाप्रमाणें केवळ दुरून ताबा चालविला असता तर इतका छळ न होता. परंतु आयरिश रोमन क्याथोलिक लोकांवर कायमचें दडपण पडलेलें रहावें ह्मणून, व त्यांनीं यत्किंचित् डोकें वर केलें असतां तत्काळ तडाका मारून त्यांचें डोकें खालीं करावयास लावण्याकरितां, राज्यकर्त्यांच्या तर्फे कोणी तरी आयर्लंदांत रहावयास पाहिजे होतें. आणि याकरितां मूळ प्रॉटेस्टंट वसाहतीची कल्पना निघाली. वसाहत करावयाची तर वसाहतवाल्यांस जमीन पाहिजे, व परदेशीं जाऊन स्वदेशाचें हित साधण्याचे श्रम करणारास तर विशेष सवलत दिली पाहिजे. याकरितां रोमन क्याथोलिक लोकांच्या लाखो एकर जमिनी काढून वसाहतवाल्यांस देण्यांत आल्या वगैरे मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. या वसाहतवाल्यांच्या दोन तीन पिढ्या आयर्लंदांत होतांच तो त्यांस स्वदेशासारखा सहजच वाटूं लागला. वसाहतवाल्यांचे पाय आयर्लंदांत रुजण्यास इंग्लंदच्या राजाचा आश्रय हेंच वास्तविक मुख्य कारण, परंतु वसाहतवाल्यांची कृतज्ञताबुद्धि लवकरच लयास

गेली. व ते लोक आयरिश क्याथोलिक लोकांच्या प्रमाणानें पाहिले तर जरी केवळ मूठभर होते, तरी त्यांस आयर्लंद हें आपलें वतन व रोमन क्याथोलिक लोक हे आपले दास, असें वाटूं लागलें. प्रथम प्रथम जरी इंग्रजी राजांचा अंमल ते प्रांजलपणें मानीत, तथापि पुढें पुढें तो अंमल त्यांस दुःसह वाटूं लागला, फार काय पण रोमन क्याथोलिक लोकांच्या विरुद्ध इंग्रजी राजांकडून मदत होण्याचा जितका संभव असेल, तितक्या-पुरताच तो अंमल मानावयाचा व चालूं द्यावयाचा अशी पद्धति त्यांनीं पाडिली. देशांतील सर्व सत्ता व सर्व संपत्ति आपल्या हातीं रहावी, असें या मूठभर प्राटेस्टंट लोकांस वाटूं लागल्यामुळें उभयतांच्या हितसंबंधांत विरोध उत्पन्न झाला. एका म्यानांत दोन सुऱ्या नांदणें अशक्य आहे, आणि आयरिश क्याथोलिक व वसाहतवाले या दोघांमध्येंच जर भांडण राहातें तर क्याथोलिक लोकांनीं वसाहतवाल्यांस हाकून देऊन, अगर त्यांचा नाश करून आपली भूमि आपल्या हातांत परत आणिली असती. व मग जरी राजकीय अंमल इंग्लंदच्या राजाकडे राहिला असता तरी फारसें बिघडतें ना. परंतु क्याथोलिक आयरिश लोक हे मूळचे रहिवासी व संख्येनें अतिशय प्रबळ, आणि दुसरेपक्षीं वसाहतवाले संख्येनें थोडे तरी बहुतेक जमीन त्यांचे हातीं; व इंग्लंदांतील संपत्ति, सत्ता, शहाणपण, लोकमत, लष्कर व राजाश्रय हीं सर्व त्यांचे बाजूस—अशी स्थिति असल्यामुळें सुमारें दोनशें वर्षेंपर्यंत आयर्लंदामध्यें अंतःकलह सारखा धुमसत राहिला. परंतु क्याथोलिक लोक चहूंकडून नाडले गेले होते तरी, त्यांचें मनुष्यत्व, अर्थात् बुद्धि व स्वाभिमानादि गुण नाहींसे झाले नव्हते. यामुळें संख्येनें विषम परंतु उपाधि कारणांनीं जवळ जवळ समबल असे हे दोन पक्ष परस्परांशीं एकसारखे झगडत राहिले.

क्याथोलिक लोकांविरुद्ध केलेले कायदे आठव्या हेनरीपासून सुरू झाले हें मागें सांगितलेंच आहे. या कायद्यांचा अंमल दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दींत क्षणभर कमी झाला होता. परंतु तिसऱ्या विलियम राजाच्या कारकीर्दींत तो अंमल अधिक करडा झाला व त्यांजवर नवीन बंधनेंही घालण्यांत आलीं. विलियम राजाच्या कारकीर्दींत क्याथोलिक लोकांनीं बंड केलें. त्यांचा पुढारी पॅट्रिक सार्सफील्ड

यानें लिमरिक किल्ल्याचा आश्रय घेऊन लढण्याची शिकस्त केली, परंतु निरुपायास्तव त्यास तह करून किल्ला इंग्रजी सैन्याधिपतीच्या स्वाधीन करावा लागला. या तहांत मुख्य कलम असें होतें कीं, आयर्लंदच्या पार्लमेंटनें केलेल्या कायद्याशीं विरोध न येईल अशा रीतीनें क्याथोलिक लोकांस शक्य तितकें धर्मस्वातंत्र्य द्यावें. याप्रमाणें पहातां दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दींत जितकें स्वातंत्र्य त्यांस प्रत्यक्ष अनुभवावयास मिळालें होतें तितकें तरी यापुढें मिळणें जरूर होतें, व तह होतांच पार्लमेंट भरवून अशा अर्थाचा कायदा स्पष्टपणें मंजूर करवून घेण्याचें विलियमनें अभिवचन दिलें होतें. सार्सफील्ड यास तह करून शस्त्र खालीं ठेवण्यास हेंच अभिवचन कारणीभूत झालें व राजाच्या वचनावर विश्वास ठेवून तो किल्ला सोडून निघून गेला. पराभव झाला खरा; परंतु त्यांतल्यात्यांत स्वधर्मीय लोकांस येवढी तरी सवलत मिळाली या विचारानें त्याचें दुःख हलकें झालें. परंतु राजवचन ह्मणजे पाण्यावर लिहिलेलीं अक्षरें अशी प्रतीति जगाच्या इतिहासांत अनेकवेळां आलेली आहे; त्यांतीलच हाही एक प्रसंग होता! १६९२ सालीं आयरिश पार्लमेंट भरतांच राजानें दिलेल्या वचनाप्रमाणें सवलतींचा कायदा होण्याचें एका बाजूला राहून प्रॉटेस्टंट सभासदांनीं क्याथोलिक सभासदांचा छळ करण्याची नवीनच युक्ति काढली. त्यांनीं बहुमत करून शपथ घेण्याचा एक नवीन नमुना उर्फ संकल्प मंजूर करून घेतला. व हा संकल्प क्याथोलिक लोकांस अत्यंत अपमानास्पद असल्यानें, लॉर्ड व कॉमन्स सभेंतील क्याथोलिक लोक रागानें सभागृह सोडून चालते झाले. पुढें १६९५ सालीं व्हाइसराय कॅपेल यानें पार्लमेंटसभा भरविली व लिमरिकच्या तहानें जीं जीं आश्वासनें क्याथोलिक लोकांस दिलीं गेलीं होतीं, तीं तीं एक एक घेऊन व पार्लमेंटचे ठराव करून त्यानें रद्द करून टाकिलीं. या ठरावांचे योगानें शिक्षण, लष्कर, व धर्म या खात्यांतून क्याथोलिक लोकांची पुरी हद्दपारी झाली. ज्याप्रमाणें खडे निवडून काढावे अगर शिकारीच्या रानांत कुत्रे व फासेपारधी घालून शिकारीचीं जनावरें नाहींशीं करून टाकावीं, तशाच प्रकारें सामाजिक व राजकीय संसारांतून क्याथोलिक लोकांस हांकून लावितां येईल अशाप्रकारचे कायदे कॅपेलच्या पार्ल-

मेंटानें मंजूर केले. या कायद्यांस पहिल्या व तिसऱ्या जॉर्ज राजाचे कारकीर्दीत भर पडून अठराव्या शतकाचे प्रारंभीं क्याथोलिक लोकांच्या बहिष्काराचा कडेलोट झाला. त्यांस या पुढें पार्लमेंटच्या वरिष्ठ अगर कनिष्ठ गृहाचे सभासद होतां येत नसे. पार्लमेंटच्या निवडणुकींत त्यांस मत नसे. लष्कर अगर आरमार यांमध्यें त्यांना नोकरी मिळत नसे; त्यांना वकील अगर न्यायाधीश होतां येत नसे; त्यांस म्याजिस्ट्रेट अगर म्युनिसिपालिटीचे सभासद होतां येत नसे; त्यांस ज्यूरर नेमतां येत नसे; त्यांस शेरिफ अगर यःकश्चित् पोलिस शिपाईही होतां येत नसे; शिक्षण देणें व घेणें या दोनही गोष्टी त्यांस वर्ज होत्या; शिक्षणासाठीं परदेशास त्यांना जातां येत नसे; प्रॉटेस्टंट धर्माच्या उपासनेच्या मंदिरांत हुकुमाप्रमाणें ते न गेल्यास त्यांस दर महिन्यास साठ पौंडपर्यंत दंड करितां येत असे; प्रॉटेस्टंट पंथ तरी स्वीकार नाहीं तर आपली मालमिळकत वारसाच्या नांवानें करून देऊन तूं कफल्लक हो, असा क्याथोलिकावर जुलूम करण्यास दोन 'जस्टिस ऑफ दी पीस'नीं मनांत आणलें तर त्यांस तसें करितां येत असे; चार 'जस्टिस ऑफ दि पीस' एकत्र मिळाले व त्यांनीं संगनमत केलें तर प्रॉटेस्टंट धर्माच्या देवळांत उपासनेला जाण्याचा हुकूम तोडल्याबद्दल त्यांना कोणाही क्याथोलिकास जन्मभर हद्दपार करतां येत असे; क्याथोलिक धर्मोपदेशकानीं उघडपणें धर्मोपदेश केला तर त्यांस फांशीची शिक्षा ठेवलेलीच; व त्यांच्या मिळकतीही जप्तींत जात. जमिनी देण्याघेण्यासंबंधानें कशाप्रकारचे निर्बंध होते हें मागें एक ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. क्याथोलिक जमीनदारानें फाळ्याच्या एकतृतीयांशाहून अधिक नफा स्वतःस घेतला असें कोणाही प्रॉटेस्टंटनें सिद्ध करून दिलें तर त्या क्याथोलिकाची जमीन जप्त होऊन त्या प्रॉटेस्टंटांस मिळे; फार काय पण कोणाही प्रॉटेस्टंटनें स्नेहभावानें अगर दया येऊन कोणाही क्याथोलिकास 'बिनामी' व्यवहार करून मदत केली असें दिसून आलें तर त्याची सर्व शोभा तो स्वतः क्याथोलिक असल्याप्रमाणेंच होई. क्याथोलिक लोकांच्या सामाजिक व्यवस्थेंत कायद्यानें कितपत हात घातला होता हें मागें थोडें-बहुत सांगण्यांत आलेंच आहे. रोमन क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांजमध्यें

लग्न होणें अर्थातच अशक्यच होतें. व धर्मांतराच्या खऱ्या अगर खोट्या सबबीवर एकानें काडी मोडून मागितली असतां ती अवश्य देण्यांत येई.

अशा तऱ्हेची स्थिति असतां या लोकाचें राष्ट्र कसें बनणार ? परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें क्याथोलिक लोकांनीं विलक्षण चिकाटी व करारीपणा दाखविला. नवीन पिढीस शिक्षण नीट मिळणें हें सर्व समाजव्यवस्थेचें मूळ आहे; व शिक्षणावर तर हा असा कडक बहिष्कार घातलेला. शाळांत किंवा देवळांत क्याथोलिक धर्माचा उपदेश होत आहे अशी नुसती बातमी कानावर आली कीं पुरे, शिपाई लोक धावून गेलेच. व शाळागृहांच्या खुर्च्यांवर अगर देवळांतील व्यासपीठांवर मारामार होऊन रक्तस्रावानें हीं पवित्रस्थळें दूषित व्हावीं असले प्रकार वारंवार घडत असत. तथापि या सर्व बंधनांस न जुमानतां क्याथोलिक लोकांनीं तरुण पिढीस शिक्षण देण्याचें काम नेटानें चालविलें होतें. शाळा घालून थाट करून बसणें अर्थातच धोक्याचें होतें. यास्तव रस्त्याच्या बाजूच्या बखळी, टेंकड्याच्या पोटांतली जागा, खंदक व तळघरें, रानांतल्या झोंपड्या व पडक्या इमारतीचे सोपे, फार काय पण शेतांतलीं कुंपणें—तात्पर्य सांपडेल त्या एकांतवासाच्या जागेचा आश्रय करून त्या शाळा चुटकीसरशी भरत, व दगा असा वाटला कीं चुटकीसरशी मोडत. आणि दरम्यान सांपडेल त्या वेळांत, लष्करांत घस्त बदलतांना खुणेचा शब्द एकानें दुसऱ्यास कानांत सांगावा त्याप्रमाणें क्याथोलिक धर्माचीं तत्वें, राजनीति व सर्वसाधारण शिक्षणाचा ओनामा क्याथोलिक गुरु आपल्या शिष्यांस पढवून, जिकडचे तिकडे पसार होत. विद्यार्थीही तसेच तयार झाले होते. आणि गुरु व शिष्य या उभयतांकडून शिक्षणाचें काम इतक्या शिताफीनें पार पडलें नसतें तर नवीन कायदे सुरू झाल्यापासून थोड्याच काळांत क्याथोलिक लोकांची नवीन पिढी अक्षरशून्य बनली असती. सामाजिक व्यवस्थेंतही तोच प्रकार दिसून येत असे. कायद्यानें कितीही आमिष दाखविलें तरी क्याथोलिक लोकांचीं लहान मुलेंबाळें अगर अज्ञ स्त्रिया यांनींहीं स्वधर्माचें उल्लंघन बहुधा कधीं केलें नाहीं. व यामुळें बाहेर कायद्यानें कितीही जाच झाला तथापि निदान घरांत तरी क्याथोलिकलोकांस सौख्य मिळे !

सबंध अठरावें शतक क्याथोलिक लोकांनीं अशा हालांत काढलें.

सन१७५०नंतर प्रॉटेस्टंट लोकांमध्यें कोठें थोडी समबुद्धि दिसूं लागल्याचा भास होऊं लागला. परंतु क्याथोलिक लोकांवरचा हा बहिष्कार काढून टाकावा असें उघड प्रतिपादन करण्याचें फार थोड्यांस धैर्य होत असे. अठराव्या शतकाच्या अखेरच्या पंचवीस वर्षांत आयर्लंदांत स्वदेशप्रीतीची लाट आली, व आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र करून तें सुधारण्याची महत्वाकांक्षा प्रॉटेस्टंट राष्ट्रभक्तांस उत्पन्न झाली; त्यावेळीं क्याथोलिक लोकांस दास्यांत व अंधकारांत ठेऊन कसची कपाळाची स्वतंत्रता मिळणार व सुधारणा होणार ? असें प्रॉटेस्टंट पुढाऱ्यांच्या सुसंस्कृत मनास वाटूं लागलें हें मागें सांगितलेंच आहे. व यामुळें, इतर राजकीय बाबींबरोबर क्याथोलिक लोकांच्या मुक्ततेचा प्रश्न उघडपणें सभांतून, पत्रांतून, व क्वचित् प्रसंगीं पार्लमेंट सभेमध्येंही बोलण्यांत येऊं लागला.

सन १७५० चे सुमारास आयर्लंदांतील प्रॉटेस्टंट लोकांचे मनांत धर्मसहिष्णुता उत्पन्न झाल्यानंतर सन १७६४ सालीं क्याथोलिक लोकांस समान हक्क देण्याविषयींचें पहिलें बिल आयरिश पार्लमेंट सभेपुढें आलें. यापूर्वी सात वर्षें ह्मणजे १७५७ सालीं 'क्याथोलिक कमिटी' नांवाची सभा स्थापन झालेली होती; व वरील बिल हें या कमिटीच्या उद्योगाचें व चळवळीचें पहिलें फळ होय. व यानंतर क्याथोलिक लोकांवरचीं बंधनें ज्या मार्गानें येऊन पडलीं त्या मार्गानेंच तीं निघण्यास सुरुवात झाली. १७६३ सालीं क्याथोलिक लोकांना जमिनी गहाण घेऊन व्याजबट्टा करण्याची मोकळीक देण्याबद्दल आयरिश पार्लमेंट सभेमध्यें एक बिल आणण्यांत आलें. परंतु त्याचा विचार करण्याचें काम वर्षभर लांबणीवर पडून पुढील सालीं तें नामंजूर झालें. पुढील तीन वर्षें तामसी स्वभावाचे क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांचे दरम्यान बरेच ठिकाणीं मारामाऱ्या होऊन समाजांत मोठी खळबळ उडून गेली. 'फादर शीही' नांवाच्या क्याथोलिक धर्मोपदेशकास प्रॉटेस्टंट लोकांच्या आकसावरून अन्यायानें फांशी देण्यांत आलें. परंतु तो नाहक फांशी गेला, अशी सर्व समाजाची खात्री झाल्यानें १७६८ सालीं क्याथोलिक लोकांचें दुःख निवारण करण्याकरितां आयरिश पार्लमेंट सभेपुढें आलेलें एक किरकोळ बिल सर्वानुमतें पास झालें. परंतु इंग्लंदकडून त्यास मंजुरी मिळाली नाहीं. पण सन १७७४

सालीं रोमन क्याथोलिक लोकांकडून जी शपथ घ्यावयाची तिजमध्यें त्यांच्या धर्मसमजुतीस अनुसरून थोडासा फेरफार करण्यासंबंधाचें बिल पार्लमेंटनें मंजूर केलें. सन १७७८ सालच्या कायद्यानें क्याथोलिक लोकांस ९९९ वर्षेपर्यंतच्या करारानें खंडानें जमिनी करतां येऊं लागल्या; व प्रॉटेस्टंट लोकांप्रमाणेंच क्याथोलिक लोकांमध्येंही जमिनीसंबंधानें मागच्या पिढीचा वारसा पुढच्या पिढीस मिळण्यास हरकत नाहीं असें ठरलें. त्याच-सालीं क्याथोलिक लोकांनीं अमुक ठिकाणीं रहावें अगर राहूं नये, अधि-काऱ्यांपुढें आपण कशाप्रकारें शपथ घेतली याचा खुलासा करावा, प्रॉटे-स्टंट पंथाच्या मनुष्यानें पांच पौंड दिले असतां वाटेल त्या क्याथोलिक मनुष्यानें आपला घोडा त्यास विकत दिला पाहिजे, असल्या किरकोळ बाबतींतील पूर्वी झालेले कायदे रद्द करण्यांत आले. दुसऱ्या एका काय-द्यानें, क्याथोलिक लोकांनीं आपल्या धर्माच्या लोकांपुरत्या खासगी शाळा वगैरे घालून मुलांना शिक्षण देण्यास हरकत नाहीं असें ठरविलें. सन १७९२ सालीं क्याथोलिक लोकांच्या चळवळीस बराच जोर आला; व जॉन कीओघ व वुल्फ टोन या दोघांच्या प्रयत्नामुळें खुद्द राजास क्याथोलिक लोकांच्या वतीनें डेप्युटेशन व अर्ज पाठविण्याचें ठरलें. पुढें लवकरच वकिली वगैरे धंदे करण्याची त्यांस परवानगी मिळाली. आणि क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांचे दरम्यान लग्नें होण्यास जो प्रतिबंध होता तो निघाला. शिक्षणाकरितां परदेशीं जाण्यास कायद्यानें जो प्रतिबंध करण्यांत आलेला होता, तोही काढून टाकण्यांत आला. १७९२ सालीं क्याथोलिक लोकांची एक मोठी परिषद् भरली. व चालू असलेले किरकोळ प्रयत्न करीत न बसतां एकाच कायद्यानें सर्व 'पीनलकोड' रद्द व्हावें, अशी मागणी करण्यांत आली. १७९३ सालीं राजा तिसरा जॉर्ज यानें क्याथोलिक लोकांचा अर्ज घेतला; व पार्लमेंट भरण्याचे पुढच्याच प्रसंगीं, आयरिश पार्लमेंट सभेनें क्याथोलिक लोकांच्या मागण्यांचा योग्य विचार करावा, अशी राजानें आपल्या भाषणांत शिफारस केली. याच सालीं स्थानिक स्वराज्याच्या निवडणुकींत मतें देण्याचा अधिकार क्याथो-लिक लोकांस आयरिश पार्लमेंटनें दिला. व येथून पुढें म्युनिसिपालिट्यां-तून क्याथोलिक लोक निवडून येऊं लागले. कांहीं अटीवर हत्यारें जवळ

बाळगण्याची त्यांस परवानगी देण्यांत आली. नंतर विश्वविद्यालयाच्या पदव्या त्यांस देण्यास हरकत नाहीं, असें ठरलें. व 'मेनूथ' या ठिकाणीं क्याथोलिक लोकांचें एक कॉलेजही स्थापण्यांत आलें.

तथापि अद्यापि ग्रहण बरेंच सुटावयाचें होतें. सरकारी अधिकाराच्या मोठमोठ्या जागा, ज्यूरींत बसून न्याय निवडण्याचा हक्क, पार्लमेंट सभेचा सभासद होण्याचा हक्क, वगैरे क्याथोलिक लोकांच्या मागण्या अद्यापि मिळावयाच्या होत्या. व १८०५ ते १८२९ पर्यंतची क्याथोलिक लोकांची चळवळ हे वरिष्ठ हक्क मिळविण्याकरितां चाललेली होती. सन १८०७ सालीं या कार्याकरितां क्याथोलिक लोकांनीं अर्ज वगैरे करण्यास एक नवीन कमिटी नेमिली. परंतु तिच्या कामास बरेच दिवसपर्यंत यश आलें नाहीं. तथापि या कमिटीच्या प्रयत्नानें पंधरा वर्षांपूर्वी आयरिश पार्लमेंट सभेमध्यें क्याथोलिक लोकांच्या हक्कासंबंधानें जशी चळवळ उडून गेली होती, तशी यापुढें इंग्लिश पार्लमेंट सभेमध्यें होण्यास सुरवात झाली. व येथून पुढें १८२९ पर्यंत बहुधा असें एकही वर्ष गेलें नाहीं कीं, ज्यामध्यें ठराव, वादविवाद, अगर कायद्याचा मसुदा यांपैकीं कोणच्या ना कोणच्या तरी रूपानें क्याथोलिक लोकांचा प्रश्न लोकांपुढें चर्चेस निघाला नाहीं. क्याथोलिक लोकांचा अभिमान बाळगणाऱ्या एखाद्या आयरिश सभासदानें अगर सहानुभूतिपूर्ण व उदारमतवादी अशा इंग्रज सभासदानें कोणच्या ना कोणच्या रूपानें चर्चेस सुरुवात करावी, चर्चेंत भांडणेंही व्हावीं, खडाजंगी उडावी; परंतु त्या योगानें मुख्य प्रश्नाची पीछेहाट न होतां त्याचें पाऊल एक एक पुढेंच पडत जावें, अशी स्थिति झाली. व अखेर क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाचें आयरिश स्वरूप जाऊन तो इंग्रजी राजकारणाचा व पक्षाभिमानाचा विषय होऊन बसला.

आयरिश पार्लमेंट सभा नष्ट झाली त्यावेळीं प्रसिद्ध मुत्सद्दी व राजमंत्री पिट यानें दोन पार्लमेंटसभा एक करण्यास जीं अनेक प्रकारानीं मधाचीं बोटें आयरिश सभासदांच्या जिभेला लावलीं त्यांपैकीं क्याथोलिक लोकांना धर्मस्वातंत्र्य देण्याचें अभिवचन हेंही एक होतें. परंतु तिसऱ्या विलियमप्रमाणें पिट यानेंही विश्वासघातच केला. दोन पार्लमेंटें मोडून एक होतांच पिटनें आपला मोहरा पालटला व ज्या गोष्टीचें वचन दिलें ती

एकदम साध्य होणें शक्य नाहीं अशी सबब तो सांगू लागला. आपणास वचनभंग करावा लागला या सबबीवर सकृत् दर्शनीं त्यानें आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. परंतु पिटपेक्षां राजा तिसरा जॉर्ज हा स्वतः क्याथोलिकांस स्वातंत्र्य देण्यास अधिक प्रतिकूल असल्यामुळें १८०४ सालीं प्रधानमंडळाची फिरून तवकल झाली त्यावेळीं, जॉर्ज राजानें पिटकडून असें स्पष्ट वचन घेतलें कीं क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुन्हां ह्मणून मी उपस्थित करणार नाहीं. व असें वचन घेतल्यावर मग त्यानें त्याची मुख्य प्रधानाचे जागीं नेमणूक केली. क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुढें मागें येणार असें पाहून, व आपल्याहातीं इतके दिवस राहिलेल्या सत्तेचा अंश क्याथोलिक लोकांच्या हातीं जाण्याचा संभव आहे असें जाणून प्रॉटेस्टंट पंथांत जे अत्यंत ज्वलत् धर्मनिष्ठ होते त्यांनीं 'ऑरेंज सोसायटी' नांवाच्या गुप्तमंडळ्याच्या कामास याच सुमारास सुरवात केली. या मंडळ्यांचा हेतु क्याथोलिक लोकांचा छळ व स्वातंत्र्यास होईल त्या तऱ्हेनें आडकाठी करणें हा होता. १७८८ सालीं या मंडळ्या अगर सभा स्थापण्यास प्रथम सुरुवात झाली होती. व त्यांच्या सभासदांना खालीलप्रमाणें शपथ घ्यावी लागत असेः—"मी अ—ब—अशी प्रतिज्ञा करितों कीं माझ्या हातून होईल तितका क्याथोलिक लोकांचा मी नायनाटच करीन, व जोंपर्यंत राजा क्याथोलिक लोकांस प्रतिकूळ राहील तोंपर्यंतच त्याचा अमल मी मानीन." या सभांचे सभासद व क्याथोलिक धर्माचे लोक यांचे नित्य झगडे उडत.

परंतु कोणच्याही गोष्टीची अखेर ही व्हावयाचीच. व क्याथोलिक लोकांच्या दुःखाचीही अखेरची वेळ आतां आल्यामुळें प्रतिकूळ गोष्टींचें कांहीं न चालतां, नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें दिवसेंदिवस या न्यायाचे कार्यास अधिकच जोर येऊं लागला. लोकमत बनण्याचें काम कठीण असतें; परंतु एकदां तें बनलें ह्मणजे मग त्याच्या मार्गांत कोणी येत नाहीं व आलें तरी तें टिकत नाहीं. ऑरेंज सोसायटीप्रमाणेंच 'क्याथोलिक—प्रजा-दुःखनिवारक' या नांवाची एक सभा आज बरेच दिवस अस्तित्वांत होती. व तिला हालचाल करण्याची प्रेरणा झाल्यानें बरेंच कार्य झालें. या हालचालीच्या पूर्वीपासून विलियम पिटनें क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य

देण्याचे बाबतींत कायदा करण्याकरितां बिलाचा एक मसुदाही करून ठेवला होता असें ह्मणतात. परंतु त्याच्या दृष्टीनें अजून खरी वेळ आलेली नव्हती. क्याथोलिक कमिटीनें डब्लिन येथें सभा भरवून एक अर्ज तयार केला व मुख्य प्रधान पिट याजकडे डेप्युटेशन धाडण्याचें ठरविलें. पिटनें या डेप्युटेशनची मुलाखत घेऊन मोठ्या गौरवपूर्वक व गोड शब्दांनीं अर्जास उत्तर दिलें. परंतु अर्जास उत्तर देतांना वाटाण्याच्या अक्षता लावून असें सांगितलें कीं या बाबतींत पूर्वीपासून दिलेलीं वचनें व आश्वासनें जरी मला मान्य आहेत व स्वतःची माझी जरी पूर्ण सहानुभूति आहे तरी योग्य वेळ अद्यापि आली नसल्यानें मला या बाबतींत कांहीं करितां येणें शक्य नाहीं. अशाप्रकारें निराशा झाल्यावर या डेप्युटेशननें विरुद्ध पक्षाचा पुढारी चार्ल जेम्स फॉक्स याची मुलाखत घेतली. फॉक्सनें मदत देण्याचें कबूल करून हा वादग्रस्त मुद्दा पार्लमेंटपुढें वादविवादास आणला. वादविवाद कडाक्याचा झाला; परंतु प्रचंड बहुमतानें फॉक्सची सूचना नामंजूर झाली. ग्रॅटन हाही यावेळीं पार्लमेंटांत आयरिश मेंबर या नात्यानें हजर होता; परंतु फॉक्स व ग्रॅटन यांचें कांहीं चाललें नाहीं.

परंतु याच सुमारास युरोपांत चाललेल्या इतर घडामोडींचा फायदा या प्रश्नास मिळाला. १८०५च्या दिसेंबरांत नेपोलियन बोनापार्ट यानें 'आस्टरलिडझ्' ची लढाई जिंकली; व त्यामुळें सर्व युरोपखंड त्याचे हातीं जाणार आणि इंग्लंद रसातळास पोंचणार अशी भीति उत्पन्न झाली. पुढीलसालीं पिटनें मुख्य प्रधानकीचा राजीनामा दिला व लवकरच तो वारला. व तेव्हांपासून या प्रश्नास चांगले दिवस आले. क्याथोलिक लोकांचा हितशत्रु पिट मरण पावला व त्यांचा खरा मित्र फॉक्स हा प्रधानमंडळांत शिरला, याचा प्रथमच परिणाम असा झाला कीं, आयरिश लोकांस पाण्यांत पाहणारा व्हाइसरॉय लॉर्ड हारविक हाही आपली जागा सोडून परत गेला. त्याचे जागीं ड्यूक ऑफ बेडफर्ड हा व्हाइसरॉय झाला. क्याथोलिक लोकांनीं त्याजकडे डेप्युटेशन पाठविलें. तेव्हां त्यानें भाषणांत असें दर्शविलें कीं, क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळण्याची बाकी सर्व तऱ्हेनें सिद्धता झाली आहे. परंतु राजाचें मन वळविणें हें फक्त फॉक्सच्या हातीं आहे, व त्यानें राजाची अनुकूलता मिळविल्यावर मग, क्याथोलिक लोकांनीं आजपर्यंत धिमे-

पणानें जे कष्ट केले व हाल सोसले त्याचें फळ पदरांत पडण्यास एक दिवसाचाही विलंब लागणार नाहीं. परंतु राजा व फॉक्स यांचें विळ्याभोपळ्या इतकें सरळ असल्यामुळें त्याला राजाचें मन वळविणें अशक्यच होतें. पुढीलसालीं (इ. स. १८०६) फॉक्स हाही मरण पावला, व रोमन क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न त्याच्या बरोबरच जमिनींत गाडून जातो कीं काय अशी भीति उत्पन्न झाली! त्याच्या पश्चात् हा प्रश्न कोण हातीं घेतो? अशी चिंता वाटूं लागली. क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य देणें हें न्याय्य असेल खरें, परंतु त्याच्यावांचून इंग्लंदच्या लोकांचें काय अडलें आहे? ती अप्रिय गोष्ट, तें जळकें लांकूड हातीं धरून स्वतःच्या अंगावर ठिणग्या कोणीं उडवून घ्याव्या? विनाकारण आपल्या नांदत्या वरावर कोणीं विस्तव ठेवावा? असें ज्या त्या इंग्रजी मुत्सद्यास वाटे. लष्करांत व आरमारांत तरी क्याथोलिक लोकांचा प्रवेश करण्यापासून कोणाचें नुकसान नाहीं अशा बुद्धीनें एका प्रधानानें तशा अर्थाचें बिल पुढें आणलें, तोंच जॉर्ज राजानें प्रधानमंडळावर एवढे डोळे वटारले. परंतु लाजेकाजेनें राजाची भीड गुंडाळून ठेवून त्यांनीं कॉमन्ससभेंत तें मंजूर करून घेतलें. परंतु त्यांस लगेच राजीनामा द्यावा लागला. व नंतर स्पेन्सर पार्सिवल यास बोलावणें पाठवून त्याजकडून ठराविक वचनें घेऊन राजानें त्यास मुख्य प्रधान नेमलें. अशा रीतीनें निराशा झाली असतांही क्याथोलिक कमिटीनें आपले अर्ज करण्याचें व लोकमत जागृत करण्याचें काम चालू ठेवलें होतें. व अखेर डॅनिअल ओकॉनेल हा पुढारी त्यांस लाभून त्याचे हातून पूर्ण धर्मस्वातंत्र्य मिळण्याचें काम १८२९ सालीं पार पडलें. ओकॉनेलसारखा पुढारी लोकांस एखाद्या शतकांत एखादाच लाभतो. त्याचें चरित्र आम्हीं पुढें चरित्रमालेंत दिलेंच आहे. येथें येवढेंच सांगावयाचें कीं, ओकॉनेलसारख्या चळवळ्या देशभक्तानें पुढाकार घेतल्यापासून या वादग्रस्त प्रश्नास नवीनच वळण मिळालें. कांहीं त्याच्या अंगच्या गुणाचा व कांहीं वेळेचा परिणाम—कसेंही असलें तरी ओकॉनेलनें या प्रश्नावर आयर्लंदचसें काय पण इंग्लंदही गदगदा हालवून सोडलें. तो पार्लमेंटचा सभासद होऊन जाण्यापूर्वीच त्याची ख्याति इंग्लंदांत पसरलेली होती. १८२८ सालीं ‘ क्लेअर ’ नांवाच्या भागाकडून त्याची पार्लमेंटमध्यें

निवडणूक झाली. तो प्रथम पार्लमेंटमध्यें बसण्यास गेला तेव्हां सर्व सभागृह त्याला पाहण्याच्या उत्सुकतेनें भरून गेलें होतें. त्यातूनही मागें सांगितलेली अपमानास्पद शपथ (पान ५३ पहा) अद्यापि अमलांत होती ती घेण्याचें त्यानें नाकारल्यावरून मोठाच बखेडा झाला. पार्लमेंटचे अधिकारी त्यास ठराविक शपथ घेतल्याशिवाय जागेवर बसूं देईनात. व तो शपथ घेईना. सभेंत दोन दिवस वादविवाद झाला. ओकॉनेल यानें मोठें वक्तृत्वपूर्ण भाषण केलें. परंतु त्याला शपथ घेतल्याशिवाय सभेंत बसण्याची परवानगी न मिळून क्लेअर कॉउंटीकडून नवीन सभासद निवडण्याकरितां हुकूम सुटले. परंतु आयर्लंदांत लोकमत या प्रश्नावर दृढ झालें असल्याकारणानें क्लेअरच्या मतदारांनींही फिरून ओकॉनेल यासच निवडून दिलें ! यापुढें मात्र या प्रश्नानें माघार खाल्ली नाहीं. व पुढीलसालीं पार्लमेंट सभेचा कायदा होऊन क्याथोलिक लोकांचें स्वातंत्र्य हिरावून घेणारा कायदा सर्वांगानें रद्द होऊन त्यांस इंग्रजी प्रजाजनांचे हक्क देण्यांत आले.

क्याथोलिक लोकांवर दोनशें वर्षेपर्यंत झालेल्या या जुलमाचें समर्थन वास्तविक कोणत्याच रीतीनें करितां येण्यासारखें नाहीं. ' फ्रूड ' वगैरे ग्रंथकारांनीं पक्षपातबुद्धीमुळें हें समर्थन करण्याचा थोडाबहुत प्रयत्न केला आहे, तथापि तो अगदीं पोकळ आहे. फ्रूड याच्या मताप्रमाणें अशा तऱ्हेच्या कायद्यांचें समर्थन दोन तऱ्हानीं करितां येतें. पहिलें असें कीं, इतर देशांत क्याथोलिकपंथी लोकांनीं प्रॉटेस्टंट पंथी लोकांवर अशाच प्रकारचा जुलूम केलेला होता. व दुसरें असें कीं तो काळच असा असहिष्णुतेचा होता कीं प्रॉटेस्टंट लोकांस क्याथोलिक हे असुरी सैतानाचा धर्म शिकविणारे असे खरोखर मनापासून वाटत. परंतु या दोनीही प्रकारच्या समर्थनांत कांहीं अर्थ नाहीं. या प्रश्नाचा विचार सुधारणेच्या दृष्टीनें करावयाचा असतो. व या दृष्टीनें पाहतां जें वाईट तें वाईटच. मग दुसरा तिसरा कोणी तसेंच करतो ही सबब फारशी उपयोगीं पडूं शकत नाहीं. नाहीं ह्मणावयास एक कारण थोडेंसें सयुक्तिक दिसतें तें हें कीं, सतराव्या शतकाचे अखेरपर्यंत क्याथोलिक लोकांनीं बंडखोरीस बरीच मदत केली होती. प्रत्येक बंडांत त्यांचें थोडेंना थोडें तरी अंग असेच. परंतु एक तर क्याथोलिक लोकांस अ-

संतुष्ट राहण्यास त्यांच्या जमिनी हरण करणें वगैरे बरींच पूर्वींचीं कारणें होतीं. व ते जीं बंडें करीत तीं केवळ प्रॉटेस्टंट लोकांच्या शत्रुत्वामुळें नसत तर आपल्या जमिनी वगैरे परत मिळतील या हेतूनें; निदान फारच झालें तर आपल्या जमिनी हरण करणारावर सूड ह्मणून. शिवाय ही गोष्ट लक्षांत घ्यावयास पाहिजे कीं, ज्या कायद्यांचे योगानें क्याथोलिक लोकांस कह्यांत ठेवण्याचा प्रॉटेस्टंट इंग्रजांचा विचार होता, त्या कायद्यांच्या योगानें, शरीरांत जीव व मनांत मनुष्यपण यत्किंचित्ही शिल्लक असेपर्यंत असंतोष कमी न होतां उलट तो वाढणें हेंच स्वाभाविक आहे, व अखेर तसा अनुभव आयर्लंदांत आलाही.

क्याथोलिक लोकांस धर्ममतांचे बाबतींत स्वातंत्र्य मिळाल्यावर, त्याचे पाठोपाठ धर्ममतमूलक असा दुसरा एक प्रश्न उपस्थित झाला. आठव्या हेनरीच्या कारकीर्दीपासून आयर्लंदांत प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकांचा प्रवेश झालेला होता. व त्यांस सरकारांतून पगारी जागा वगैरे देण्यांत येत असत. परंतु 'बिशप' वगैरे लोकांचा प्रतिष्ठित संसार मुख्यतः जमिनीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असे. त्यांना व त्यांच्या देवळांना मोठमोठाल्या जमिनी तोडून दिलेल्या असत. व इतर जमीनदारांप्रमाणें त्यांनींही आपल्या जमीनदारींत राहून जमिनीची व कुळांची सुधारणाकरून आपला व त्यांचा संसार सुखाचा करावा, तो न करतां ते वाटेल त्या ठिकाणीं रहात; प्रायः आयर्लंद सोडून इंग्लंदांतच असत, व आपल्या गुमास्त्यांकडून जमीनदारीची वहिवाट करवीत. बिशपहून खालच्या प्रतीचे ह्मणजे 'रेक्टर' 'व्हिकर' वगैरे जे धर्मोपदेशक असत त्यांचा चरितार्थ त्यांच्या गावांतील कुळांकडून वसूल केलेल्या 'टाईथ' नांवाच्या करावर अवलंबून असे. हा कर वसूल करण्यास गावानिहाय नेमलेले अधिकारी असत, त्यांस 'प्राक्टर' हें नांव असे. हाही एक प्रकारचा गुमास्ता अगर दलाल असे. यानें कुळांकडून टाईथ वसूल करावा, व रेक्टरची ठराविक रकमेची भरती करून द्यावी, असा स्वतः एक प्रकारचा त्याच्याकडे मक्ता असे. व अशारीतीनें मुख्य मालक जो बिशप व जमील कसणारें क्याथोलिक कुळ यांजमध्यें तीन किंवा चार पायऱ्या असत. कुळांस बिशपचें कधीं दर्शनही होणें नाहीं, मग उच्च प्रतीचा

धर्मोपदेश तर दूरच. मात्र त्याचे नांवावर प्रॉक्टर, प्रॉक्टरचे नांवावर मक्तेदार, मक्तेदाराचे नांवावर पोटमक्तेदार, अशारीतीनें जमिनीचा फाळा व देवळाचा कर वसूल करण्यास सर्व मालक असत. वसुलींचें काम मक्त्यानें दिलें असतां त्यांत अन्याय व जुलूम होणें हें स्वाभाविकच आहे. एक तर रेक्टर, व्हिकर वगैरेंची ठराविक रक्कम भरण्याची जबाबदारी मक्तेदारांवर असल्यामुळें त्यांस कुळांवर सक्ती करावी लागेच. व त्यांतूनही आपला खिसा गरम करण्याचा लोभ त्यांना असल्यामुळें व विचारता पुसता कोणी नसल्यामुळें या सक्तीची मजल जुलमापर्यंत जाई. टाईथ हा कर प्रायशः गरीब कुळांवरच पडे. व तो त्यांस वेळेवर देतां न आला ह्मणजे त्यांजकडून वाटेल तसे कर्जरोखे लिहून घेतले जात; व मग ते मक्तेदाराचे निरंतरचे गुलाम बनून रहात; तो त्यांना वाटेलतसें बिगारीस धरीत. त्याची जमीन फुकट नांगरून देत; व कर्जरोख्याची अमलबजावणी होऊं नये ह्मणून त्याला खुष ठेवण्याकरितां अगर नाइलाज ह्मणून ते हरतऱ्हेचे अपमान सोशीत.

अशारीतीनें वरपासून खालपर्यंत हें धर्मोपदेशक मंडळाचें प्रस्थ गरीबगुरीब कुळांकडून जुलमानें वसूल केलेल्या करभारावर पोसलें जात असे. परंतु याहून अधिक अन्यायाची अशी एक गोष्ट होती ती ही कीं, ज्या कुळांकडून हा कर वसूल केला जाई, त्यांपैकीं बहुतेक सर्व लोक रोमन क्याथोलिक पंथाचे असून त्यांच्या पैशांवर प्रॉटेस्टंट पंथी धर्मोपदेशकांचा खुराक चाले. व वसुलाची सक्ती अगर जुलूम याहूनही वरील गोष्टीमुळें हा करभार देणाऱ्यांस अधिक चीड व त्वेष येण्यास कारण होई. हा टाईथचा कर घेऊन धर्मोपदेशकांनीं प्रॉटेस्टंट पंथाचा उपदेश करावयाचा व प्रॉटेस्टंट पंथीय उपासनामंदिराचा खर्च चालवावयाचा ही गोष्ट क्याथोलिक कुळांच्या काळजास तीक्ष्ण शल्याप्रमाणें बोचत असे. व या अन्यायाच्या कराची पैन्पै देतांना, त्यांस दर पैगणिक आपल्या अंगांतील रक्ताचा एकेक थेंब पापकर्म करविण्यास खर्ची घातला असें वाटे. बिशप, रेक्टर, व्हिकर यानीं मोठमोठीं प्रार्थनामंदिरें बांधून ठेविलीं होतीं व त्यांत सगळा संच सजवून ठेवलेला असे; परंतु प्रार्थनेच्या वेळीं पहावें तों देवळामध्यें शुकशुकाट. धर्मोपदेशकास शिरस्त्याप्रमाणें वेळ-

च्यावेळीं जाऊन व्यासपीठावर उभें रहावें लागे. परंतु त्याचे समोर एकादुसरा श्रोता असला असला नसला नसला अशीच स्थिति बहुधा असे. कारण सक्तीमुळें जरी कराचे पैसे त्यांना द्यावे लागले तरी प्रार्थनामंदिरांत जाऊन प्रार्थना ऐकण्याची सक्ती त्यांजवर करितां येणें शक्य नव्हतें. या ओस पडलेल्या परंतु शोभिवंत अशा देवालयांच्या आसपास दुसरा एक चमत्कार मात्र दृष्टीस पडे. प्रॉटेस्टंट देवळांत शून्याकार, व जवळच पहावें तों क्याथोलिक पंथी लोक उघड्या मैदानांत शेंकडों हजारों जमलेले असून क्याथोलिक धर्मोपदेशकाची प्रेमळ उपासना भाविकपणें ऐकण्यांत गढून गेलेले असत. व आपण एकाद्या देवळांत आहों अगर रानांत खुल्या जागेवर बसलों आहोंत, आपल्या डोक्यावर ऊन, वारा, पाऊस यांचें निवारण करण्यास आच्छादन आहे अगर नाहीं, याचें त्यांना भानही नसे. अर्थात् या दोन देखाव्यांतील भेद कोणाही प्रेक्षकास दुःसह वाटण्यासारखाच होता. व आपल्या निढळाच्या घामानें मिळविलेल्या पैशांवर ' चंडाळ व पाखंडी ' प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकांची चैन चाललेली पाहून क्याथोलिक लोकांचा तर अंगाचा तिळपापड होई. सिडने स्मिथ या नांवाच्या प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकानें या संबंधानें असें लिहून ठेविलें आहे कीं, ' टाईथच्या कराच्या बाबतींत आयर्लंदमध्यें जो जुलूम झाला, तसा निर्दय जुलूम सर्व यूरोप, आशिया, अगर आफ्रिका या तिन्हीही खंडांत केव्हांही झाला नसेल. हा कर खरोखरच इतका बेशरमपणाचा होता कीं, ग्रॅटननें एके प्रसंगीं ह्मटल्याप्रमाणें, तो मक्तेदाराकडून डोळ्याआड परस्पर वसूल होत असे ह्मणून गोष्ट निराळी; परंतु खुद्द धर्मोपदेशकानेंच स्वतः जातीनें कुळाकडून त्याचे समक्ष तो मागवून घ्यावा असा जर कायदा असता तर धर्मोपदेशकानें लाजेनें तोंडच फिरविलें असतें; व अशारीतीनें हा कर वसूल होण्याचें आपोआपच बंद झालें असतें. ' परंतु मक्तेदारास ही लाज कोठून येणार ? वास्तविक धर्मोपदेशक हा प्रेमळ मेंढपाळासारखा असावा; त्यानें गांवांतील लोकांच्या सुखदुःखाचा परामर्ष घेऊन मेंढपाळ आपल्या कळपांतील कोंकरांना जसें जिवापलिकडे जपतो तसें जपावें. धर्मोपदेशक व लोक यांच्या संबंधाची ही खरी उपपत्ति होय. परंतु आयर्लंदांत या काळांत धर्मोपदेशक हा मेंढपाळ नसून पूर्वजन्मींचा जसा कांहीं दावेदारच असे. त्याचें

तोंड लोकांस दिसत नसे. कारण तो कुळांकडून आलेल्या पैशांवर खुशाल चैन चालवित निरुद्योगी बसे, व तो होऊन लोकांस तोंड दाखवावयास गेला तरी स्वधर्मनिष्ठ क्याथोलिक लोक त्याला सैतानासारखा समजून त्याचें तोंड चुकवीत. मात्र त्याचा करभार वसूल करणाऱ्या मक्तेदाराचें तोंड त्यांना चुकवितां येत नसे. व धनगरी कुत्र्याचें कातडें पांघरलेल्या लांडग्याप्रमाणें या कळपावर तो हवा तसा खुशाल ताव मारी ! !

परंतु अशा तऱ्हेची ही दुःसह स्थिति किती दिवस टिकणार ! या स्थितींतील अन्यायाचें बीज लक्षांत घेऊन राज्यकर्त्यांनीं योग्य वेळीं, योग्य कायदेकानू करून ती स्थिति सुधारावयास पाहिजे होती. परंतु दुर्दैवानें तसें न झाल्यामुळें क्याथोलिक कुळांना आपला न्याय आपणासच करावा लागला. प्रथम कित्येक वर्षें क्याथोलिक लोकांचा द्वेष व क्रोध पोटांतल्या पोटांत धुमसत राहिला. परंतु कालांतरानें तो अनावर होऊन दंगेधोपे सुरू झाले; उभय पक्षीं प्राणहानी होऊं लागली; उपासनामंदिरें आजपर्यंत नुसतीं निर्जन होतीं तीं यापुढें उध्वस्त होऊं लागलीं; व क्याथोलिक लोकांचे गुप्त कट होऊन केव्हां केव्हां निरपराधी धर्मोपदेशक व त्यांचीं बायकामुलें यांचीही कत्तल होऊं लागली. यावर अधिकारी लोक एका खुनास दहा खून घेऊं लागले. ही स्थिति सुमारें १७८० पासून १८३६ पर्यंत ह्मणजे सुमारें पन्नास वर्षें सतत चालू राहिल्यामुळें सिडने स्मिथ ह्यानें एकेठिकाणीं अंदाज केल्याप्रमाणें या टाईथ कराचे वसुलीचे बाबतींत उभय पक्षीं मिळून जवळ जवळ दहा हजार मानवी प्राण्यांचा प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीतीनें संहार झाला असेल. या कराच्या वसुलीचे कामीं लोकांकडून प्रथम सन १७८६ च्या सुमारास उघडपणें चळवळ सुरू झाली. क्याथोलिक कुळें गांजून गेलीं होतीं; त्यांस उपाय सुचेना. तेव्हां कांहीं धाडसी तरुण लोकांनीं मक्तेदार लोकांस दहशत घालण्याचें काम आपल्या अंगावर घेतलें. व राजकीय असंतोषाची जोड धर्मद्वेषास मिळून प्राणहानीचें अपवित्र काम त्यांचे हातून सुरू झालें. ही चळपळ 'केरी' नांवाच्या जिल्ह्यांत प्रथम सुरू झाली. अमुक एक रकमेहून जास्त टाईथचा कर द्यावयाचा नाहीं, असें लोकांनीं ठरवून प्रांतानिहाय सर्व लोकांकडून तसें करण्याच्या शपथा घेण्यास सुरुवात झाली. व त्याजबरोबर प्रॉटेस्टंट लोकांस त्रास देण्याचें व

इतर अत्याचाराचें कामही सुरू झालें. पार्लमेंट उघडली ह्मणजे ही बेकायदेशीर चळवळ थांबे; व अधिकाऱ्यांस स्वस्थता झाली असें वाटे. परंतु पार्लमेंट संपतांच ती चळवळ पुन्हां सुरू होई. या चळवळींत प्रथमतः फक्त क्याथोलिक लोकच सामील होते. परंतु प्रॉटेस्टंट पंथामध्यें ही 'डिसेंटर्स,' 'प्रेसबिटरेनियन्स' वगैरे इतर कांहीं पंथ असे होते कीं, राजदरबारीं स्थापित झालेला विशिष्ट पंथ त्यांस मान्य नव्हता, आणि त्यामुळें टाईथचा कर देणें हें क्याथोलिक लोकांप्रमाणें त्यांसही संमत नव्हतें. व हळू हळू या पंथांतील लोकही क्याथोलिक लोकांस सामील झाले. यामुळें कराचा वसूल मंदाऊं लागला. बेकायदेशीर चळवळीविरुद्ध ठराविक असे 'दडपशाहीचे' कायदे पार्लमेंटनें पुष्कळ केले. परंतु त्यामुळें वसुलास मदत होईना. आकारणी झालेला कर न दिल्याबद्दल अगर न देण्याचा कट केल्याबद्दल दंड, फटके, खोडे वगैरे शिक्षा भराभर देण्यांत येऊं लागल्या; परंतु वसुलाची भरती कांहीं केल्या होईनाशी झाली. कांहीं कांहीं प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकांना खरोखरच उपासमार होण्याची वेळ येऊन पोहोंचली. कुळानें कर न दिला तर त्याचे जमिनीवरील जंगम मिळकत विकून तो कायदेशीर रीतीनें वसूल करावयाचा; परंतु कुळाची जंगम मिळकत व गुरें ढोरें जप्त करून तीं जाहीर लिलांवास काढिलीं तर तीं कोणीही घेऊं नये, असा लोकांचा कट असल्यामुळें जप्ती करून न करून सारखीच होई. शिवाय जप्ती करावयास मक्तेदार किंवा धर्माधिकारी जाऊं लागला ह्मणजे त्याला लोक अडथळा करीत; अडथळा झाला ह्मणजे तो पोलीसची मदत बोलावी; पोलीस येऊन जबरदस्ती करूं लागले ह्मणजे कुळाची दया येऊन व सहानुभूति वाटून दर पोलिसागणीक पांच पन्नास लोक त्याच्या मदतीस येत; असा जमाव जमला ह्मणजे अपशब्दाची सलामी होऊन दोन्ही पक्ष हातघाईवर येत; तसें झालें ह्मणजे लोकांचीं दंडुकीं, व पोलीसचीं हत्यारें यांचा उपयोग होई; त्यानंतर खटले, दंड, शिक्षा, वगैरे ओघानेंच येत; एक ठिकाणच्या दंग्याची बातमी शंभर ठिकाणीं पसरून सर्वत्र चित्तक्षोभ होऊन अस्वस्थता उत्पन्न होई; व या सर्व गोष्टी पार्लमेंटमध्यें वादविवादास निघून अधिकारीवर्ग व लोकांचे पुढारी यांची चकमक झडून

अग्निकणांचा वर्षाव होई. हा असा पद्धतशीर क्रम या अन्यायी कराच्या पायीं आयर्लंदमध्यें कमींत कमी पांच पंचवीस वर्षें चालू होता. व प्रत्येक वर्षी या कराची वसूल बाकी अधिकाधिकच थकूं लागली. कोणास कांहींच उपाय सुचेना. कारण कर जरी सर्वस्वीं अन्यायाचा होता, तरी तो कित्येक पिढ्या चालू होता. व धर्मोपदेशक मंडळाचा सर्व चरितार्थ त्याजवर अवलंबून असल्यामुळें तो चालू ठेवणें अगर बंद ठेवणें या दोहोंचीही सारखीच पंचाईत वाटूं लागली. हा लढा संपेपर्यंत कित्येक वर्षे, सर्व हिंदुस्थान राखण्यास जितकें सैन्य इंग्रजांस ठेवावें लागतें, तितकें लहानशा आयर्लंदांत ठेवावें लागलें. एका १८३३सालांत हें जादा लष्कर पोसण्यास दहालक्ष पौंडांहून अधिक खर्च लागला. आणि टाईथ कराचे बाराहजार पौंड वसूल करण्यास सव्वीस हजार पौंड खर्च करावे लागले ! आयरिश पार्लमेंटांत सन १८०० सालापूर्वी सुमारें पंचवीस वर्षे हा वाद चालूच होता, व पुढें खुद्द ब्रिटिशपार्लमेंटांत हा वाद आल्यावर त्याचा निकाल लागण्यास आणखी अडतीस वर्षे लागलीं. पण अखेर टाईथचा कर बंद झाला; धर्मोपदेशकांचें नुकसान भरून काढण्यास त्यांस सरकारी तिजोरींतून मदत द्यावी, व उगाच ओढत आलेली कराची लाखो रुपयांची बाकी वसूल करितां येत नाहीं सबब ती माफ करावी असें ठरविलें जाऊन या वादाची अखेर करण्याचें श्रेय लॉर्ड जॉन रसेल या मुख्य प्रधानास व त्याचप्रमाणें प्रजापक्षीय पुढारी ओकॉनेल यास मिळालें.

रोमनक्याथोलिक लोकांविरुद्ध केलेले कायदे रद्द होऊन त्यांस स्वातंत्र्य मिळालें; व टाईथसारख्या करांचा वसूल थांबून, पावलोंपावलीं आयरिश क्याथोलिक लोकांच्या डोळ्यांत सुया टोंचत होत्या त्या निघाल्या. तथापि आयर्लंद हें मुख्यतः क्याथोलिक लोकांचें राष्ट्र या दृष्टीनें पाहतां त्यांस होणाऱ्या अन्यायाच्या सर्व बाबी संपल्या नव्हत्या. यांपैकीं मुख्य बाबी दोन अद्यापि उरल्या होत्या. पैकीं पहिली अशी कीं, आयर्लंदचे लोक क्याथोलिक असतां आयर्लंदच्या तिजोरींतल्या पैशानें प्रॉटेस्टंट धर्माधिकारी व धर्मोपदेशक पोसले जात. ' टाईथ ' कराच्या व या प्रश्नांत मुख्य भेद असा कीं, तो कर व्यक्तिशः क्याथोलिक लोकांच्या खिशांतून

द्यावा लागत असे; परंतु तिजोरींतील पैसे खर्च होत ते अमुक एका व्यक्तीचे असे नसल्यामुळें टाईथसंबंधानें जितका प्रत्यक्ष जाच व्यक्तिमात्रास होई तितका या दुसऱ्या बाबीमुळें होत नसे; व यामुळें ही बाब लोकांच्या असंतोषास कारणीभूत होण्यास जरा अधिक दिवस लागले. तिजोरींतील पैसा सर्व रयतेचा व कर देणाऱ्या प्रजेचा मिळून; व तींतून अनाठायीं खर्च झाला तरी त्याबद्दल व्यक्तिशः वाईट कोणास वाटणार? परंतु तो पैसा प्रॉटेस्टंट धर्मावर खर्च होत होता, हें क्याथोलिक लोकांस केव्हांही पसंत पडण्यासारखें नव्हतें. व १८२९ सालीं क्याथोलिक लोकांची मुक्तता करण्याचा व १८३८ सालीं टाइथचा कर बंद करण्याचा असे दोन कायदे क्याथोलिक लोकांनीं केवळ आपल्या चळवळीच्या जोरावर ब्रिटिश पार्लमेंटकडून मिळविले असल्यामुळें या नवीन प्रश्नासंबंधानेंही त्यांस आशा वाटूं लागली होती. दरम्यान फीनीअन लोकांचें बंड होऊन त्यांचा पाडाव झाला होता; तरी त्याचे योगानें, ' आयरिश लोकांस असंतुष्ट राहण्यास खरोखरच कांहीं सबळ कारण असलें पाहिजे, एरवीं अशीं साहसाचीं कर्में करून प्राण खर्चीं घालण्यास त्यांना बुद्धि होणार नाहीं,' अशी सुसंस्कृत व विचारी इंग्रजी मुत्सद्यांची पुरी खात्री झाली होती. यामुळें बंडाचा मोड झाल्यावर, ' काय केलें असतां आयरिश लोकांचें समाधान होईल? त्यांना कशानें बरें वाटेल?' हा प्रश्न सोडविण्याकडे त्यांचें लक्ष लागून राहिलें होतें. व अशा वेळीं प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ पोसण्याकडे आयरिश तिजोरींतून जो विनाकारण खर्च होई त्या प्रश्नाकडे आयरिश पुढाऱ्यांनीं इंग्लंदचें मन वळविलें.

ज्यावेळीं इंग्लंदचें व आयर्लंदचें पार्लमेंट एक करण्यांत आलें, त्यावेळीं झालेल्या पार्लमेंटच्या कायद्यांत असें एक कलम घातलेलें होतें कीं, इंग्लंदचें व आयर्लंदचें धर्ममंडळ हीं दोन्ही एकत्र करून त्यांस संयुक्त धर्ममंडळ असें नांव द्यावें; त्याचा कारभार व व्यवस्था पूर्वींच्या इंग्लंदच्या धर्ममंडळाप्रमाणेंच चालावी. अर्थात् इंग्लंदमध्यें ज्याप्रमाणें सार्वजनिक खजिन्यांतला पैसा प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावर खर्च होत असे त्याचप्रमाणें आयर्लंदच्या खजिन्यांतला पैसाही प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावर खर्च व्हावयाचा होता. परंतु जीं कारणें टाइथच्या कराला व्यक्तीच्या दृष्टीनें प्रतिकूळ होतीं तींच

आयरिश तिजोरींतील पैसा प्रॉटेस्टंट धर्माधिकारी मंडळावर खर्च होण्यासही सार्वजनिकदृष्ट्या लागू होतीं. हा खर्च असा पुष्कळ वर्षे होत होता; तो खर्च होणें हें आयर्लंदमध्यें प्रॉटेस्टंट लोकांचें जें वर्चस्व आज दोन तीनशें वर्षे चालू होतें त्याची एक खूण होती; व हा खर्च पुढें बंद केला असतां राजपक्षीय प्रॉटेस्टंट लोकांचा राग होऊन ते बंडही करण्यास प्रवृत्त होतील अशी भीति होती. तथापि, या बंडाच्या भीतीपेक्षां क्याथोलिक लोकांच्या असंतोषाची, व वादग्रस्त बाबदींत होत असलेल्या अन्यायाची भीति इंग्लंदच्या मुत्सद्यांस त्यावेळीं विशेष वाटली. या नवीन प्रश्नास ' धर्ममंडळ-विघटने ' ची चळवळ असें ह्मणतात.

आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र असतां, ह्मणजे सन १८०० च्या पूर्वी, हा प्रश्न आयर्लंदांत कधीं उपस्थित झाला नव्हता. लोकांना त्याचा अन्याय भासत नव्हता असें नाहीं; परंतु रोमन क्याथोलिक लोकांना पशूप्रमाणें वागविणारे कायदे जोंपर्यंत अमलांत होतें तोंपर्यंत असल्या किरकोळ बाबी दुरुस्तीकरितां हातीं कोण घेणार ? व घेतल्यावरही नगाऱ्यापुढें टिमकीचा आवाज कोणास ऐकू जाणार ? परंतु सन १८५८ सालच्या फीनिअन लोकांच्या बंडानंतर या प्रश्नास आपोआपच महत्त्व आलें. प्रॉटेस्टंट धर्म-मंडळावर खजिन्यांतले पैसे खर्च केल्यानें फायदा कोणाला होणार ? या प्रश्नास ' फक्त शेंकडा दहा वीस लोकांना ' असेंच उत्तर कोणासही द्यावें लागे. व ' दहा वीस विधर्मी लोकांच्या फायद्याकरितां क्याथोलिक प्रजेनें दिलेल्या करभारापैकीं पैसा काय म्हणून खर्च व्हावा ? ' असा प्रश्न केला असतां ' असें करणें अन्याय्य आहे ' असेंच उत्तर देणें भाग होतें. प्रॉ-टेस्टंट धर्ममंडळ पोसून क्याथोलिक लोकांचे प्रॉटेस्टंट बनवायचें ह्मटलें तर, जे लोक तीनशें वर्षे असंख्य दुःखें सोसूनही धर्मभ्रष्ट झाले नाहींत ते मूठभर प्रॉटेस्टंट धर्माधिकाऱ्यांना निर्जन देवळांत नांदूं दिल्यानें आपला धर्म कधीं तरी सोडतील काय ? असें कोणासही वाटे. व सक्तीनें धर्मतां-तर करविण्याचे दिवसही निघून गेले होते. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्त-रार्धांत इंग्रजांचे मनांत धर्माचे बाबदींत सात्विक सहिष्णुतेचा पुरा सं-चार झालेला होता; व धर्ममंडळ पोसण्यासारख्या पोरकट हट्टाकरितां आ-यर्लंदांत असंतोष धुमसत ठेवावा, व ब्रिटिश साम्राज्य विकलांग करावें

हें कोणासही पसंत पडण्यासारखें नव्हतें. हें धर्ममंडळ बुडवून टाकावें, अर्थात् त्याजवरचा सार्वजनिक खर्च बंद करावा अशी सूचना पार्लमेंट सभेंत सन १८६८ सालीं मार्च महिन्यांत जॉन फ्रान्सिस मॅग्युअर यानें आणली त्यावेळीं पुष्कळ वादविवाद झाला. लॉर्ड मेयो, हिंदुस्थानचे माजी व्हाइसरॉय, हे तेव्हां आयर्लंदचे स्टेट सेक्रेटरी होते. त्यांनीं सदर सूचनेस अर्धवट अनुकूळ असें मत दिलें. परंतु ती सूचना कोणा पुढारी मुत्सद्यानें अंगीकारिली नाहीं तर नामंजूर होणार, असा रंग दिसतांच नामदार ग्लॅडस्टन हे पुढें झाले व त्यांनीं त्या सूचनेचा अंगीकार केला. ग्लॅडस्टन साहेब स्वतः प्रॉटेस्टंट होते व परम धार्मिकही होते. इंग्लंदांत धर्ममंडळावर सरकारी तिजोरींतून पैसा खर्च व्हावा असें त्यांचें मत होतें. तथापि क्याथोलिक लोकांचा पैसा प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावर खर्च व्हावा ही गोष्ट अन्यायाची आहे **असें** त्यांना वाटलें; व त्यांनीं हा प्रश्न हातीं घेतल्यापासून त्यास तेज आलें. ग्लॅडस्टन साहेबांनीं पुढें आणलेले ठराव बहुमतानें पास झाले. नंतर पार्लमेंट मोडून नवीन निवडणुकी झाल्या, तथापि या वादग्रस्त प्रश्नावर देशांत बहुमत मिळून नव्या पार्लमेंटमध्यें बिल येऊन पूर्वी पास झालेल्या ठरावांस कायद्याचें स्वरूप मिळालें. ही गोष्ट १८६८ सालीं घडून आली. या कायद्याचे योगानें आयर्लंदांत सरकारी धर्ममंडळ असें राहिलें नाहीं. खासगी प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ शिल्लक राहिलें, परंतु त्यास सरकारी तिजोरींतून पैसा देऊं नये असें ठरलें. आयरिश प्रॉटेस्टंट बिशप, 'हाउस ऑफ लॉर्डस्' मध्यें आजपर्यंत हक्कानें बसत असत त्यांचा तो हक्क नष्ट झाला. आयर्लंदमधील धर्माधिकाऱ्यांकडे न्यायकोर्टाप्रमाणें इनसाफाच्या कांहीं बाबी दिल्या होत्या, त्याही काढून घेण्यांत आल्या, व प्रॉटेस्टंट लोकांनीं खासगी रीतीनें निवडणुकी करून जर धर्ममंडळ स्थापिलें तर त्यास प्रॉटेस्टंट लोकांपुरत्या अधिकाराची सनद द्यावी; परंतु त्याचा क्याथोलिक लोकांवर अंमल चालूं नये असें ठरलें. क्याथोलिक लोकांच्या दृष्टीनें हा त्यांस मोठाच जय मिळाला व तो मिळविण्याचे कामीं क्याथोलिक लोकांपैकीं सर्व पक्षाच्या लोकांनीं खांद्याला खांदा भिडवून व आपसांतील खासगी वैमनस्यें विसरून खटपट केली, त्यामुळें मिळाला असें ग्रंथकारांचें मत आहे.

दुसरी धर्मविषयक किरकोळ बाब ह्मटली ह्मणजे शिक्षणासंबंधाची. आयर्लंद ही क्याथोलिक लोकांची जन्मभूमि असतां, तिजमध्यें क्याथोलिक लोकांना त्यांच्या मताप्रमाणें शिक्षण मिळण्याची कांहीं सोय असूं नये ही त्यांस वाईट वाटण्यासारखी गोष्ट होती. १८७३ पर्यंत आयर्लंदांत फक्त दोनच विश्वविद्यालयें होतीं. परंतु त्यांत धर्मशिक्षण मुळींच देत नसत. यामुळें आयर्लंदांत एक नवीन विश्वविद्यालय स्थापून त्यांत धार्मिक (क्याथोलिक) शिक्षण देण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे असें आयरिश लोकांचें ह्मणणें होतें. परंतु या मागणीस इंग्लंदांत फारच प्रतिकूळता होती. एक तर क्याथोलिक धर्मच मुळीं इंग्लदच्या लोकांस पसंत नव्हता; व दुसरें असें कीं ज्या कारणाकरितां प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावरचा खर्च कमी करणें न्यायाचें होतें त्याच कारणाकरितां क्याथोलिक विश्वविद्यालय मुद्दाम नवें स्थापून त्यावर प्रॉटेस्टंट लोकांनीं दिलेल्या करभारापैकीं पैसा खर्च करणें हें अन्यायाचें झालें असतें. परंतु आजपर्यंत क्याथोलिक लोकांस झालेल्या अन्यायाचे मानानें हा अन्याय ह्मणजे कांहींच नाहीं, व शिक्षणाची नवीन व्यवस्था करणें जरूर आहे अशा विचारानें, ग्लॅडस्टन साहेबांनीं १८७३ सालीं फेब्रुआरी महिन्यांत एक बिल पुढें आणिलें. परंतु मार्चच्या ११ व्या तारखेस अत्यंत कडाक्याचा वाद होऊन बिल नामंजूर झालें. कॉनझरव्हेटिव्ह व आयरिश अशा दोन बाजूंनीं प्रतिकूलता उत्पन्न झाल्यानें ग्लॅडस्टन साहेब प्रधानगिरीचा राजीनामा देण्यास तयार झाले. व तेव्हांपासून हा प्रश्न आतांपर्यंत अनिश्चित स्थितींत पडलेला आहे. सन १८२९ सालापासून क्याथोलिक लोकांस प्राथमिक व दुय्यम प्रतींच्या शाळांतून जाऊन शिक्षण मिळवितां येऊ लागलें खरें; परंतु विश्वविद्यालय हा कोणत्याही राष्ट्रांतील शिक्षणाचा पाया नसलाच तरी निदान आधारस्तंभ तरी आहे हें खास. व अद्यापही आयरिश क्याथोलिक लोक जेथें जाऊन हौसेनें शिक्षण मिळवितील असें विश्वविद्यालय आयर्लंदांत निर्माण न झाल्यानें क्याथोलिक लोकांची शिक्षणविषयक तक्रार आहे तशीच आहे.

भाग ५ वा.

शेतकऱ्यांची चळवळ.

जमिनीबाबद आयरिश लोकांची जी तक्रार आहे तिचें स्वरूप खालीं वर्णन केल्याप्रमाणें आहे. इंग्लंदचे टयूडर व स्टुअर्ट राजे आणि ऑलिव्हर क्रॉमवेल यांचे कारकीर्दींत लाखो एकर जमिनी क्याथोलिक लोकांचे ताब्यांतून काढून प्रॉटेस्टंट इंग्रज लोकांचे ताब्यांत देण्यांत आल्या, व विलियम राजाचे कारकीर्दींत जमिनी खालसा करण्याचें कारस्थान पूर्णतेस पावलें हें पूर्वीं सांगण्यांत आलेंच आहे. या वेळेपर्यंत इंग्रजी राजनीतीचें धोरण असें होतें कीं, जित आयरिश राष्ट्रास पूर्णपणें सर्व तऱ्हेनीं जेर करून त्यावर एकदां नांगर फिरवावा आणि बंडखोरपणा व अराजनिष्ठा यांची मुळीनमुळी उपटून काढावी ह्मणजे मग सुधारणेचें बीं त्या जमिनींत घातलें तर चांगलें रुजेल. या हेतूनें वसाहतवाल्यांनीं विलियम राजाला आपलें वचन मोडावयाला लावून आयरिश लोकांच्या धर्मावर व त्यांच्या घरांदारांवर नांगर फिरविण्यास सुरवात केली. सर्व जमिनी हस्तगत झाल्यावर त्या कशा पिकवाव्या असा प्रश्न प्रॉटेस्टंट जमीनदारांस उत्पन्न झाला. तेव्हां त्यांनीं स्कॉटलंदांतून प्रॉटेस्टंट कुळें, खंडकरी, धारेकरी वगैरे आणून त्यांजकडून जमिनींची लागवड करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु जमीनदारांनीं या कुळांकडून जबर धारा मागण्यास हळू हळू सुरवात केल्यामुळें बरींच कुळें नाराज होऊन अमेरिकेस निघून गेलीं. व शेवटीं देशांतील आयरिश क्याथोलिक कुळांकडूनच आपल्या जमिनी कसणें त्यांना भाग पडलें. क्याथोलिक शेतकऱ्यांस झालें तरी तें हवेंच होतें. त्यांचा सर्व उदरनिर्वाह जमिनीवर; यास्तव कागदोपत्रीं मालक कोणीही असला तरी निदान पीक मिळविण्यापुरत्या जमिनी त्यांच्या ताब्यांत राहिल्यामुळें त्यांचें मुख्य काम झालें. या जमिनी अबाधितपणें त्यांच्या ताब्यांत राहत्या तर ठीक होतें. परंतु जमीनदारास हवा तितका धारा मिळाला नाहीं

ह्मणजे तो आपली जमीन वाटेल त्या कुळास देई; व असें केल्यामुळें हातची जमीन गेल्यानें कूळ निराधार होऊन पडे. शिवाय जमिनींत काय पिकवावयाचें, एखाद्या खात्यांतली किती जमीन कोणत्या कामाकडे लावावयाची, या बाबतींत कुळाचें व जमीनदाराचें पटत नसे. यामुळें कुळाला कोणत्याही प्रकारची शाश्वती वाटत नसे व तंटेही होत. हा प्रकार अठराव्या शतकाचे प्रारंभीं आयर्लंदांतील चार पंचमांश इतक्या जमिनीचा होता असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. परंतु अशी स्थिति फार काळ टिकणें शक्य नाहीं. व लिमरिकच्या तहानंतर सुमारें ७० वर्षांनीं ह्मणजे १७६० चे सुमारास जमिनीचे बाबतींत क्याथोलिक कुळें व प्रॉटेस्टंट जमीनदार यांचे दरम्यान उघड तंटा सुरू झाला; व तो पुढें सुमारें १२० वर्षें, ह्मणजे १८८० मध्यें ग्लॅडस्टन साहेबांचा जमिनीबाबद कायदा होईपर्यंत चालला होता. १७६१ सालीं इंग्लंदांत गुरांवर रोग पडून आयरिश गुरांना किंमत फार येऊं लागली. तेव्हां आयर्लंदांतील जमीनदारांनीं खिल्लारें पोसण्याकरितां चांगल्या पिकांच्या जमिनीही पड पाडून त्यांचीं कुरणें केलीं. आयर्लंदांत गवत फार पिकतें व ती जमीन गुरांचा व्यापार करणारांस फार उपयोगी आहे. परंतु पिकांच्या जमिनी पड पाडणें ह्मणजे गुरें जगवून मनुष्यें मारणें असें होय. व लवकरच जमीन कसण्याचा धंदा हातचा जाऊन भुकेनें संतापलेले आयरिश शेतकरी बेफाम होऊन जमीनदारांवर उठले. त्यांनीं शेंकडों कुरणांचीं कुंपणें मोडून जाळून टाकलीं; गुरें हाकून लावलीं व जखमी केलीं. आणि अशा रीतीनें जमीनदारांच्या अडवणुकीस त्यांनीं प्रारंभ केला. त्यांचें मागणें इतकेंच होतें कीं, गांवच्या पिकाच्या जमिनी कुळांस सोडून द्याव्या, धारा कमी करावा, काढून लावलेल्या कुळांस फिरून जमिनी द्याव्या, व त्यांस अन्नास लावावें. जमीनदार लोक हें कबूल करीनात. तेव्हां या तंट्यांत अत्याचार व अनन्वित कृत्यें होऊं लागलीं. बेफाम झालेल्या शेतकऱ्यांस त्यांच्यांतीलच तरुण पुढारी मिळून त्यांनीं जमीनदारांचे अंगावर हात टाकण्यास सुरवात केली. पुष्कळ जमीनदार गुमास्त्यांमार्फत जमिनीची व्यवस्था करीत, व या गुमास्त्यांपैकीं पुष्कळ लोक आडदांड, खाबू, अविचारी व जुलमी असे असत. यामुळें खुद्द जमीनदार जातीनें हजर असतां जे प्रकार झाले नसते ते प्रकार गुमा-

स्त्यांकडून होत. अशा रीतीनें उभयपक्षीं हा तंटा विकोपास चालला. शेतकऱ्यांचे जमाव, गुप्तमंडळ्या होऊं लागल्या; त्यांचे कट बनून जमीनदारांविरुद्ध ते एकमेकांस मदत करूं लागले.

शेतकीची जमीन पिकास निरुपयोगी झाल्यामुळें दोन वाईट परिणाम झाले. पुष्कळ शेतकरी लोकांस मोलमजुरी मिळेना, व जरा कां पीक खराब झालें कीं, दुष्काळ पडून लोकांच्या प्राणाशीं गांठ येई. यामुळें शेतकरी लोक देश सोडून परदेशास जाऊं लागले. परदेशीं गेले त्यांचें बरें झालें; परंतु जे राहिले त्यांना फार त्रास सोसावा लागला. कांहीं लोक असे हाल काढीत असतां, इतर कांहीं लोक कुरणाच्या गवतांत मेंढ्या चारून नफा मिळवीत, व मेंढया पाळण्याचा धंदा फार श्रमाचा नसल्यानें तो वर्ग हळूं हळूं आळशी बनत चालला. आळसामागें दुर्गुणपरंपरा ही ठेवलेलीच असते. भिकारी लोकांचा वर्ग वाढत चालला. व त्याचे पाठोपाठ गुन्हेही वाढूं लागले. तात्पर्य, शेत जमीन ह्मणजे देशांतील सत्व किंवा सार असें असतां, तिचा फायदा, तिच्या उपयोगाप्रमाणें दुरुपयोगाचाही फायदा, देशाबाहेर ह्मणजे मुख्यत: इंग्लंदमध्यें राहणाऱ्या जमीनदारांस मिळूं लागला; व या स्थितीचे सर्व तोटे मात्र आयरिश लोकांच्या पदरीं पडूं लागले. स्विफ्ट, बार्कले, प्रायर, डॉब्स, वगैरे विचारी व देशाभिमानी गृहस्थांनीं व लेखकांनीं जमीनदारांस परोपरीनें बोध करून पाहिला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. व शेतकऱ्यांच्या दु:खास सीमा नाहींशी झाल्यामुळें त्यांनीं अखेर आपल्या हातीं कायदा घेतला. आपल्याइकडे सावकार व जमीनदार यांचा जुलूम असह्य झाला ह्मणजे असाच प्रकार होतो हें आपण पाहतोंच. पुणें जिल्ह्यांत १८७६ सालीं दंगे झाले त्यांस कारण सावकाराचें व्याज हें जसें झालें, त्याचप्रमाणें आयर्लंदांत अठराव्या शतकांत जमीनदाराचा जुलूम हा अनर्थास कारण झाला. मनस्टर प्रांतांत 'व्हाईट बॉईज' व अलस्टर प्रांतांत 'ओक बॉईज,' तसेच 'राईट बॉइज,' 'थ्रेशर्स,' 'रिबनमेन' 'हार्टस ऑफ स्टील' 'व्हाईटफीट' 'ब्लॅकफीट' 'रॉकाईट' अशीं अनेक नांवें धारण करणारे बंडखोर उठले. व त्यांनीं अंगावर शहारे येण्यासारखीं अनन्वित कृत्यें केलीं. आयरिश शेतकरी लोक बोलून चालून अडाणी व रानवट, आणि त्यांतून त्यांचे

बरेच दिवस दास्यत्वांत गेलेले. यामुळें त्यांच्या बंडखोरपणास भयंकर स्वरूप आलें. दास्यत्वांत ज्यांचे दिवस जातात अशा लोकांच्या दंग्याधोप्यांत सुमार राहत नाहीं, हा अनुभव प्राचीन स्पार्टन लोकांपासूनचा आहे; व तोच अनुभव आयर्लंदांत या वेळीं इंग्रजी जमीनदारांना आला. या दंग्याधोप्यांस राजकारणाचें नसतें स्वरूप देण्याचा अधिकाऱ्यांनीं ठराविक प्रयत्न केला, व कित्येक पुढारी या राजकीय कटांत सामील आहेत अशा आरोपावरून फांशीही देण्यांत आले ! परंतु हा सर्व त्रास जमीनदारांच्या जाचामुळें होत आहे हें पुढें लवकरच दिसून आलें. व धर्माचा अथवा राजकारणाचा या दंग्यांत कांहीं एक संबंध नव्हता असें सर्व इतिहासकारांचें मत आहे. निवळ शेतकऱ्याला राजकारण खरोखर कळतच नाहीं. राजा कोणीही असो; त्याच्या जमिनीचा तुकडा त्याला राहिला आणि तो पिकून त्याला आपल्या बायकापोरांचा गुजारा करितां आला ह्मणजे मग तो संतुष्ट असतो. परंतु त्यांत व्यत्यय आला ह्मणजे मग मात्र त्याचें पित्त खवळतें; व ज्या कोणाशीं त्याचा प्रत्यक्ष संबंध येतो त्याजवर तो हात टाकतो.

१७७८ सालच्या सुमारास क्याथोलिक लोकांवरील कायद्यांचें बंधन कमी होऊं लागलें व त्याचा प्रथम अनुभव जमिनीचे बाबदींत आला. क्याथोलिक लोकांस आजपर्यंत जमीन मालकी हक्कानें घेण्यास परवानगी नव्हती; परंतु १७७८ सालीं कायदा पास होऊन त्यांस ९९९ वर्षांचे करारावर जमीन घेतां येऊं लागली. व ९९९ वर्षांचा ताबा ह्मणजे अर्थात् कायमचीच मालकी. १७८२ च्या कायद्यानें त्यांस जमीन कायमची विकत अगर गहाण ठेवतां येऊं लागली. व असें झाल्यानें शेतकरी लोक प्रॉटेस्टंट जमीनदारांच्या हातून थोडथोडे सुटूं लागले. यामुळें पुढें सन १८०७ पर्यंत देशांत स्वस्थता होती. पण १८०७ सालीं फिरून दंग्यांस सुरवात झाली, व ते राहून राहून १८३५ पर्यंत चालू होते. यावेळीं शेतकऱ्यांना धाऱ्यांत सूट पाहिजे होती; व कुळास विनाकारण शेतांतून काढूं नये, व त्यास मोलमजुरी अधिक द्यावी असें त्यांचें मागणें होतें. परंतु जमीदार स्वतः आयर्लंदांत राहत नसत. व त्यांना कुळांचीं सुख दुःखें व तक्रारी समक्ष पाहण्यास न सांपडल्यानें ते त्यांच्या मागण्याकडे दुर्लक्ष करीत. अशा वेळीं सरकारानें लक्ष घालून मध्यस्थी केली पाहिजे, व जरूर

तर कायदे करून त्यांच्या अंमलबजावणीनें आप्पलपोट्या जमीनदारांस न्यायबुद्धीचें प्रत्यक्ष शिक्षण दिलें पाहिजे. हिंदुस्थानांत ही गोष्ट सरकारानें अनेक वेळां केली आहे. व आजकाल हिंदुस्थानांतील प्रत्येक प्रांतांत जमीनदार लोकांचें प्रस्थ सरकारी कायद्यानें मोडलें आहे, इतकेंच नव्हे तर कांहीं कांहीं प्रांतांत, जमीनदार व सावकार यांचा तोटा करून शेतकऱ्यांस सवलतीही दिल्या जात आहेत. खुद्द आयर्लंदांतही असले कायदे पुढें करण्यांत आले व जमीनदारांच्या हावरेपणास आळा घालण्यांत आला. परंतु या सर्व गोष्टी शेतकरी लोकांनीं स्वतः तीनशें वर्षें कष्ट सोसून दोनशे वर्षें सावकारांस व अधिकाऱ्यांस कष्ट दिल्यावर मग घडून आल्या. आयरिश शेतकऱ्यांनीं अगदींच माणुसकी सोडली होती असें नाहीं; पुष्कळ प्रवाशांच्या हकीकतींवरून पाहतां ते मनानें मायाळू व शरीरानें कष्टाळू असे असून आल्यागेल्याचा परामर्ष घेत, गरिब अनाथांस दया दाखवीत, व वरिष्ठांस आदरानें वागवीत. परंतु जेव्हां जमीनदारांचा जुलूम असह्य होई तेव्हां ते बेफाम होऊन देहभान विसरून जात व त्यांच्या हातून अशीं कृत्यें होत कीं त्यांचा त्यांसही पुढें पश्चात्ताप होई.

जमीनदारांना या गोष्टी खरोखर कळाव्या. परंतु सरकारचा त्यांस आश्रय असल्यामुळें त्या ते मनावर घेत नसत. सन १८१६ सालीं सर जॉन न्यूपोर्ट नांवाच्या सभासदानें पार्लमेंट सभेंत असें बोलून दाखविलें कीं अगदीं शांततेच्या काळांतही ज्या अर्थी आयर्लंदांत २५००० सैन्य ठेवावें लागतें त्या अर्थी लोकांच्या असंतोषास खरोखर कांहीं प्रबळ कारण असलें पाहिजे. व या कारणाची चौकशी व्हावी अशी सूचना त्यानें आणली. परंतु पिट यानें तिचा निषेध केला. सन १८२० सालीं शेतकऱ्यांच्या स्थितीसंबंधानें चौकशी करण्याकरितां एक कमिशन नेमण्यांत आलें. त्याचें काम सात वर्षें थोडथोडें चालू होतें. १८२७ सालीं या कमिशनचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला. त्यावरून असें उघड दिसून आलें कीं मोठमोठ्या व जाणत्या लोकांनीं कमिशनपुढें दिलेल्या साक्षींत शेतकरी वर्गाचें दारिद्र्य, त्यांजवरील कराचा बोजा, जमीनदारांच्या गुमास्त्यांचा जुलूम, दडपशाही कायद्यांचा त्रास, आणि न्याय कोर्टांचा पक्षपात व कडकपणा इत्यादि दंग्यांचीं व अस्वस्थतेचीं मुख्य कारणें

असून, त्यांचा राजद्रोह वगैरे राजकीय कल्पनांशीं कांहीं एक संबंध नाहीं. पण अधिकाऱ्यांना ही गोष्ट सहसा पटत नाहीं. शेतकरी जरी दंगा करीत तरी लगेच त्याचें प्रायश्चित्त त्यांस देतां येई. सरकारी पोलिस व सैन्य यांपुढें शेतकऱ्यांचा कितीसा निभाव लागणार? दंगाधोपा विशेष झाला म्हणजे जमीनदारलोक पार्लमेंटकडून अधिकाऱ्यांस नवे अधिकार देण्याचे कायदे करवीत, व अधिकारी त्या अधिकारांचा कसून उपयोग करीत. व अशारीतीनें शेतकरी वर्गावर अखेर बरेच दिवसांनीं त्यांना जरब बसवितां येई. १८००–१८३५ या ३५ वर्षांत फक्त अकरा सालीं तेवढे दडपशाहीचे कायदे अमलांत नव्हते. बाकी २४ वर्षें आयर्लंदांतील राज्यकारभार अशा कायद्यांच्या जोरावरच चालला होता. उदाहरणार्थ, या काळांत खालीं दाखविल्याप्रमाणें निरनिराळ्या कायद्यांचा अंमल होता.

१८००–१ बंडाच्या कायद्याचा अंमल.
१८०३–४ ,,
१८०७–१० ,, व लष्करी कायद्याचा अंमल.
१८१४–१७ ,,
१८२२–२४ बंडाचा कायदा.
१८२५–२९ क्याथोलिक संस्था मोडण्याचा कायदा.
१८३१–३२ हत्यारांचा कायदा.
१८३३–३५ ' कोअरशन ' उर्फ दडपशाहीचा कायदा.

परंतु या ३५ सालांत शेतकऱ्यांचें दुःख निवारण कोणत्या उपायानें होईल याचा विचार अधिकाऱ्यांनीं प्रथम शांतपणानें केला नाहीं. व याचें कारण हें कीं, आयर्लंदांतील राज्यकारभार व इंग्लिश पार्लमेंटांतील बहुमत हें सर्वस्वी जमीनदारांचे हातींच होतें, व त्याचा उपयोग ते केवळ आपलें हित साधण्याकडे करीत. पण हळूहळू ही गोष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांसही कबूल करावी लागली. दडपशाहीच्या कायद्यांच्या योगानेंही जेव्हां देशांतील अस्वस्थता मोडेना, तेव्हां जमीनदार लोक सरकारासच नांवें ठेवूं लागले. ' अधिकारी बंदोबस्त चांगला ठेवीत नाहींत, ते जमीनदारांस द्यावी तशी मदत देत नाहींत व कायद्यांचा अंमल बरोबर रीतीनें करीत नाहींत ' असा दोषारोप करून आपल्या माथ्यावरचें पाप शेतकऱ्यांबरोबर सरकारच्या

माथ्यावर ते लादूं लागले. तेव्हां अधिकाऱ्यांनीं हा हल्ला परतवून जमीनदार लोकांना खरी स्थिति काय आहे हें स्पष्ट सांगून त्यांनीं त्यांची कानउघाडणी केली. या सुमारास थॉमस ड्रमंड ह्मणून उदार मनाचा थोर मनुष्य आयर्लंदच्या चीफ सेक्रेटरीच्या जागीं होता. (इ. स. १८३८) त्यानें आपल्या एका वट हुकुमांत असें लिहिलें आहे कीं, 'जमीनदार लोक जमिनीचें उत्पन्न मात्र खातात, परंतु आपल्या हक्कांप्रमाणेंच आपलें कर्तव्य काय आहे हें ते जाणत नाहींत. देशांत दुष्काळ पडून लोकांची उपासमार चालली असून, धान्य महाग झालें व मजुरी मिळत नाहीं अशा स्थितींत आधींच दरिद्री असलेल्या कुळांस खंड न दिल्याबद्दल काढणें व त्यांचे ताब्यांतून जमीन हिसकावून घेणें हें न्याय्य नाहीं. व असल्या कृत्यामुळेंच दंगे होत असून, केवळ कितीही कडक कायदे केले तरी त्यांच्या योगानें ते थांबतील असें समजणें चूक आहे. अशा गरीब लोकांस जमीनदार व अधिकारी दोघांनींही सदयतेनेंच वागविलें पाहिजे.' थॉमस ड्रमंड हा नुसता बोलका मनुष्य नव्हता. त्यानें आयरिश लोकांशीं सहानुभूतिपूर्णपणें वागून त्यांचा त्रास शक्य तितका कमी केला. हिंदुस्थानांत लॉर्ड रिपन यांच्या नांवास जो मान आहे तो आयर्लंदमध्यें थॉमस ड्रमंड याच्या नांवास आहे. त्यानें जमीनदारांच्या डोळ्यांत चरचरीत अंजन घातलें व त्याच्या दक्ष पण सुविचारी अशा अमलांत दंगेधोपे व गुन्हे बरेच कमी झाले. पण ड्रमंडच्या मृत्यूनंतर सन १८४२ पासून फिरून दंगे सुरू झाले. १८४४ सालांत शेतकऱ्यांचे असे एक हजार गुन्हे झाले. १८४५ सालीं ही संख्या तीन हजारापर्यंत गेली. १८४८ सालीं तर बंडेंच झालीं. व अशारीतीनें १८४२ सालापासून सात आठ वर्षें फिरून सर्व प्रकारच्या दडपशाहीच्या कायद्यांचें व अत्याचारांचें साम्राज्य झालें.

सन १८१९, १८२३, १८२४, १८२५ यासालीं ज्या कमिट्या नेमून आयर्लंदच्या शेतकीसंबंधानें चौकशी करण्यांत आली होती. त्यांनीं शेतकऱ्यांच्या दीनस्थितीचें वर्णन करून त्यांस मदत देणें जरूर आहे अशी शिफारस केली होती. परंतु तिचा उपयोग कांहींच झाला नाहीं. १८२९ सालीं पडजमिनी परत घेऊन त्या शेतकऱ्यांस देण्याबद्दल पार्लमेंट पुढें बिल येऊन कॉमन्स सभेनें मंजूर केलें. परंतु लॉर्डांच्या सभेंत तें नामंजूर झालें.

नंतर सुप्रसिद्ध ग्रॅटन याचा मुलगा पार्लमेंट सभेंत होता त्यानें बरीच खटपट केल्यावर १८३१ सालीं लॉर्ड अलथॉर्प याचे सूचनेवरून आयर्लंदांत लोकोपयोगी कामावर खर्च करण्याकरितां पन्नासहजार पौंडाची देणगी पार्लमेंट सभेनें मंजूर केली. १८३४ व १८३७ या सालीं आयरिश शेतकऱ्यांचा जमिनीवरील जवळजवळ मालकी वजा असलेला हक्क स्थापित करण्यासाठीं स्क्रॉप व शार्मन क्रॉफर्ड यांनीं पुढें आणलेलीं बिलें नामंजूर झालीं. परंतु पुढें १८४२ सालीं 'पाटबंदस्ती'चा कायदा पास झाल्यानें पडजमिनी उपयोगांत आणण्यास थोडीशी मदत झाली. १८४३ सालीं 'डीव्हॉन' कमिशन नेमण्यांत आलें. त्याजपुढें मुख्य प्रश्न अलस्टर प्रांतांतील जमिनीवर असलेल्या कुळांच्या मालकी हक्कांसंबंधाचा होता. व १८४५ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या रिपोर्टांत, ' हा मालकी हक्क शाबीत होत नाहीं परंतु एक कूळ जाऊन दुसरें कूळ आपसांतील व्यवहारानें त्याचे जागीं यावयाचें असतां त्यास पहिल्या कुळाला फाळ्याच्या दहा वीसपटीइतकें स्वामित्व द्यावें लागतें ' असें त्यांनीं कबूल केलें. इतके पैसे देणाऱ्या कुळास अर्थातच मालकी हक्क मिळतो अशी समजूत व अशी चाल असल्यास त्यांत वावगें कांहींच नव्हतें. परंतु डीव्हॉन कमिशनमधील अधिकारी बहुधा जमिनदारांचे वर्गापैकींच होते, व अशा लोकांनीं कुळांचा मालकीहक्क कबूल करावा अशी आशा करणें हें, डॅनियल ओकॉनेल यानें ह्मटल्याप्रमाणें, कसायानें मांसभक्षण निषेधावर व्याख्यानें द्यावीं अशी आशा करण्यासारखें होतें. जमीनदार शेताच्या ज्या दुरुस्त्या कुळास करून देणार नाहीं पण ज्या अधिकाऱ्यांस योग्य अशा वाटतील त्या कुळानें आपल्या खर्चानें कराव्या, व पुढें जमीन सोडावी लागली असतां कुळास तो खर्च भरून मिळावा अशा अर्थाचीं बिलें सन १८४५, १८४७ व १८४८ या सालीं स्टानले व शार्मन क्रॉफर्ड यांनीं पार्लमेंटपुढें आणलीं परंतु त्यांचा उपयोग झाला नाहीं. १८४९ सालीं जमीनदारांना कर्जमुक्त करून त्यांच्या जमिनी मोकळ्या करण्याचा कायदा पास झाला. पण त्याच्या योगानें कुळांस कांहींएक फायदा होण्याचा संभव तर नव्हताच, परंतु पुष्कळ जमिनी एकदम विकावयास निघून जमीनदारांचें उलट नुकसान मात्र झालें. सन १८४८ सालीं आयर्लंदांतील पहिला शेतकरी संघ स्थापित

झाला, व१८५०सालीं त्याची दुसरी आवृत्ति निघाली. परंतु लवकरच या संस्थेंत दोन पक्ष झाले. आणि१८६०पर्यंत कांहीं कार्य घडून आलें नाहीं. १८६१सालीं 'डीसीज' ॲक्ट नांवाचा जमिनीबाबद एक कायदा पार्लमेंटनें पास केला. त्यांतलि मुख्य तत्व असें होतें कीं, शेतकरी हा नुसता खंडकरी मानण्यांत येऊन त्याजकडून जमीनदारानें खंड किती घ्यावा, त्यास कसें वागवावें, अगर खंडचिठ्ठी रद्द कशी करावी, याविषयीं उभयतांमध्यें जो करार असेल त्याचाच अंमल करण्यांत यावा. परंतु केवळ करारावर भिस्त ठेविल्यानें शेतकऱ्याचा तोटा होत असे. श्रीमंत आणि गरीब यांजमध्यें जे लेखी करार होतात तें प्रायः श्रीमंताच्या फायद्याचेच होतात. कारण, गरीब गरजू असतो, व केवळ अडचणीमुळें त्यास वाटेल तो करार लिहून देणें भाग पडतें. आपण आपल्या गैर फायद्याचा असा करार लिहून देत आहों, हें शेतकऱ्यास माहीत नसतें असें नाहीं. परंतु त्याचाही डाव असा असतो कीं,कोणीकडून तरी शेतजमीन आपल्या ताब्यांत राहिली व तिजवर वर्षभर पोट चाललें ह्मणजे झालें. येऊन जाऊन वर्षा अखेर खंड देण्याचे वेळीं अगर खंडचिठ्ठीची मुदत संपण्याचे वेळीं कायती भानगड उपस्थित होणार. परंतु शेवटीं तो जमीनदार, तो करार, तें न्यायकोर्ट, आणि तो परमेश्वर काय करतील तें खरें, अशा प्रकारच्या दैववादावर त्याची भिस्त असते. यामुळें ' पुढचें पुढें ' असें ह्मणून जमीनदार लिहून घेईल तसा करार शेतकरी खुशाल लिहून देतो. दुसरे कित्येक शेतकरी भाविक असतात व पुढें मागें बखेडा होईल ही कल्पनाही त्यांना नसते, यामुळें केवळ भोळेपणानें ते वाटेल तसे करार लिहून देतात. अर्थात् कराराचा लेख झालेला असल्यामुळें जमीनदाराची बाजू बळकट होते, व न्यायकोर्टास खुषीनें अगर कायद्याच्या सक्तीनें जमीनदाराप्रमाणें निकाल द्यावा लागतो. परंतु हे निकाल अमलांत आणण्याचे वेळींच काय तो खरा त्रास उत्पन्न होतो. जमीनदाराच्या हातीं जबर खंड वसूल करण्याचा अगर कुळास जमिनींतून काढण्याचा हुकूम असतो. परंतु कुळास तो खंड देण्याची ऐपत नसते ह्मणून त्याचीं भांडींकुंडीं बाहेर निघतात, त्याच्या उपजीविकेचें साधन नष्ट होतें, व त्याची ही आपत्ति पाहून कायदा एका बाजूस राहतो आणि सूक्ष्म न्यायतत्त्वाच्या अनुरोधानें बनणारें लोकमत व सहानुभूति कुळाच्या

बाजूस जाते. उलटपक्षीं कुळ स्वतः आडदांड, मगरूर किंवा तामसी असेल तर तें कायदा व न्यायकोर्टाचा निवाडा बाजूस ठेवून केवळ दंडेलीनें आपला न्याय आपणच करण्यास प्रवृत्त होतें; व मग मारामाऱ्या, घातपात वगैरे होतात. या दोन्ही प्रकारांनीं कायद्याच्या अंमलबजावणीस आळा पडतो व प्रतिबंध होतो. आणि करार व सूक्ष्म न्यायतत्त्व यांजमधील विरोध बेसुमार झाला ह्मणजे सरकारास मध्यें पडून जो पक्ष कमकुवत असेल त्यास थोडाबहुत न्याय द्यावा लागतो, व याकरितां कायदाही बदलावा लागतो.

वर सांगितलेल्या कायद्यानें आयरिश शेतकऱ्यास मदत न होतां हा विरोध अधिकाधिकच वाढूं लागला. कुळास वाटेल तेव्हां काढण्याचा हक्क जमीनदारास असल्यामुळें कुळानें जमीन दुरुस्त करण्याकरितां केलेली मेहनत व खर्चलेले पैसे फुकट जातात. व आयत्या बिळांत नागोबानें शिरावें याप्रमाणें जमीनदार एका कुळाचें ठिकाण हस्तगत करून आपल्यास अधिक नफा मिळेल अशा रीतीनें दुसऱ्यास तें लावितो. या स्थितीचा कडेलोट होऊन १८७० सालीं पार्लमेंटला नवीन कायदा करावा लागला. या कायद्यानें असें ठरलें कीं, कुळ जेव्हां ठरलेली खंडाची रकम देणार नाहीं, व केवळ या कारणाकरितां जमीनदार त्यास ठिकाणांतून काढून लावील, तेव्हांच मात्र त्यास जमीनदारानें नुकसानीची भरपाई करून द्यावयाचें कारण नाहीं. परंतु खंड न देण्याखेरीज इतर कोणचीही एखादी शर्त कुळानें मोडली अगर करार पाळला नाहीं, व या कारणाकरितां जर त्यास जमिनींतून काढिलें तर मग त्यास जमीनदारानें नुकसानीची भरपाई करून दिली पाहिजे असेंही ठरलें. ह्मणजे कुळानें ठिकाणांत शेतकीसंबंधानें घरगोठा बांधिला असेल, अगर बांधताली घातल्या असतील, अगर जमिनींत विशेष खतमूत टाकिलें असेल, अगर पाणी मिळवून बागाईत केलें असेल, तर त्यास जो खर्च व जी मेहनत करावी लागली असेल, तिजकरितां नुकसानीदाखल जमीनदारानें कुळास पैसे द्यावे तेव्हांच त्यास ठिकाणांतून काढावें असें ठरलें. परंतु एवढ्यानेंही भागेना. कारण आयर्लंदांत हिंदुस्थानाप्रमाणें दुष्काळ नित्य पडतो; व दुष्काळ पडला ह्मणजे अर्थातच कुळास खंडाची रकम देतां येत नाहीं. अतिवृष्टि किंवा अनावृष्टि होऊन पीक बुडालें तर त्यांत

कुळाचा काय दोष ? व दुष्काळ पडला असतां कुळानें खावें काय व जमीनदाराला द्यावें काय ? अर्थात् खंड वेळीं न दिल्यामुळें कुळास नुकसान भरून न देतांना काढतां यावें असेंही १८७० च्या कायद्यांत जें कलम होतें तें शेतकरी वर्गास फार जाचूं लागलें. १८७९ चे सुमारास धान्याचे भावास अतिशय मंदी आली आणि दुष्काळची पीडाही फार झाली. तेव्हां पूर्वी १८६० सालीं जशी अस्वस्थता माजली होती, तशीच फिरून एकवार माजली. यामुळें शेतकीबाबद राजकीय चळवळ सुरु झाली. या सालीं आगष्ट महिन्यामध्यें मायकेल डेव्हिट यानें 'लँड लीग' नांवाच्या संस्थेची स्थापना केली व लवकरच पारनेल हा या संस्थेचा अध्यक्ष झाला. देशांतील जमीनदाराचें बंड मोडलें पाहिजे, हें लँड लीगचें मुख्य तत्त्व होतें. व पूर्वी फीनियन चळवळींत सामील असलेले लोक हातीं घेऊन डेव्हिट व पारनेल यांनीं सर्व आयर्लंदभर या संस्थेच्या शाखा पसरल्या. अमेरिकेंतूनही या कामास चार लक्ष रुपयांची कुमक मिळाली. व हळूहळू लँड लीगचें काम इतकें फैलावलें कीं, शेतकऱ्याच्या दुःखाखेरीज दुसरें कोणी कांहीं बोलतनासे झाले.

पुढील सालीं ग्लॅडस्टन हा मुख्य प्रधान झाला व त्यानें ही सर्व स्थिति पाहून स्टेटसेक्रेटरी फॉरस्टर यास आयरिश शेतकऱ्याची स्थिति सुधारण्याचे कामीं मदत केली. लिबरल प्रधानमंडळानें लवकरच पार्लमेंटमध्यें एक नवीन बिल पास करून असें ठरविलें कीं, खंड चुकता न करणाऱ्या कुळास जमीनदाराला काढतां यावें, परंतु त्यास काढण्यापूर्वी जमिनीची सुधारणा करण्याकरितां त्यानें केलेला खर्च व मेहनत हीं जमीनदारानें भरून दिलीं पाहिजेत. परंतु लॉर्डांची सभा या बिलाच्या मार्गांत आडवी आली, व कॉमन्स सभेनें पास केलेल्या कायद्यांचा अंमल करितां येईना. हें पाहून आयरिश लोक खवळून गेले. व आपला न्याय आपल्या हातानें करून घेण्याची स्वावलंबनाची पद्धत त्यांनीं अमलांत आणली. ती अशी कीं, जमीनदारानें एखाद्या कुळास ठिकाणांतून काढलें ह्मणजे तें ठिकाण दुसऱ्या कोणीही कुळानें खंडानें घेऊं नये. अर्थात् ठिकाण मोकळें पडल्यानें जमीनदाराचा तोटा होणार, व अशा रीतीनें पहिल्या कुळास काढण्याचे कामीं आपण

अन्याय केला अशी प्रतीति त्यास येणार. परंतु एवढ्यानेंच भागलें नाहीं. एक कुळ काढल्यामुळें ठिकाण मोकळें पडलें ह्मणजे बहुधा तें रिकामें राहतच असे, परंतु यदाकदाचित् कोणी लोकमतास न जुमानतां तें ठिकाण पतकरलें तर त्यावर लोकांनीं सर्वस्वीं बहिष्कार घालावा असें लँडलीगच्या प्रवर्तकांनीं ठरविलें. १८८० सालीं सप्टेंबर महिन्यामध्यें या विषयासंबंधानें एके ठिकाणीं बोलतांना पारनेल असें बोलून गेला कीं, 'लोकमतास न जुमानतां जो कोणी पडित ठिकाण पत्करील त्यास समाजानें एखाद्या महारोग्याप्रमाणें दूर ठेवून त्याच्याशीं सर्व व्यवहार बंद करणें हाच जमीनदारांचा जुलूम बंद करण्याचा उत्तम उपाय आहे.' या सुमारास लोकमताचें रान जमीनदारांच्या जुलमानें आधींच अतिशय तापून गेलेलें होतें, व त्यामध्यें पारनेलसारख्या पुढाऱ्याच्या प्रखर शब्दाची ही ठिणगी पडल्याबरोबर आग एकदम भडकली. व बहिष्काराचा वणवा सर्व देशभर पेटला. तापदायक जमीनदारांस अगर त्यांच्या गुमास्त्यांस अगर हस्तकांस भर समाजांत राहून समुद्रांतल्या एखाद्या निर्जन व ओसाड बेटांत पडल्याप्रमाणें दुःख व आपत्ति भोगाव्या लागल्या. जमिनींत पीक पिकलें तरी तें काढून आणण्यासही त्यांस मदत मिळेनाशी झाली, व एकेठिकाणीं तर शेताच्या कापणीस मोठ्या प्रयासानें मिळवून पाठविलेल्या ५० कामकऱ्यांचें संरक्षण करण्याकरितां त्यांजबरोबर ९०० हत्यारबंद शिपायांचें सैन्य पाठवावें लागलें. अधिकारी हट्टास पेटल्यामुळें, केवळ कायद्याचें समर्थन आपणास करितां येतें, एवढें सिद्ध करण्याकरितां हत्यारबंद शिपाई पाठवून जरी एखाद्या शेताची कापणी त्यांस करितां आली तरी त्याची फलश्रुति तेवढ्यापुरतीच. एकंदर जमीनदार लोकांच्या लाखों एकर शेतीची नांगरणी, खुरपणी, पेरणी, कापणी, या सर्व गोष्टी हत्यारबंद शिपाई रक्षणास देऊन करणें हें जमीनदारास व सरकारासही अर्थातच अशक्य होतें.

अशी स्थिति येऊन पोंचल्यावर तिच्या निराकरणाचे ठराविक उपाय अमलांत आणण्यास अधिकाऱ्यांनीं सुरवात केली. त्यांचा मुख्य कटाक्ष लँड लीगवर होता; व या संस्थेचे उत्पादक व प्रवर्तक तुरुंगांत पाठवितां आले ह्मणजे आपलें निम्में अधिक काम होईल असें त्यांनीं

ठरविलें. व त्याप्रमाणें पारनेल वगैरे लोकांवर खटले झाले. १८८१ सालीं जानेवारीमध्यें ज्यूरींत मतभेद होऊन पारनेल हा निर्दोषी ठरला व यामुळें त्याची सत्ता पूर्वींहून एकदम दसपट वाढली. अधिकाऱ्यांनींही दडपशाहीचे नवीन कायदे केले; परंतु अखेर १८८१ सालीं जमिनीबाबद एक नवा कायदा लिबरल प्रधानमंडळास करावा लागला. या नवीन कायद्याचें मुख्य तत्त्व असें होतें कीं, जमिनीसंबंधानें कुळाला आपला हक्क विकतां यावा, कुळास जमीनदाराला केवळ आपल्या लहरीप्रमाणें काढून टाकतां येऊं नये, व त्याजकडून खंड घेणें तो जमिनीच्या मगदुराप्रमाणेंच घ्यावा. कुळानें योग्य खंड न दिला तर मात्र त्यास ठिकाणांतून काढतां यावें, एरवीं काढतां येऊं नये. तसेंच खंडाची रकम ठरविणें ती पंचमार्फत अभावणीनें ठरवावी. आपापसांतील चढाओढीनें खंडकरी खंड देऊं करतील त्यावर भिस्त ठेऊं नये. तथापि हें बिल कांहीं कारणाकरितां पारनेल यास पसंत नव्हतें, व तें पास होण्याचे वेळीं ३५ अनुयायांसह पारनेल पार्लमेंटमधून उठून गेला. जमिनीवर शेतकरी वर्गाची मालकी आहे असें उघड ठरवावें असें पारनेल याचें ह्मणणें होतें. व खंडाची योग्य रकम ठरविण्याकरितां जी पंचायत नेमावयाची तिची रचना हवीतशी नसल्यामुळें या पंचायतीमार्फत कुळांनीं आपले निकाल करून घेऊं नये, असा लँड लीगच्या वतीनें लोकांस उपदेश करण्यांत येऊं लागला. फिरून एकवेळ पारनेलवर खटला झाला, व त्यास तुरुंगांत पोहोंचविण्याची अधिकाऱ्यांची हौस यावेळीं भागली. इकडे पारनेलनेंही जाहिरनामा काढून लोकांस असें सांगितलें कीं, तुह्मी जमीनदारांस खंड देऊं नका. परंतु हा जाहिरनामा बेकायदेशीर ह्मणून अधिकाऱ्यांनीं ठरवून टाकिला. १८८१ सालीं शेतकरी लोकांचे दंगे वाढले व एका सालांत सुमारें पांच हजार गुन्हे अधिक झाले. जमीनदाराचीं गुरें मारण्याचा सपाटा सुरू झाला व लँड लीगच्या हजारो शाखा पसरून स्त्रिया व मुलेंही लँड लीगच्या उपदेशकाचें काम करूं लागलीं. अशा रीतीनें केवळ दडपशाहीचा उपयोग होत नाहीं असें ठरल्यामुळें ग्लॅडस्टन साहेबांना निराळें धोरण अंगिकारावें लागलें. त्यांनीं पारनेल, डिलन वगैरे लोकांची किलमाइनहॅम येथील तुरुंगांतून सुटका केली, व नवीन कायदा करून कुळांकडे वसूलबाकी थकली होती ती

माफ केली. इतकें झाल्यावर पारनेल यानें लँड लीगची संस्था सोडून नॅशनल लीग नांवाची नवीन संस्था स्थापली. या लीगनें न्याय इनसाफ इ० कामें करण्याचा आविर्भाव अंगीं आणून लोकमताविरुद्ध जीं कुळें वागतील त्यांस सामाजिक शिक्षा करण्याचें काम चालविलें. इकडे प्रधानमंडळानेंही शेतकरी लोकांची स्थिति सुधारण्याचें थोडेंबहुत काम चालविलें होतें. कामकरी लोकांस राहण्याची वगैरे सोय नसे, यामुळें त्यांजकरितां स्वस्त दराचे भाड्याच्या झोंपड्या बांधून देणें, त्यांस मोलमजूरी मिळवून देण्याचे कामीं मदत करणें इत्यादि गोष्टी करण्यांत आल्या. पुढें 'अॅशबर्न अॅक्ट' नांवाचा कायदा झाला, त्याच्या योगानें कुळांना जमिनीवर मालकी हक्क मिळवून देण्याचे कामीं पन्नास लक्ष पौंड वेगळे काढून ठेवण्याचें ठरलें; परंतु या कायद्याचा अंमल जितका व्हावा तितका झाला नाहीं. नंतर १८९१ सालीं बालफोर यानें अॅशबर्न अक्टाची दुरुस्ती करण्याचें बिल पुढें आणिलें. या बिलाचा हेतु असा होता कीं, कुळास जमीनदाराकडून आपल्या जमिनी विकत घेऊन स्वतः मालक बनण्याचे कामीं मदत करण्याकरितां सुरुवातीस तीन कोट रुपयांचा फंड काढावा; असें केल्यानें या कामास सुरुवात होऊन पुढें मालक बनल्यावर हीं कुळें घेतलेलें कर्ज परत देतील, त्याच्या योगानें इतर कुळांसही पैशाची मदत करितां येईल, व अशा रीतीनें हळू हळू सर्व शेतकरीवर्ग आपापल्या पुरता जमिनीचा मालक होईल. जमीनदार लोकांस जी किंमत मालकी हक्क विकत घेण्याकरितां द्यावयाची तीही बेताचीच ठरविण्यांत आली होती. या कायद्याचा मात्र बराच उपयोग झाला. या कायद्यामुळें, पैसे घेऊन कुळास जमिनी सोडून देण्याचे कामीं जमीनदारावर एक प्रकारची सक्तीच झाली असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तथापि जमीनदारांस पुरून उरण्या इतक्या जमिनी असल्यामुळें एकंदरीनें त्यांचें नुकसान झालें असें ह्मणतां येत नाहीं. या कायद्याखेरीज बालफोर यानें इतरही कित्येक गोष्टी शेतकरी लोकांच्या सोईच्या केल्या. त्या अशा कीं, लहानसान रेलवेसंबंधीं कायदा करून पश्चिम आयर्लंदांतील लोकांस कामधंदा उत्पन्न करून दिला, व या मागसलेल्या भागांतील शेतकऱ्यांचें पूर्व व उत्तरेकडील भागांशीं दळणवळण वाढल्यानें त्यांची स्थिति थोडीशी सुधारली. यानंतर १८९६ सालीं फिरून जमिनीबाबद एक

कायदा करण्यांत आला. पूर्वीच्या कायद्यामध्यें शेतकरी लोकांचीं गाऱ्हाणीं जीं शिल्लक राहिलीं होतीं तीं या कायद्यानें काढून टाकिलीं. १८९९सालीं शेतकी व औद्योगिक शिक्षणासंबंधीं एक नवीन खातें व बोर्ड उत्पन्न करण्यांत आलें. व या खात्याचा अध्यक्ष या नात्यानें 'सर होरेस प्लंकेट' यानें स्वावलंबनाचे तत्त्वावर शेतकीची सुधारणा करणें, शिक्षण देणें, चांगलीं गुरें पोसणें, दूधदुभत्याचे कारखाने काढणें वगैरे गोष्टींचा उपक्रम केला. ज्या भागांत वस्ती फार होऊन शेतकरी दरिद्री झाले होते त्या जागेंतून गर्दी कमी करून शेतकरी लोकांस दुसरे भागांत नेऊन त्यांची तेथें सोय करून देण्यांत आली. परंतु शेतकरीवर्ग जमिनीचा मालक बनविण्याचें जें मुख्य काम तें व्हावें तितकें झपाट्यानें न होऊन पैशाची कमतरता पडूं लागली. थोड्या वर्षांपूर्वी बालफोर हा मुख्य प्रधान असतां व 'वुइंडहॅम' हा आयर्लंदचा स्टेट सेक्रेटरी असतां ह्मणजे, १९०३ सालीं नवीन कायदा करण्यांत आला, व फिरून सरकारी खजिन्यांतून या कामास पैशाची मदत करण्यांत येऊन शेतकरी कुळें मालक करण्याचें काम सुरू झालें. या कायद्याचे योगानें जमीनदार लोकांकडून जमिनी विकत घेऊन कुळास देण्याकरितां दहा कोट रुपये सरकारी खजिन्यांतून खर्च करण्याचें ठरलें. मात्र हे दहा कोट रुपये आयर्लंदास कर्जादाखल दिले असून त्यांची फेड कालांतरानें हळूहळू होण्याची आहे. शिवाय सुमारें सव्वा कोट रुपये याच कामाकरितां केवळ देणगीदाखल ह्मणून आयर्लंदास या कायद्यानें देण्यांत आले. सन १९०७ सालीं शेतकऱ्यांस सहानुभूतिपर असा एक कायदा हाउस ऑफ कॉमन्स सभेनें पास केला. या कायद्याचे योगानें अधिकाऱ्यांना पडजमिनींत घुसून जमीनदाराचे मर्जीविरुद्धही ती जमीन कुळास लागणीस देतां येते. या सर्व गोष्टी आयरिश शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्यास निःसंशय उपयोगी असल्यामुळें त्यांचे योगानें जमीनीबाबदची चळवळ जवळजवळ थांबली. व पुष्कळ वर्षांनंतर शेतकरीवर्गांत आज थोडीबहुत शांतता नांदत आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

भाग ६ वा.

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची (होमरूलची) चळवळ.

आयरिश पार्लमेंट ब्रिटिश पार्लमेंट सभेस कोणच्या प्रकारांनीं जोडण्यांत आलें याचें वर्णन वर आलेंच आहे. (पान ४४ पहा.) या दोन सभा जोडण्यांत आल्यापासून आयर्लंदचें हितच झालें असें इंग्रज लोक ह्मणतात. आयरिश लोकांत या बाबदींत दोन पक्ष आहेत. एक पक्ष असें ह्मणतो कीं, या संयोगापासून आयर्लंदचें अत्यंत नुकसान झालें आहे. दुसरा या नुकसानीसंबंधानें आपलें स्पष्ट मत देत नाहीं; मात्र असें ह्मणतो कीं, ' आयर्लंदचें हित झालें असो अगर नसो, राष्ट्रीयत्वाचे दृष्टीनें पाहतां, आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र असून तिचें अधिवेशन आयर्लंदांतच व्हावयास पाहिजे; तसेंच इंग्लंदच्या हातून या संयुक्त पार्लमेंटच्याद्वारें आयरिश लोकांचें जें अनहित झालें असेल त्यापेक्षां स्वतंत्र आयरिश पार्लमेंटाचे हातून तें कमी होईल, व जें हित झालें असेल त्याहून स्वतंत्र पार्लमेंटच्या हातून अधिक हित होईल.' या वादाचे साधक बाधक गोष्टींत प्रथम न पडतां, फक्त पार्लमेंटचें नष्ट झालेलें स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचे कामीं आयरिश लोकांनीं कोणकोणते प्रयत्न केले व या वादाची आज तारखेची स्थिति काय आहे हें आपण पाहूं.

आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र असतां तिच्या हातून कितीही चुका झाल्या असोत, व ती बुडविल्यानंतर आयर्लंदचें कितीही हित झालेलें असो, फिरून स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याची आयरिश लोकांची महत्त्वाकांक्षा गेल्या सबंध शतकांत कधींही नष्ट झाली नाहीं. व विशेषतः ध्यानांत धरण्याची गोष्ट ही कीं, आयरिश पार्लमेंट बुडविण्याचे वेळीं आयरिश प्रॉटेस्टंट सभासद पिटच्या लांचलुचपतीस कितीही बळी पडले असले तरी,

क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट या उभय पंथांच्या बहुतेक लोकांच्या मनांत पार्लमेंट नष्ट झाल्या दिवसापासून फिरून तिची प्राणप्रतिष्ठा करण्याची जी उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली ती अद्यापिही कायम आहे. आयरिश लोक, मग ते क्याथोलिक असोत वा प्रॉटेस्टंट असोत, स्वतंत्र आयरिश पार्लमेंट ही आयरिश राष्ट्रीयत्वाची मुख्य खूण अशी मानितात; व आयरिश राष्ट्रीयत्वाची त्यांची कल्पना दिवसेंदिवस प्रबळच होत असल्यानें तिच्याबरोबर स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याची कल्पनाही बळावत आहे.

सन १८०० नंतर पहिलीं तीन वर्षें बंडाच्या दडपशाहीच्या धामधुमींत गेलीं. पुढें क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा व नंतर 'टाईथ'च्या कराचा प्रश्न विशेष पुढें आला. व अशा रीतीनें पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न मागें पडला होता. परंतु डॅनिअल ओकॉनेल यास वरील दोन बाबदींतील चळवळींत जें आपणास यश आलें तेंच या तिसऱ्या बाबींतही येईल अशी आशा वाटूं लागल्यामुळें, लोकांस थोडाबहुत विसर पडलेल्या या चळवळीस त्यानें हातीं घेतलें. व त्याच्या या नवीन चळवळीस १८४० सालीं खरी सुरवात झाली. इला इंग्रजींत 'रिपीलची चळवळ' असें ह्मणतात. या चळवळीस त्यावेळीं आयर्लंदांत सर्वांत पुढें व सर्वांत प्रसिद्ध असलेल्या पुढाऱ्याचा व वक्त्याचा पुरस्कार मिळाला होता खरा; परंतु एखादा सार्वजनिक हिताचा प्रश्न सर्व वेळ सारख्याच महत्त्वाचा असला तरी त्यास सर्ववेळ सारखीच लोकमताची अनुकूलता असते असें मात्र नाहीं. प्रत्येक चळवळीची वेळ यावी लागते; व याचा अर्थ असा कीं, तिच्यासंबंधीं लोकमत अत्यंत उत्कटतेनें अनुकूल होण्यास ज्या अनेक अवश्यक गोष्टींचे एकसमयावच्छेदेंकरून साहचर्य असावें लागतें त्यांपैकीं कांहीं गोष्टी कमी पडल्या असतां, ती चळवळ कितीही महत्त्वाची असली तरी तिजबद्दल व्हावी तशी उचल होत नाहीं. या नवीन चळवळीची गोष्ट प्रथम प्रथम अशीच झाली. तिचा पुरस्कार ओकॉनेलनें केला खरा; परंतु एक तर त्याच्या स्वतःबद्दल लोकांत या वेळीं थोडेंसें मत बदललें होतें. पूर्वी १८३२ सालीं धर्मस्वातंत्र्याच्या बाबतींत जय मिळतांच पार्लमेंटचा प्रश्न त्यानें हातीं घेतला होता; त्या सालीं विलायतेंतील पार्लमेंटच्या निवडणुकींत आयर्लंदांतून जे सभासद निवडून गेले त्यांपैकीं निदान निम्मे लोक

तरी स्वतंत्र पार्लमेंटास अनुकूल असेच निवडले गेले होते; परंतु या शुभ प्रारंभाचा ओकॉनेल यानें घ्यावा तसा फायदा न घेतां त्यानें ती चळवळ शिळी होऊन मागें पडूं दिली, याबद्दल लोकांचा त्याजवर राग झालेला होता. यानंतर लवकरच ओकॉनेलचा मुलगा व त्याचा जांवई यांनीं सरकारी बहुमानाच्या व पगाराच्या नोकऱ्या पत्करल्या, आणि स्वतंत्र पार्लमेंटला अनुकूल असलेल्या कांहीं आयरिश सभासदांनींही तोच मार्ग स्वीकारला. यामुळें लोकांत ओकॉनेल व त्याचे अनुयायी यांजबद्दल वाईट ग्रह झाला होता. कित्येक अशी तक्रार करूं लागले कीं, ओकॉनेल हा इंग्लंदांतील 'व्हिग' ह्मणजे 'लिबरल' पक्षांतील लोकांशीं वाजवीहून फाजील स्नेह व सलोखा ठेवितो. १८३२ चे सुमारास 'आयरिश मित्रमंडळ' या नांवाची संस्था त्यानें काढली होती ती लवकरच मोडली तेव्हां पुढें 'प्रास्ताविक' नांवाची मंडळी त्यानें काढली. तिचा उद्देश असा होता कीं, आयर्लंदांतील लोकांस जर न्याय मिळाला नाहीं, ह्मणजे जर त्यांस इंग्लिश लोकांबरोबरचे हक्क मिळाले नाहींत, तर झालेली चळवळ ही केवळ प्रस्तावनेदाखल समजून पुढील चळवळीची मजल स्वातंत्र्यापर्यंत न्यावयाची. परंतु लोकांना हें असें अटीचें मागणें पसंत नव्हतें. व न्याय मागण्याच्या भानगडींत पडून ओकॉनेल यानें आपलें अंतिम ध्येय सोडून दिलें असा तर्क लोक करूं लागले. या गोष्टीमुळें स्वतंत्र पार्लमेंटाची चळवळ ओकॉनेलनें फिरून १८४० सालीं सुरू केली, त्यावेळीं त्या चळवळीस पुष्कळ अनुयायी मिळतील अशी आशा दिसत नव्हती. दुसऱ्या एक दोन चळवळी नुकत्याच होऊन गेल्यामुळें लोकांत थोडीशी शिथिलताही आली होती. क्याथोलिकांस नुकतेच सर्व प्रकारचे हक्क मिळाल्यामुळें व त्यांना हुद्याच्या जागा देण्यांत येऊं लागल्यामुळें त्या पत्करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होऊं लागली, व इंग्लंदबद्दल कृतज्ञतेची ऊर्मि आजपर्यंत कधीं न उठलेली या वेळीं त्यांचे मनांत उठूं लागली. क्याथोलिक लोक दरिद्री झालेले असून नुकताच त्यांचे डोक्यावरून दुष्काळ गेलेला होता. व यामुळें लोकांत त्राण राहिलें नव्हतें. पूर्वी ग्रॅटनच्या वेळीं पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याकरितां भांडण्याचे कामीं १७७९ सालीं व्हॉलंटीयर लोकांची चळवळ झाली, तिजमध्यें दब्लिन शहरांतील धनिकवर्ग अघाडीस होता;

परंतु पुढें व्हॉलंटीयर लोकांची निराशा व नापत झाल्यामुळें त्यांच्या उत्साहानें माघार घेतली होती. ओकॉनेलचें वर्चस्व ब्रिटिशपार्लमेंटांत व ब्रिटिश मुत्सद्दीवर्गांत दहा वर्षांपूर्वीं होतें तें हल्लीं कमी झालें होतें. इत्यादि कारणांमुळें नवीन चळवळ यशस्वी होईल किंवा नाहीं याबद्दल लोकांच्या मनांत अप्रत्यय उत्पन्न झाला.

परंतु ओकॉनेलचे अंगीं उद्योग, धैर्य, धिमेपणा, उत्साह वगैरे गुण पूर्वींसारखेच असल्यामुळें त्यानें मात्र माघार घेतली नाहीं. एक गोष्ट त्याला सर्वस्वीं अनुकूल होती, व ती ही कीं, दोन पार्लमेंट सभा एक झाल्यानें झालें तें आयर्लंदचें नुकसानच झालें ही जी लोकांची समजूत होती तीच कायम असून दिवसेंदिवस दृढच होत चालली होती. ते ह्मणतः—'जो काय फायदा झाला तो इंग्लंदासच झाला; इंग्रजी व्यापाराच्या मालास कायमचें गिऱ्हाईक मिळालें; व्यापारांत आयरिश लोक आयात मालावर कर वगैरे बसवून हात घालतील अशी भीति उरली नाहीं; ब्रिटिश सैन्याची भरती करण्यास लागणारे लोक मिळण्याची आयतीच सोय झाली; कर, कर्ज व इतर अनेक प्रकारची जबाबदारी यांजमध्यें इंग्रजांस सहज एक वांटेकरी मिळाला; आयर्लंदमध्यें पार्लमेंट असतांना थोड्याबहुत इंग्रज जमीनदारांना तरी आयर्लंदांत जातीनें कांहीं दिवस रहावें लागे, व यामुळें आयर्लंदांत जो थोडाबहुत तरी पैसा खर्च होई तोही तेथें होण्याचें कारण या पुढें न राहून उलट आयर्लंदकडूनच दरसाल सुमारें पन्नास साठ लक्ष पौंड इतकें द्रव्य फाळ्याच्या उत्पन्नाच्या रूपानें इंग्लंदांत येऊं लागलें; सर्व प्रकारची सत्ता आणि हुद्याच्या, मानमरातबाच्या व पगाराच्या जागा फक्त इंग्रज लोकांस देण्याचें साधन इंग्लंदांतील प्रधानमंडळाचे हातीं पूर्वीं जें निमेंशिमें होतें, तें आतां सर्व आलें; आयर्लंदमधील कारागीर व धंदेवाले यांची संख्या कमी होऊं लागली, व कित्येक गिरण्याही बंद झाल्या; सरकारी तिजोरींतून जो खर्च व्हावयाचा त्याजवर स्वतःच्या पार्लमेंटाच्याद्वारें पूर्वीं आयरिश लोकांची नजर रहाणें शक्य होतें ती नजर यापुढें नाहींशी झाली; संस्थानचें कर्ज वाढलें; लष्करी खर्च बेसुमार होऊं लागला; आयर्लंदच्या खजिन्यांतून, अनेक रीतींनीं केवळ इंग्लंदास उपयोगीं पडलेल्या व आयर्लंदचें

अहित केलेल्या लोकांसही तनखे व पेनशनें सुरू झालीं; खर्चाच्या इतर बाबदींत एकाचा पैसा दुसऱ्यानें खर्च करण्यांत जो अव्यवस्थितपणा होतो तो या ठिकाणीं सर्रास होऊं लागला; पार्लमेंटला प्रतिनिधि निवडून देण्याच्या आयरिश लोकांच्या हक्कामध्यें हात घालण्यांत येऊन मतदारांची संख्या व प्रतिनिधींची संख्या दिवसेंदिवस कमी होईल अशी योजना करण्यांत आली; व ब्रिटिश लॉर्डांची सभा हें आयर्लंदच्या हितास नवीनच गंडांतर उत्पन्न झालें.' या सर्व गोष्टींची खात्री होऊन सन १८०० सालीं झालेला असंमत संयोग रद्द करून आयर्लंदला पूर्वीप्रमाणें स्वतंत्र पार्लमेंट मिळावें असें आयरिश लोकांस वाटत होतें.

ओकॉनेलनें नवीन चळवळ यशस्वी करण्याचा सर्व भर या मुद्यांवरच ठेविला होता. आपण अंगीकारलेला सत्पक्ष असून न्याय आपल्या बाजूस आहे, या गोष्टीवर त्यानें सर्व भिस्त ठेविली. प्रथम प्रथम या नवीन चळवळीच्या सभेस फारसे लोक जमेनात, व चळवळीस लागणारी वर्गणीही बेताबाताचीच मिळत असे. परंतु 'कॉर्न-एक्सचेंज' नांवाच्या लोकप्रिय संस्थेच्या दिवाणखान्यांत नवीन चळवळीच्या सभा दर आठवड्यास भरावयाच्या व वर्गणी गोळा करावयाची असा क्रम त्यानें अव्याहत सुरू ठेविला. दहा वर्षांपूर्वीच्या निवडणुकींत स्वतंत्र पार्लमेंट असावें असें ह्मणणारे जे चाळीस लोक निवडले गेले होते त्या ऐवजीं नवीन निवडणुकींत त्यांची संख्या बारांवर येऊन ठेपली होती व दब्लिन येथील निवडणुकींत त्याचा स्वतःचा पराभव होऊन त्यास दुसरीकडून निवडून यावें लागलें होतें, तरी याही गोष्टींनीं तो निराश झाला नाहीं. व अशा रीतीनें दाखविलेल्या निश्चयाचें फळ त्याला लवकरच मिळालें. डेव्हिस, डिलन, डफी, वगैरे 'तरुण आयर्लंद' नांवाच्या संस्थेचे लोक, तसेंच कांहीं प्रॉटेस्टंट पुढारी, स्मिथ ओब्रायनसारखे वजनदार लोक, बॅरिस्टर व वकील लोकांच्या तरुण पिढींतील उत्साही व तरतरीत मंडळी या वृद्ध मुत्सद्यास मिळाली. सन १८४३ सालीं या चळवळीच्या सभा सर्व आयर्लंदभर होऊं लागल्या, व स्वयंसेवकांमार्फत दर आठवड्यास सुमारें तीनशें पौंड इतकी वर्गणी या चळवळीप्रीत्यर्थ जमूं लागली. त्या सालच्या फेब्रूवारी महिन्यांत दब्लिन येथील म्युनिसिपालिटीच्या सभेंत ओकॉनेलनें हा प्रश्न मुद्दाम

वादविवादास काढविला. व त्यावर वादविवाद होऊन अखेर 'आयर्लंदास स्वतंत्र पार्लमेंटच पाहिजे' असा ठराव पास झाला. आयरिश राष्ट्रांतील राजधानीच्या शहरीं स्थानिक स्वराज्याच्या प्रमुख संस्थेनें अशा प्रकारचा ठराव केल्यामुळें आयरिश लोकमताचा ध्वज पद्धतशीर रीतीनें व उघडपणें रोविला गेला असें होऊन, अर्थात् अर्धवट मताचे लोकही या झेंड्याखालीं येऊन उभे राहूं लागले. जाहीरसभांतून हजारों व केव्हां केव्हां लाखों लोकही जमत, आणि सभांमधून लोक व स्वयंसेवक एक प्रकारचा लष्करी थाट व लष्करी पद्धति मुद्दाम ठेवीत. अशा सभांतून तरुण वक्ते उत्साहपूर्ण भाषेनें आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट मिळालेंच पाहिजे अशाविषयीं वक्तृत्त्वपूर्ण विवेचन करीत. अर्थात् अशा वेळीं आयर्लंदचें पूर्वीचें वैभव व हल्लींचीं दुःखें यांचा उल्लेख होऊन राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेची कमान चढे, व लोक स्वदेशभक्तीनें तल्लीन होऊन जात. ओकॉनेलचें वक्तृत्व पूर्वीसारखेंच अद्यापिही होतें. त्यांतील ओजस्विता, आवेश, व कडकपणा यांस त्याच्या वृद्धपणानें विशेष मदतच होई; व तो बोलूं लागला ह्मणजे, पूर्वी ज्यानें क्याथोलिक लोकांना स्वातंत्र्य मिळवून देऊन लोकांकडून 'उद्धारकर्ता' अशी पदवी संपादन केली, तो स्वतंत्र पार्लमेंटही खचित मिळवून देईल असें त्याचें भाषण ऐकत असतां श्रोत्यांस वाटे. प्रस्तुत विषयावर बोलतांना कायदेशीरपणावर तो वारंवार जोर देई. व 'आह्मी कायदेशीर वागणारे आहोंत, आमचें मागणें व चळवळ हीं दोन्ही कायदेशीर आहेत, आमच्या सभांस लाखो लोक जमले तरी कायदेशीर वर्तन करण्याचाच त्यांचा इरादा असतो, कायदेशीर चळवळ करणारानें अधिकाऱ्यांना केव्हांही भिण्याचें कारण नाहीं, परंतु इतकें असतांही अधिकारी जर अविचारानें चळवळींत हात घालतील व स्वतः बेकायदेशीर वर्तन करून लोकांस आत्मरक्षणाकरितां बेकायदेशीरपणानें वागणें हें बिनतोड भाग पाडतील, तर मग लोकांच्या कृत्याबद्दलची जबाबदारी लोकांवर राहणार नाहीं,' हें त्याच्या भाषणांतील ठराविक पालुपद असे.

ही चळवळ अशी चाललेली पाहून अधिकाऱ्यांस भीति वाटली. पार्लमेंट सभेमध्यें प्रश्नोत्तरें सुरू झालीं. 'या घातुक चळवळीची गय

तुह्मी किती दिवस करणार?' असें त्यांस विचारण्यांत येऊं लागलें. 'ओकॉनेल व त्याचे अनुयायी यांची मागणी पूर्वीच्या कायद्याविरुद्ध असल्यामुळें ती मान्य करतां येणार नाहीं, व हे चळवळे लोक आपल्या मर्यादेचें उल्लंघन करतील तर हातीं असलेल्या सर्व अधिकारांचा उपयोग करून व जरूर तर नवीन अधिकार घेऊनही कायद्याचा अंमल रीतसर करण्यांत येईल,' अशी उत्तरें मांत्रिमंडळ देऊं लागलें. व हातघाईवर प्रथम कोण येतो हें पाहण्यास तिऱ्हाईत लोक उत्सुक झाले. पार्लमेंटमध्यें वादविवाद सुरू झाल्यापासून चळवळीस एक प्रकारचा नवीन जोम आला, व देशांतील प्रत्येक मोठमोठ्या शहरीं व इतिहासप्रसिद्ध स्थानाच्या भूमीवर लाखो लोकांच्या जाहीरसभा भरविण्याचें काम जारीनें सुरू झालें. अशा प्रकारची सभा ह्मणजे एक जत्राच असे. सभेच्या नेमलेल्या दिवशीं पहावें तों चहूं वाटांनीं सर्व दिवसभर रीघ नसे. मोठमोठ्या शहरास पुरवठा करतील इतकी दुकानें व फडं येऊन सभास्थानाच्या आसपास लागत, व एकाद्या सबंध लष्करास पुरतील इतकीं वाद्यें बेंडबाजे, वगैरे जमत. सर्वश्रोतृसमाजांस ऐकूं जाईल असें भाषण करणें अशक्य असल्यामुळें एका सभेंतच दहा पांच सभा होऊन ठराविक ठराव पास होत. व लाखो लोकांच्या टाळ्यांचा गडगडाट व वाद्यांचा ध्वनि ह्यांच्या योगानें या प्रचंड सभेची संमति जगजाहीर होई. कधीं कधीं सभेच्या हेतूंची पसंती दर्शविण्याकरितां कित्येक मैलपर्यंत गांवोगांव टेंकड्यावरून आगट्याही पेटवीत!

इकडे अधिकाऱ्यांनींही आपल्या बंदोबस्तास सुरुवात केली होती. तारागड, म्यालो वगैरे ठिकाणीं अशा प्रकारच्या सभा भरल्यानंतर क्लॉनटार्फ येथें अशाच प्रकारची सभा रविवार तारीख पांच आक्टोबर सन १८४३ रोजीं भरविण्याचें ओकॉनेल ह्यानें जाहीर केलें. अधिकाऱ्यांनींही आजपर्यंत स्वीकारलेला तटस्थपणा टाकून देऊन उघडपणें अशा सभा थांबविण्याचें धोरण अमलांत आणण्याचा निश्चय करून क्लॉनटार्फ येथील सभा बंद करण्याचा जाहीरनामा अगदीं आयत्यावेळीं ह्मणजे शनिवारीं संध्याकाळीं प्रसिद्ध केला. तहकुबीचा जाहीरनामा उद्यां लागणार असें एका वर्तमानपत्रानें शुक्रवारीं संध्याकाळींच प्रसिद्ध केल्यामुळें

पुढें चोवीस तासपर्यंत जाहीर सभा हा एकच विषय सार्वजनिक चर्चेस होऊन राहिला, व जाहीरनामा लावल्यावर ओकॉनेल काय करणार याजकडे लोकांचे डोळे लागले. ओकॉनेलच्या भाषणांत आत्मसंरक्षण, कायदेशीरपणा वगैरे शब्द जरी वारंवार ठासून येत तरी प्रकरण हातघाईस आल्यावर, लाखो लोकांची मदत असतां दोन हात केल्याशिवाय तो मागें पाऊल टाकील असें खरोखरीच लोकांस वाटत नव्हतें. व असा आयत्या वेळीं जाहीरनामा लावून अधिकाऱ्यांनीं लोकपक्षास आपलें बळ व आपला करारीपणा दाखविण्यास उघड आव्हानच केलें असल्यामुळें जाबास जाब बरोबर देणें जरूर आहे, व अशावेळीं पाऊल माघारी घेतल्यानें राष्ट्राची नामोषी होईल असा सल्लाही ओकॉनेलच्या कित्येक अनुयायांनीं दिला. परंतु जाहीरनामा मान्य करून सभा बंद ठेवावी ह्मणजे अधिकाऱ्यांचा बेकायदेशीरपणा व लोकांचा कायदेशिरपणा यांतील अंतर जगाच्या नजरेस येऊन देशाबाहेरही चळवळीस लोकमत अनुकूल होईल, असा युक्तिवाद करून ओकॉनेलनें 'उद्यांची सभा बंद केली आहे तरी लोकांनीं जमूं नये, परत जावें.' अशा अर्थाचे जाहीरनामे छापून, ते रातोरात क्लॉनटार्फच्या आसपास दहावीस मैलपर्यंत जागजागीं डकविले. दुसरे दिवशीं हजारों लोक हे जाहीरनामे पाहून गोंधळून गेले. कित्येक जागींच थबकले. कित्येक अधिक निश्चयानें सभास्थानापर्यंत गेले, परंतु सभेचे चालकच तेथें नाहींत असें पाहून निराशेनें परत फिरले. ओकॉनेल हा लाखों लोकांच्या मनांतून एकदम उतरला व यावेळीं त्याची लोकप्रियता खचली ती कांहीं केल्यानें फिरून पूर्वस्थितीवर आली नाहीं.

ओकॉनेलनें जाहीरसभा बंद केली व जाहिरनामा पाळला या गोष्टीनें अधिकाऱ्यांचा संतोष व्हावा पण झाला नाहीं. त्यांनीं ही सभा बंद करण्याकरितां जय्यत लष्करी तयारी केली होती. सभास्थानाच्या आसपास लष्करी पलटणें उभीं केलीं असून व जवळच एक माऱ्याची जागा पाहून तेथें तोफा व दारुगोळा आणून ठेवला होता. व ओकॉनेलनें सभा आपण होऊन बंद केली नसती तर सभास्थानीं रक्तपात झाल्याशिवाय राहताना. ओकॉनेलनें माघार घेतली ती कोणत्याही कारणानें असो, अधिकाऱ्यांनीं असा तर्क केला कीं, 'तो निवळ बडबड्या असून जाहीरसभांचें त्यानें

विनाकराण स्तोम माजविलें होतें. सभेंत तो जी दटावणी दाखवीत होता, तिच्यांत कांहीं एक अर्थ नव्हता; व लोकांस व्यर्थ मोहांत घालून सरकाराशीं त्यानें जें उद्दामपणाचें वर्तन केलें त्याबद्दल त्यास व त्याच्या साथीदारांस न्यायासनापुढें ओढून एकदां शिक्षा ठोठावली ह्मणजे मग फिरून तो असल्या फंदांत पडणार नाहीं; व अधिकाऱ्यांविरुद्ध वटवट करणें किती निष्फळ व घातुक आहे हें त्यास व इतरांस चांगलेंच कळून येईल.'

क्लॉनटार्फची सभा बंद झाल्याच्या दुसरे दिवशीं ओकॉनेलनें कॉर्न एक्चेंजमध्यें आठवड्याची सभा भरविली. या सभेस हजारों लोक जमले होते व तेथें त्यानें आपण सभा कां बंद केली याचा खुलासा केला. 'सरकारानें काढलेला जाहीरनामा बेकायदेशीर होता, परंतु तो काढण्याची बुद्धि कायदेशीर होती; वस्तुतः कायद्याविरुद्ध कां होईना, परंतु कायद्याचे नांवानें, व कायदेशीरपणाचें निदान ढोंग करून तरी जाहीरनामा काढणें हें वेगळें; व आगाऊ जाहीरनामा वगैरे न काढतां एकदम शिपाई सभेंत घुसवून सभा उधळून लावणें हें वेगळें; व तसें केलें असतें तर मात्र सरकारचें कृत्य, हेतु व वस्तुस्वरूप या दोहोंतही बेकायदेशीर ठरलें असतें; व मग लोकांनींही आत्मरक्षणार्थ कायदा हातीं घेऊन आपल्या शक्तीचा उपयोग करणें रास्त झालें असतें,' असा कोटीक्रम लढविण्यास त्यानें सुरवात केली. परंतु त्यानें लोकांचें फारसें समाधान झालें नाहीं. इकडे खटला करण्याची जय्यत तयारी होऊन आक्टोबरच्या १४ व्या तारखेस ओकॉनेल, त्याचा मुलगा जॉन, त्याचे तिघे मदतगार, 'फ्रीमन'चा संपादक जॉन ग्रे, 'नेशन'चा संपादक गॅवन डफी, टिरेल व टिअरने हे दोन क्याथोलिक धर्मोपदेशक, वगैरे लोकांस पकडण्यांत येऊन त्यांना जामीनावर सोडलें. १८४४चे जानेवारीचे १५ तारखेस खटला सुरू झाला. व ज्यूरीच्या नेमणुकींत अधिकाऱ्यांनीं कपटानें बरीच घालमेल व सांवळागोंधळ करून फक्त प्रॉटेस्टंट ज्यूरीच निवडली जाईल अशी खटपट केली. व ती साध्यही झाली. सर्व आरोपींवर सरकारास भेडावण्याचे हेतूनें सभा भरविण्याकरितां कट केल्याचा मुख्य आरोप असून अन्य दहा वीस प्रकारचे आरोप ठेवण्यांत आले. उद्देश हा कीं, कोणच्याना कोणच्या तरी आरोपाकरितां

शिक्षा ही झालीच पाहिजे. ओकॉनेलनें आपला 'डिफेन्स' आपणच दिला. परंतु इतर आरोपींकरितां प्रमुख प्रमुख बॅरिस्टर काम चालवीत होते. चौकशीचें काम पंचवीस दिवस चालून अदमासाप्रमाणें प्रॉटेस्टंट ज्यूरीनें सर्व आरोपींवर 'दोषी' असा शेरा मारिला. परंतु शिक्षा सांगण्याचें काम तीन महिने तहकूब पडलें. दरम्यान ओकॉनेल हा इंग्लंदला गेला व त्यास तेथें मानपत्रें व मेजवान्या यांची गर्दी उडाली. खटल्यासंबंधानें, विशेषतः ज्यूरीचे बाबतींत झालेल्या कपटकृतीबद्दल, पार्लमेंटांत मनसोक्त वादविवाद झाला. ता. ३० मे रोजीं आरोपींस कोर्टापुढें हजर राहण्यास बोलाविलें व निकाल सांगण्यांत आला. ओकॉनेल यास एक वर्ष कैद, दोन हजार पौंड दंड, व सात वर्षेपर्यंत चांगल्या वर्तणुकीबद्दल पांच हजार पौंडांचा जामीन व जातमुचलका अशी शिक्षा फर्मावण्यांत आली. इतर आरोपींसही किरकोळ शिक्षा दिल्या गेल्या. परंतु पुढें लॉर्डस् सभेकडे अपील झालें, व अपील-कोर्टानें खालील कोर्टाचा ठराव रद्द करून ओकॉनेल यास दोषमुक्त करून सोडून दिलें. क्लॉनटार्फच्या सभेनंतर व खटल्याचे पूर्वी चळवळ सुरू होतीच. मात्र मोठमोठ्या सभा एके ठिकाणीं न भरतां, एकाच दिवशीं निरनिराळ्या शेंकडों ठिकाणीं लहान लहान सभा आगाऊ योजनेनें भरवाव्या अशी युक्ति ओकॉनेलनें काढली. शिवाय सर्व आयर्लंदचे तीनशें भाग कल्पून, पुढें पार्लमेंट मिळाली असतां तिजमध्यें जशा रीतीनें सभासद निवडून दिले गेले असते तशाच रीतीनें निवडलेल्या तीनशें लोकांची एक सभा स्थापन केली होती. तिला ' त्रिशतक ' (तीनशें लोकांची सभा) असें ह्मणत, व तिनें आपलें काम चालू ठेवलेंच होतें. परंतु पुढें आयरिश लोकांत फुटाफूट व फळ्या झाल्या. कोणी एकतर कोणी दुसरेंच कांहीं सुचवावें असें होऊं लागलें. व पूर्वी जम बसला होता तो विसकटला. स्वतंत्र पार्लमेंट मागणारांची मागणी अशी होती कीं १७८२ सालीं हेनरी ग्रॅटनच्या खटपटीनें जे ठराव पास झाले व जे कायदे होऊन आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र झाली, तशीच स्वतंत्र पार्लमेंट आयर्लंदास मिळाली पाहिजे. परंतु शार्मन क्रॉफर्ड वगैरे लोकांनीं निराळा पक्ष उत्पन्न केला. या पक्षाचें असें ह्मणणें होतें कीं स्वतंत्र पार्लमेंट न मागतां फक्त आयर्लंद पुरते कायदे करण्याचा अधिकार असलेलें पार्लमेंट मागावें. पहिल्या

पक्षाचे ध्येयास नुसतें ‘ रिपील ’ व दुसऱ्या पक्षाचे ध्येयास ‘ संमत-संयोग ’ असें ह्मणतात. ओकॉनेल परदेशांत थारे पालट करण्यास गेला होता त्यानेंही आपलें पहिलें ध्येय सोडून हें दुसरें ध्येय आपण पत्करण्यास तयार आहों असें पत्रद्वारें आयरिश लोकांस कळविलें. परंतु पूर्वीच्या त्याच्या अनुयायांस हें पसंत पडलें नाहीं. इतर कित्येक गोष्टींतही ओकॉनेलनें माघारें पाऊल घेतलें असें त्यांस वाटूं लागलें. व मागें १८३४ सालीं ओकॉनेल केव्हां केव्हां ‘ आह्मांला ब्रिटिश पार्लमेंटकडून न्याय मिळाला ह्मणजे झालें मग आमचें कांहीं ह्मणणें नाहीं. ’ असें ह्मणत असे, तेथपर्यंतही हळू हळू त्याची मजल लवकरच जाईल असें ते उघड बोलूं लागले. ‘ संमत-संयोगा ’ च्या ध्येयामध्यें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेस पोषक असें कांहींच नाहीं सबब तें आपणास मुळींच पसंत नाहीं असें ते जाहीर करूं लागले. व ‘ नेशन ’ पत्राच्या संपादक मंडळानें, आजपर्यंत त्यांनीं ओकॉनेलचा पुढारीपणा मानिला असतांहि, त्याच्या पिछेहटीचा उघड निषेध केला. या भांडणाचा फायदा इंग्रज लोकांस चांगलाच मिळाला. इंग्रजी पत्रांनीं, टोरी व व्हिग दोघांनींही, आयरिश लोक, ओकॉनेल व राष्ट्रीयत्वाचा उपदेश करणारीं वर्तमानपत्रें यांजवर शिव्याशापांचा भडिमार चालविला. इकडे ‘ संमत-संयोग ’ चळवळीच्या पुढाऱ्यांचें व ओकॉनेलचें सख्य होण्याचें दिसेना; कारण त्यांचा ओकॉनेलवर विश्वास बसेना. तो आपलें ध्येय स्पष्ट सांगत नाहीं, उगीच घोंटाळा करितो, व या करितां त्याला ‘ संमत-संयोग ’ पक्षामध्यें न घेतां ती चळवळ चालविली तरच बरें असें शार्मन क्रॉफर्ड वगैरे ह्मणूं लागले. क्रॉफर्ड यानें आपल्या रीतीनें राष्ट्रीयत्वाची कल्पना पुढें आणण्याचें काम चालूं ठेविलें होतें; व त्यास प्रत्यही नवीन अनुयायी मिळूं लागले होते. अशा वेळीं ओकॉनेलला आपल्या सभेंत मिसळूं दिल्यानें आपणास येऊन मिळणारे अनुयायी बिथरतील या हेतूनें तो ओकॉनेलपासून दूर राहण्यास इच्छीत होता. क्रॉफर्डची ही वृत्ति पाहतांच ओकॉनेल त्याजवर एवढेंच नव्हे तर ‘ संमत-संयोगा ’ च्या ध्येयावरही तुटून पडला व फिरून दोघांचा समेट होण्याची आशा राहिली नाहीं. ओकॉनेलनें पीछेहाट केल्यामुळें ‘ रिपील ’ ची कल्पना मागें पडली नाहीं, परंतु चळवळ मागें पडली. लोक

ओकॉनेलवर कितीही नाखुष झाले तरी तो गेल्यावर त्याची जागा भरून काढण्यासारखा दुसरा कोणी माणूस तयार नव्हता, व यामुळें ज्याचे त्याचे तोंडीं ' रिपील ' हा एकच विषय असतांही राष्ट्राच्या कृतींत मात्र शिथिलता स्पष्टपणें दिसून येऊं लागली.

राष्ट्रीयपक्षावर इतरही संकटें याच सुमारास आलीं. हीं संकटें ह्मणजे राजकीय पक्षांतील पुढाऱ्यांप्रमाणें इतर व्यक्तींचीं व्यक्तिविषयक भांडणें. ओकॉनेलचा मुलगा जॉन हा आपल्या बापाबरोबर राहून त्यास राजकीय चळवळींत मदत करी; परंतु तो स्वतः मंदबुद्धि असून नवीन पक्षाचे तरतरीत संपादकांचा तो हेवा करी. त्यानें डफी, डेविस व इतर तरुण लोकांची हस्तेंपरहस्तें नालस्ती करण्याचा क्रम चालविला. ते धर्मलंड आहेत; ओकॉनेलची जागा घेऊन त्यास पदच्युत करण्याचा त्यांचा बेत होता; फ्रान्समधील अनियंत्रित तत्त्वांचा प्रसारच त्यांना आयर्लंदांत करावयाचा आहे; असे एक ना दोन शेंकडो वृथा आरोप त्यांजवर आणण्यांत येऊं लागले. ओकॉनेलच्या शागीर्दपेशांत लुंग्यासुंग्या लोकांची खोगीरभरती पुष्कळ असे. त्यांचा व्यवसाय ह्मटला ह्मणजे अद्वातद्वा बोलून ओकॉनेलच्या मतांचा आपल्या बुद्धीनें प्रसार ह्मणून करावयाचा. परंतु ओकॉनेलचीं मतें ग्राह्य कोणचीं व अग्राह्य कोणचीं, त्याचीं खरीं मतें अशीं कोणतीं व दुराग्रहानें व विकारवशतेनें त्याच्या मनावर येणारे तरंग कोणते, याचा विवेक करण्याची त्यांस स्वतःस अक्कल नसे; व त्याजबरोबर वाद करून त्या दोहोंतील भेद समजावून घेण्याचें त्यांस धैर्य नसे. ते नुसती त्याची हांजी हांजी करून तो बोलेल तें प्रमाण मानून त्याविरुद्ध कोणी ब्र काढला कीं त्याची नालस्ती करीत. दुर्दैवानें अशा अनुयायांवर ओकॉनेलनें ठेवावा तितका दाब ठेवला नाहीं. उलट, पार्लमेंट व वर्तमानपत्रें यांशीं संबंध असल्यामुळें प्रतिष्ठा पावलेल्या कित्येक नीच लोकांस त्यानें आपला आश्रय दिला होता. या लोकांनीं व वर सांगितलेल्या अनुयायांनीं ' नेशन ' वगैरे पत्राचे संपादकमंडळाची एकसारखी नालस्ती चालविली. राष्ट्रीय पक्षांतील या भांडणाचा परिणाम राष्ट्रकार्यावर फारच वाईट झाला.

याच सुमारास अशीही बातमी पसरली कीं आयरिश लोकांचें कांहींतरी प्रिय करून त्यांचें प्रेम संपादावें अशी मुख्य प्रधान पील यास इच्छा उत्पन्न झाली आहे. खऱ्या प्रेमळ मनुष्याच्या मनांत रागामागून अनुराग येणें स्वाभाविक आहे; व आयरिश लोकांचे पाठीवर कोरड्यावर कोरडे ओढल्यानंतर त्यांचें सांत्वन करण्याकरितां त्यांचें कांहीं तरी प्रिय केल्यासारखें होईल अशा देणग्या त्यांस देण्याचें पीलच्या मनांत कदाचित् आलें असल्यास नवल नाहीं. या देणग्यांचे आशेवर कितपत भिस्त ठेवावी याचा आयरिश पुढाऱ्यांस विचारच पडला. परंतु पार्लमेंटमध्यें वेळीं काय निघेल व काय न निघेल याकरितां पार्लमेंटमध्यें आपण हजर तरी रहावें असें ओब्रायन, ओकॉनेल वगैरेंनीं ठरविलें. पार्लमेंट उघडलें व पील यास खरोखर कांहींतरी आयर्लंदचें प्रिय करावयाचें होतें असें दिसून आलें. त्यानें क्याथोलिक शिक्षण संस्थांची देणगी वाढवून कायम केली. जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीची चौकशी करण्यास कमिशन नेमून त्याच्या रिपोर्टाप्रमाणें बिल तयार केलें. या देणग्या फार मोठ्या आहेत व आयरिश लोकांच्या चळवळीस भिऊन त्या देण्यांत येत आहेत, असा टोरी लोकांनीं अर्थात् गिल्ला केला. पार्लमेंटमध्यें या देणग्यांवरील वादविवादांत 'रिपील'ही बद्दल वाद निघाला. तेव्हां सरकारतर्फें 'रिपील' चा निषेध व आयरिश सभासदांकडून पुरस्कार होऊन बरीच खडाजंगी झाली. याच वादविवादांत प्रथमतः ग्लॅडस्टन साहेब यांनीं आयर्लंदविषयीं आपली सहानुभूति प्रदर्शित केली; व तेव्हांपासून आयर्लंदचें पार्लमेंट सभेमधील पुरस्कर्तृत्व त्यांचेकडे गेलें.

'रिपीलसभा' या नांवाचा लोकांस आतां कंटाळा येऊन 'ब्यांयशीक्लब' या नांवाची नवीन सभा स्थापन करण्यांत आली. याही सभेचा उद्देश स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याचाच होता; परंतु नांव बदलल्यानें नवीन लोक येऊन उघडपणें मिळतील असें वाटून तसें करण्यांत आलें. या क्लबाचा अध्यक्ष ओकॉनेल हा क्याथोलिक असून पांचांपैकीं तीन उपाध्यक्ष प्रॉटेस्टंट होते. व वरपासून खालपर्यंत सभेच्या अधिकारीवर्गांत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांची सरमिसळ केली होती. धर्मद्वेष आतां लयाला गेला होता. या नवीन 'क्लबांत' देशांतील व पार्लमेंटांतील बहुतेक

सर्व पुढारी सामील झाले होते. या सभेचें ' ब्यांयशी ' हें नांव, १७८२ सालीं ग्रॅटनच्या परिश्रमानें आयरिश पार्लमेंटास स्वातंत्र्य मिळालें होतें, सबब त्या वर्षावरून ठेवलें होतें. या क्लबाचे सभासद हिरव्या रंगाचा राष्ट्रीय पोषाख घालून जमत व हातांत राष्ट्रीयकल्पनाद्योतक निशाणें धरीत. परंतु या क्लबाकडून प्रत्यक्ष राजकीय असें काम फार झालें नाहीं. ललित-कला, वाङ्मय वगैरेंच्याद्वारें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचें पोषण कसें करितां येईल याविषयींचा मुख्य विचार या क्लबाकडून होत असे. पण चळवळीची एकदां घडी बिघडली ती कायमचीच बिघडली. ओकॉनेलला पार्लमेंटमध्यें १०० आयरिश सभासदांपैकीं पंचवीसांहून अधिक मानीत-नासे झाले. व पुढें पुढें हळूहळू ' रिपील 'चें नांवही ऐकूं येईना. १८४६ व १८४७ सालीं आयर्लंदांत भयंकर दुष्काळ पडला व या दुष्काळा-पुढें राजकीय चळवळ हटली. परंतु दुष्काळाची पीडा पाहून, ह्या सर्वांस कारण इंग्लंद असें वाटून कित्येक तरुण आयरिश लोक बेफाम झाले. त्यांनीं दुष्काळाची पीडा हटविण्याची खटपट करावी ती केली नाहीं; कारण त्यांच्या मतें मूळ गड्ड्याला हात घातल्या-शिवाय, मूळ रोगाचा नायनाट केल्याशिवाय नुसतीं रोगचिन्हें घालविण्यांत काय अर्थ ? आजपर्यंत ' नेशन ' वर्तमानपत्र हें ज्या पक्षाचें पुढारी होतें, त्यानें इंग्लंदविरुद्ध प्रत्यक्ष बंड करावें असें कधींही उघड प्रतिपादिलें नव्हतें. परंतु ' नेशन ' च्या संपादक मंडळीपैकीं जॉन मिचेल यानें स्वतंत्र वर्तमानपत्र काढून त्यांतून उघडपणें बंडाचा उपदेश आतां सुरू केला. तसेंच, 'कुळांनीं जमीनदारांस फाळा देऊन स्वतःचीं बायकापोरें मारण्यापेक्षां फाळा न देण्याचाच निश्चय करावा व तो निश्चय अमलांत आणण्याचे कामीं जरूर तर मरावें, कारण त्यांतच राष्ट्राचा फायदा आहे ' असेंही तो सांगूं लागला. अर्थात् त्याजवर खटला होऊन त्यास चौदा वर्षांचें काळेपाणी मिळालें. आपणावर खटला होऊन तुरुंगांत जाण्याची वेळ आली असतां लोक बंड करतील अशी मिचेल यास फार आशा होती, परंतु व्यर्थ. लोक आपापल्या ठिकाणीं दबून राहिले होते. त्यांनीं पुष्कळ वाट पाहिली परंतु सुधारणा होण्याचें चिन्ह दिसेना. तेव्हां शेवटीं डिलन, डफी, ओब्रायन वगैरे ज्या

पुढारी लोकांनीं आपल्या मनाशीं पुष्कळ दिवसपर्यंत या बाबदींत झगडा केला होता, त्यांनींच नाइलाजास्तव बंडाच्या आततायीपणाचा मार्ग पत्करला. या बंडांत त्यांस यश येईल असें वाटत नव्हतें, पण आजपर्यंत केलेल्या खटपटीचा शेवट होण्यास दुसरा मार्ग नाहीं, व आपण बंडांत सामील झालों नाहीं तर आपण तोंडची वाफ आजपर्यंत व्यर्थ दवडली, असें वाटून ते नाइलाजास्तव बंडास प्रवृत्त झाले ! त्यांनीं त्याप्रमाणें लहानसें बंडही केलें, परंतु सर्व पकडले जाऊन त्यांस काळेपाण्याची शिक्षा झाली. १८४८, १८५८ व १८६७ हीं तीनही सालें बंडाचीं होत. व या दरम्यानचा काळ आयर्लंदास फारच वाईट असा गेला. दुष्काळ, कुळें व जमीनदार यांमधील तंटे व मारामाऱ्या, बंडें व पार्लमेंटचे आपमतलबी सभासद यांच्या फेऱ्यांत, 'राष्ट्र' असें कोणास दिसेचना. व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा नुसता उद्योग कायदा बजावणें हा होऊन बसला. १८६७ सालीं बंडखोरपणाच्या या वीस वर्षांच्या अवधीचा कळस झाला.

पण इतिहासांत निरनिराळ्या गोष्टींचे सांधे कसे जुळत असतात हें पाहण्यासारखें आहे. १८६७ नंतर तीन वर्षेपर्यंत आयर्लंदमध्यें कसलीही चळवळ झाली नाहीं. परंतु लगेच १८७० सालीं आयर्लंदच्या नवीन चरित्रक्रमास सुरुवात झाली. या सालच्या मे महिन्यांत डब्लिन येथें एका प्रतिष्ठित भोजनगृहांत आयरिश पुढाऱ्यांची एक सभा भरली. या सभेस सर्व प्रकारचे परंतु विशेषतः कॉनझरव्हेटिव्ह मताचे लोक आले होते. ग्लॅडस्टन साहेबांनीं प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ नुकतेंच मोडून टाकल्यामुळें कॉनझरव्हेटिव्ह व प्रॉटेस्टंट लोकांस ब्रिटिश पार्लमेंट सभेचा तिटकारा वाटूं लागला होता. आयरिश लोकांच्या सुखदुःखासंबंधीं कायदेकानू करण्याचीं सर्व सूत्रें इंग्रजांच्या हातीं गेलीं व ते तीं चालवितील तसें आयरिश लोकांनीं नाचलें पाहिजे याविषयीं कॉनझरव्हेटिव्ह लोकांसही वाईट वाटूं लागलें. क्याथोलिक लोकांना ग्लॅडस्टन साहेबांची ही विशिष्ट कृति पसंत होती; परंतु ओकॉनेलनें व त्याच्या अनुयायांनीं स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याची खटपट बरींच वर्षे केल्यानें, आयर्लंदला स्वराज्य हवें अशाबद्दल क्याथोलिक लोकांमध्यें एकमत होतें व अशा निरनिराळ्या कारणांकरितां का होईना परंतु स्वतंत्र पार्लमेंटच्या बाबतींत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांच्या मताचा याक्षणीं

मिलाफ झाला होता. वर सांगितलेल्या सभेंत कॉनझरव्हेटिव्ह मताच्या लोकांचाच विशेष भरणा होता; व आयझॅक बट, ओकॉनेलचा नेमस्त प्रतिपक्षी, त्या सभेस हजर होता. परंतु वेळेचा गुण कांहीं चमत्कारिक असतो. या प्रसंगीं बट यासच स्वतंत्र पार्लमेंटबद्दल स्फूर्ति उत्पन्न होऊन त्यानें सभेचा पुढाकार घेतला, व त्याच्या सूचनेवरून त्या सभेनें 'होमरूल' मागण्याविषयीं ठराव पास केले. या ठरावांत असें मागणें मागितलें होतें कीं,—"आयरिश राष्ट्रापुरते जे कायदे करावयाचे ते करण्याचा अधिकार असणारें एक स्वतंत्र पार्लमेंट ह्मणजे हाऊस ऑफ कॉमन्स व हाऊस ऑफ लॉर्डस आयर्लंदला देण्यांत यावें; या आयरिश पार्लमेंटची सत्ता आयर्लंदांतील अधिकारीवर्गावर चालावी; इंग्लंदचा जो राजा तोच आयर्लंदचाही राजा असावा; आयर्लंदांत कर बसविणें अगर उठविणें याविषयींचा अधिकार फक्त आयरिश पार्लमेंटास असावा,—मात्र आयर्लंद हा ब्रिटिश साम्राज्याचा एक भाग असल्यानें साम्राज्य चालविण्याबाबद जो समाईक खर्च करावा लागेल त्याचा योग्य हिस्सा आयर्लंदवर बसेल तो आयर्लंदच्या तिजोरींतून इंग्लंदला मिळावा; परराष्ट्राशीं तहनामे, करारनामे वगैरे करणें ते सर्व ब्रिटिश पार्लमेंटनें करावे व तसेंच साम्राज्यासंबंधाचे सर्व कायदेही ब्रिटिश पार्लमेंटनें करावे." होमरूलबद्दल पुढें आयर्लंदांत व इंग्लंदांत जी मोठी चळवळ झाली तिचा पाया या ठरावांवर रचलेला आहे.

आयझॅक बट हा ब्रिटिश पार्लमेंटांत ओकॉनेलचा प्रतिपक्षी या नात्यानें काम करीत होता हें वर सांगितलेंच आहे. व ओकॉनेलच्या मृत्यूपर्यंत कॉनझरव्हेटिव्ह लोक बटची मनधरणी करून त्यास मान देत. परंतु ओकॉनेलच्या मृत्यूपासून पुढें ते त्यास मानीनातसे झाले. शिवाय त्यांची आयर्लंदविषयीं पुरी अनास्था पाहून त्यांच्या कच्छपीं यापुढें लागण्यांत अर्थ नाहीं असें बटच्याही मनानें पुरें घेतलें. अर्थात् अशा रीतीनें होमरूलबद्दलची मागणी करण्यास तो प्रवृत्त झाल्यामुळें, कर्मधर्मसंयोगानें ओकॉनेलच्या खुद्द प्रतिपक्षाचे हातूनच, त्यानें चालविलेल्या 'रिपील'चे चळवळीचा झेंडा या सभेंत उभारला गेला. आणि १८७४ सालीं पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी झाल्या तेव्हां होमरूलच्या चळवळीला अनुकूल असे चौसष्ट सभासद आयर्लंदांत निवडून आले. परंतु आयझॅकबट याचें वय साठी जवळजवळ

आल्यामुळें त्याचे हातून पार्लमेंटमध्यें जो कार्यभाग व्हावा तो नीट होईना. अशावेळीं सुदैवानें प्रसिद्ध आयरिश देशभक्त पार्नेल हा पुढें सरसावला. १८७५ सालीं मीथ शहराकडून पारनेलची पार्लमेंटांत निवडणूक झाली. पार्नेल कायदेशीर चळवळीचा भोक्ता असून पार्लमेंट सभेंतील कामकाज करण्याची पद्धती त्याला आवडे, व अशा सभेंत काम करण्यास तो सर्वस्वी योग्यही होता. पार्लमेंट सभेचे नियम त्याला मुखोद्गत असत; त्यांचा अन्वय लावणें व मीमांसा करणें यांत तो पुरा निष्णात होता. व पार्लमेंटच्या नियमांच्याच साहाय्यानें सूचना उपसूचना आणआणून व भाषणें करकरून त्यानें व त्याच्या अनुयायांनीं मंत्रिमंडळास जीव नकोसा करून सोडला. हें सर्व करण्यांत पार्नेल याचा मुख्य उद्देश इतकाच होता कीं, कोणीकडून तरी आयरिश लोकांच्या तक्रारींकडे पार्लमेंटच्या सभासदांचें लक्ष वेधावें. प्रधानमंडळ कोणच्याहि पक्षाचें असो, त्याच्यामागें बहुमताचा पाठपुरावा असावयाचा; व त्याच्या जोरावर इंग्रज लोकांच्या सुखदुःखासंबंधाच्या कायद्याचें दळण मात्र वाटेल तितके दिवस घातलें जाई. आयरिशहित पाहणारे सभासद फार तर ८० अगर १०० असावयाचे, तेव्हां त्यांच्या भाषणांकडे अगर सूचनांकडे लक्ष कोण देतो ! आयरिश लोकांच्या सुखदुःखाकडे कानाडोळा करून पार्लमेंटचा गाडा हवा तसा त्यांना हांकतां येत असे. परंतु पार्नेलच्या या युक्तीनें प्रधानमंडळाच्या नित्यक्रमास अडथळा येऊं लागला.हा मार्ग आयझॅकबट यास पसंत नव्हता. त्याचा सर्व जन्म शिष्टपणाच्या संथपणांत गेला होता. पार्लमेंटच्या कामास विनाकारण अडथळा केल्यापासून स्वतःस नफा न होतां ब्रिटिश प्रधानमंडळाचा विनाकारण राग मात्र होणार व गोडीगुलाबीनें एकादे वेळीं त्यांजकडून जें थोडेंबहुत मिळण्याची आशा तीही नाहींशी होणार असें त्याचें मत होतें. परंतु पार्नेल हा तरुण, उद्योगी व उत्साहपूर्ण असल्यामुळें त्याचेपुढें कोणाचें कांहीं चालेना व बट हा पार्लमेंट सोडून आयर्लंदमध्यें जाऊन राहिला, व १८७९ सालीं मरण पावला. पार्नेलला बिगर, मायकेल डेव्हिट, शॉ, वगैरे लोकांची मदत मिळाली. १८८० सालीं पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी झाल्या, त्यांमध्यें आयर्लंदांतील सर्व पक्षांनीं मिलाफ करून लिबरल पक्षास मदत केली. व लिबरल पक्षाचे

पुढारी ग्लॅडस्टन साहेब यांच्या मनांत पार्नेलबद्दल आदर उत्पन्न होऊन तो कर्ता व वजनदार पुरुष आहे अशी त्यांची खात्री झाली. नवीन पार्लमेंटांत लिबरलपक्ष चारच वर्षे अधिकारूढ राहिला. दरम्यान जमिनीच्या बाबदींत आयरिश कुळांचें नुकसान भरून देण्यासंबंधानें वगैरे प्रश्न निघाले, व आयरिश लोकांस थोडेबहुत अनुकूळ असे कायदेही झाले. परंतु ' होमरूलचें ' असें बिल पुढें येण्यास आणखी दोन वर्षे लागलीं.

१८८५ सालीं लॉर्ड कॅरनॉरव्हन हा आयर्लंदचा व्हाईसरॉय होता त्यावेळीं त्यानें पार्नेल वगैरे पुढाऱ्यांच्या गांठी घेऊन होमरूलबद्दल अर्धीमुर्धी अभिवचनेंही दिलीं. परंतु ग्लॅडस्टन साहेबांसारखा नेटाचा पुढारी पुरस्कर्ता होईपर्यंत होमरूलच्या चळवळीस विशेषसें स्वरूप आलें नाहीं. अखेर तारीख १८ एप्रिल १८८६ रोजीं आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट देण्यासंबंधाचें बिल ब्रिटिश पार्लमेंटपुढें आलें. या बिलास होमरूलबिल असें न ह्मणतां ' आयर्लंदच्या राज्यकारभाराचें बिल ' असें नांव देण्यांत आलें. तरीही बिलामुळें इंग्लंदांत फारच गवगवा झाला. कॉनझरव्हेटिव्ह पक्षानें विकारवश अशा इंग्लंदच्या लोकांस चेतवून ग्लॅडस्टन साहेबांविरुद्ध काहूर केलें. मागें चार्लस राजाच्या कारकीर्दीतील 'क्याव्हेलिअर' व 'राउंड हेड' या दोन पक्षांमध्यें ज्याप्रकारचें वितुष्ट पडलें त्याच प्रकारचें वितुष्ट होमरूलास अनुकूळ व प्रतिकूळ असणाऱ्या लोकांमध्यें पडलें. मात्र प्रत्यक्ष लढाई झाली नाहीं इतकेंच काय तें. कोणीं कोणाचें तोंड पाहूं नये; एकमेकांच्या क्लबांत एकमेकांस घेऊं नये; प्रतिपक्षाच्या तसबिरी घरीं टांगलेल्या असतील तर त्या काढून फेकून द्याव्या. येथपर्यंत मजल आली. ग्लॅडस्टनच्या बाजूस राहून नेहमीं त्याचें साहाय्य करणारे ब्राईट, लॉर्ड हारटिंगटन, चेंबरलेन वगैरे मुत्सद्दी प्रधानपदाचा राजीनामा देऊन घरीं बसले. परंतु ग्लॅडस्टन मुख्य प्रधान, व जॉन मोर्ले, आयर्लंदचे स्टेट सेक्रेटरी, यांनीं आपला निश्चय सोडला नाहीं. या बिलानें आयर्लंदास वेगळें पार्लमेंट मिळावयाचें होतें. त्यापैकीं हाऊस ऑफ लॉर्डसमध्यें २८ निरंतरच्या हक्काचे सभासद, व ७५ इतर ह्मणजे दहा वर्षांकरितां कांहीं विवक्षित उत्पन्न असलेल्या मतदारांनीं निवडून देण्याचे

सभासद असावे; व हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेमध्यें पांच वर्षेपर्यंत निवडून दिलेले २०४ सभासद असावे, अशी योजना होती. हें बिल आयरिश होमरूलपक्षास मान्य होतें. परंतु ता० ७ जून रोजीं होमरूल बिलाविरुद्ध ३० मतांनीं बहुमत होऊन ग्लॅडस्टन साहेबांचा पराभव झाला व त्यांनीं आपल्या मुख्य प्रधानकीचा राजीनामा दिला. आणि पुढील महिन्यांत नव्या निवडणुकी झाल्या त्यांमध्यें होमरूल नको ह्मणणाऱ्या लोकांचेंच बहुमत झालें. परंतु पुढील सात वर्षांत होमरूलला अनुकूळ असें लोकमत हळू हळू वाढूं लागलें. आयर्लंदांत दंग्यावर दंगे होऊं लागले. बालफोर हा स्टेट सेक्रेटरी असून त्यानें दडपशाही कायद्यांचा अंमल सक्तीनें चालविला होता. परंतु त्याच्या योगानें आयरिश लोक तर गप्प बसले नाहींतच, पण त्यांचा पुढारी पार्नेल यानें होमरूलला प्रतिकूल असलेली लिबरल मंडळी ही अनुकूळ करून घेतली. ' पार्नेल हा खून करण्यास उत्तेजन देणाऱ्यांपैकीं आहे, व१८८२सालीं फिनिक्सपार्कमध्यें बर्क व कॅव्हेंडिश या अधिकाऱ्यांचे जे खून झाले त्यांस त्याची संमति होती' असा दोषारोप पार्नेलवर सन १८८८ सालीं करण्यांत आल्यावरून कमिशनमार्फत त्या आरोपांची चवकशी झाली. व ज्या पत्रांच्या आधारावर तो आरोप करण्यांत आलेला होता तीं बनावट आहेत असें ठरलें व पत्रें बनविणारानें आत्महत्याही केली. कमिशनपुढें पार्नेल निर्दोषी ठरून त्याचें व अर्थात् त्याचेबरोबर होमरूलपक्षाचें वजन वाढलें. परंतु पुढें लवकरच पार्नेलवर, कॅपटन ओशिआ नांवाच्या गृहस्थाची बायको काढून नेल्याबद्दल दिवाणी फिर्याद होऊन त्याचें लोकांतलि वजन एकदम कमी झालें; ग्लॅडस्टन साहेबांनीं पार्नेल यानें होमरूलपक्षाचा पुढारीपणा सोडावा असा आग्रह धरला; पार्नेल तें कबूल करीना; त्याच्या पक्षांत तंटे होऊन त्यास पुढारीपणाच्या जाग्यावरून काढण्यांत आलें; व पुढील निवडणुकींत पार्नेलच्या पक्षाचे असे रेडमंड वगैरे फक्त नऊ सभासदच कायते पार्लमेंटमध्यें निवडून आले. या गोष्टींनीं होमरूलच्या कार्यास फिरून बराच धक्का बसला.

परंतु अशा या संकटाचे वेळीं ग्लॅडस्टन साहेब मात्र आपल्या मनास स्मरून खंबीरपणानें वागले. १८९३ च्या फेब्रूवारी महिन्यांत ग्लॅडस्टन साहेबांनीं आपलें दुसरें होमरूल बिल पार्लमेंटपुढें मांडिलें. पहिल्या बिलांत लोकांस

नापसंत झालेलीं कलमें यांतून काढून टाकिलीं होतीं; व नवीन योजना अशा प्रकारची केलेली होती कीं, आजपर्यंत ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत १०३ आयरिश सभासद बसत असत ते यापुढें फक्त ८० रहावे; परंतु केवळ ग्रेटब्रिटनच्या हितसंबंधाचे जे प्रश्न चर्चेस निघतील त्यांच्या चर्चेंत त्यांनीं कांहीं बोलूं नये अगर मत देऊं नये; व आयर्लंदला पूर्वीप्रमाणें नवीन पार्लमेंट द्यावें. सप्टेंबर महिन्याचे पहिले तारखेस ३४ मतांनीं हें बिल हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेंत पास झालें. पण लॉर्ड लोकांची सभा त्यास तिळांजळी देण्यास सिद्ध होऊन बसलीच होती, व ४१९ विरुद्ध ४१ मतांनीं त्यांनीं तें बिल नामंजूर केलें ! अशा रीतीनें ग्लॅडस्टन साहेबांचे आठ वर्षांचे, व पार्नेलचे सुमारें पंधरा वर्षांचे प्रयत्न फुकट गेले. तारीख ३ मार्च १८९४ रोजीं ग्लॅडस्टन साहेबांनीं उतारवय झाल्यामुळें मुख्य प्रधानकीचा राजीनामा दिला. व लॉर्ड रोजबरी यांनीं प्रधानपद स्वीकारलें. परंतु होमरूलच्या बाबदींत त्यांनीं पिच्छेहाट केली. त्यांनीं असें जाहीर केलें कीं पार्नेलसारखा पुढारी फिरून आयरिश लोकांस मिळे-पर्यंत हा प्रश्न उपस्थित होणें शक्य नाहीं. व पुढें पुढें तर त्यांचीं मतें होमरूलला प्रतिकूळच झालीं. त्यांचेनंतर सर हेनरी कँपबेल बॅनरमन हे मुख्य प्रधान झाले व हल्लीं मि० ॲसाक्किथ हें मुख्य प्रधानाच्या जागीं आहेत व हल्लींच्या प्रधानमंडळांत लॉर्ड मोर्ले, जेम्स ब्राईस, आग-स्टाईन बिरेल, हरबर्ट ग्लॅडस्टन, लॉइड जोन्स, विंटसन चर्चिल वगैरे मंडळी ग्लॅडस्टन साहेबांचे भक्त व अनुयायी आहेत. परंतु त्यांपैकीं एकाच्याही मनांत होमरूलबद्दल आपल्या परलोकवासी गुरूइतका उत्साह नाहीं. इंग्लंदमध्यें लोकमताचा प्रवाह अद्यापि आयरिश होमरूलच्या विरुद्ध वाहत आहे. आणि कॉनझरव्हेटिव्ह लोक अधिकारारूढ असतांही त्यांनीं जमिनीच्या व स्थानिक स्वराज्याच्या बाबदींत आयरिश लोकांस मान्य असे कायदे केल्यामुळें त्यांच्या न्यायबुद्धीबद्दल आयर्लंदांत किंचित् आदरही उत्पन्न झाला आहे. पण सर्वांत मुख्य गोष्ट ही कीं फिरून आयरिश लोकांमध्यें चळवळीच्या मार्गाच्या गुणदोषांसंबंधानें दुमत होऊन, एक पक्ष ह्मणजे रेडमंड याचा पक्ष, पार्लमेंटमधील चळवळीवर भिस्त ठेऊन वागणारा असून, दुसरा पक्ष ' ग्यालिक अमेरिकन ' वगैरे वर्तमानपत्रांचा आहे. या दुस-

ऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असें कीं ब्रिटिश सरकार व राष्ट्र यांजवर सर्वस्वीं बहिष्कार घालून, पार्लमेंटमध्यें बसण्याचें सोडून देऊन केवळ स्वावलंबनाचे तत्त्वावर भिस्त ठेऊन सर्व बाजूंनीं राष्ट्राची सुधारणा आयरिश जनतेनें आपली आपणच करावी. अर्थात् या पक्षामध्यें होमरूलबद्दल मुळींच उत्साह नाहीं; व वेताळ पूर्वपदावर आल्याप्रमाणें, हा 'होमरूल'चा व पर्यायानें 'रिपील'च्या चळवळीचा प्रश्न आयझॅकबट काय किंवा ओकॉनेल काय किंवा ग्रॅटन काय, यांच्या वेळीं ह्मणजे सुमारें १९ व्या शतकाचे प्रारंभीं जसा होता तसाच आज आहे. ही शंभर वर्षांची चळवळ फुकट गेली असें स्पष्ट ह्मणण्याचें कोणाचेही जिवावर येईल. परंतु तिचे अवांतर गौण, व अप्रत्यक्ष असे जरी शेंकडो उत्तम परिणाम झाले आहेत तरी होमरूलची किंवा रिपीलची चळवळ शंभर वर्षें खटपट करून आजवर तरी फुकट गेली असेंच ह्मणणें भाग पडतें.

आयरिश राष्ट्रास 'होमरूल' देणें ह्मणजे १७८२च्या स्वतंत्र पार्लमेंटपेक्षां पुष्कळ कमी अशा प्रकारची देणगी देणें यांत शंका नाहीं. असें असतां त्यावर एवढीं रणें कां पडतात याचें पुष्कळांस आश्चर्य वाटेल. परंतु एकदां माशानें गिळलेलें माणिक परत मिळणें जसें कठिण असतें, तसेंच राजकीय स्वातंत्र्य एकदां हातचें गेलें ह्मणजे तें परत देणें व मिळविणें देणारास व घेणारास कठिण होतें. मागणारास तर कारणांची वाण केव्हांही नसतेच; परंतु तें देण्याचा प्रसंग ज्यावर येतो त्यास हीं अथात् न देण्याची कारणें सुचूं लागतात; व झालें तें होऊन गेलें, आतां पुढें काय तें बोला, असें सामान्य लोक ह्मणूं लागतात. ग्लॅडस्टन साहेब हे मात्र सामान्य कोटींतील पुरुष नसल्यामुळें त्यांस हा भोळ्या भावाचा युक्तिवाद पसंत पडला नाहीं; व आपल्या तरुणपणीं आयर्लंदला हातीं धरून त्यांनीं त्या निराश्रित राष्ट्राकरितां भांडण्याचा जो संकल्प केला तो आपल्या आयुष्याचे अखेरपर्यंत त्यांनीं नेटानें चालविला. परंतु ग्लॅडस्टनसारख्या पुढाऱ्याचे हातूनही प्रतिकार न होण्यासारखें बळ होमरूलच्या प्रतिपक्षांस केवळ कालाच्या गतीनें आलें होतें, व या कालाच्या गतीमुळें, 'आहे तीच व्यवस्था बरी आहे व ही राखूनच आयर्लंदला काय न्याय द्यावयाचा तो द्यावा' असें लोक ह्मणूं लागले. आज मित्तीस होमरूलचा प्रश्न वादग्रस्त प्रश्नांपैकींच एक आहे. व

इकडे कॉनझरव्हेटिव्ह पक्षाचा जोर जरी कमी झाला नाहीं तरी पुढें जोरावर येणाऱ्या 'रॅडिकल' व 'सोशिआलिस्ट' पक्षाची पूर्ण अनुकूलता होमरूलला आहे. कांहीं थोड्या दिवसांपूर्वीं अधिकारविभागणीच्या रूपाचें एक बिल बिरेल साहेबांनीं पार्लमेंटपुढें आणिलें होतें; परंतु आयरिश राष्ट्रीयपक्षास पुढें मागें प्रत्यक्ष होमरूल मिळण्याची आशा वाटूं लागल्यानें त्यांनीं सगळ्या भाकरीच्या आशेवर या अधिकारविभागणीच्या अर्ध्या भाकरीचा त्याग केला. मात्र आतां ही सगळी भाकरी त्यांच्या पदरांत पडते अगर कांहीं अघटित घटना होऊन ही अर्धीही त्यांच्या हातून जाते हें पाहावयाचें आहे! आयरिश इतिहासांत वाचकांची दिशाभूल करून टाकण्यासारखे चमत्कार अनेक वेळ घडून आले आहेत. व होमरूलसंबंधानेंही असाच एखादा चमत्कार घडून येतो कीं काय या प्रश्नाचें खरें उत्तर काळाच्या उदरांत सांठविलेलें असणार! त्याविषयीं नुसते तर्क करण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. तथापि वाचकांस आपापले तर्क स्वतंत्र रीतीनें काढतां यावे या हेतूनें होमरूलसंबंधीं साधक व बाधक विचार खालीं देण्यांत येत आहेत.

होमरूलला अनुकूल असा युक्तिवाद करणारे निःपक्षपाती लोक खालीलप्रमाणें कारणें पुढें आणितात. ते ह्मणतातः—सन १८०० सालीं आयरिश लोकांचें पार्लमेंट मोडून तें ब्रिटिश पार्लमेंटांत सामील करण्यांत आलें, व या व्यवस्थेनें विनाकारण एका राष्ट्राचा पाय दुसऱ्या राष्ट्राच्या पायांत अडकविला गेला. बरें, हा पाय काढून पूर्वीप्रमाणें अगदीं स्वतंत्र असें पार्लमेंट आयर्लंदला द्यावयाचें नाहीं, व अनायासानें झालेल्या एकीची बेकी करावयाची नाहीं असें ह्मटलें तरी दोहोंच्या मधला असा कांहीं तरी मार्ग काढलाच पाहिजे, एरवीं दोहोंसही सुख व्हावयाचें नाहीं. आयरिश लोकांना त्यांचें असें स्थानिक पार्लमेंट न उरल्यामुळें, केवळ स्थानिक महत्त्वाच्या प्रश्नांबद्दलही ब्रिटिश पार्लमेंटपुढें बिलें आणून ब्रिटिश सभासदांच्या वेळेचा विनाकारण अपव्यय करावा लागतो. आयरिश व ब्रिटिश या दोन राष्ट्रांच्या चालीरीती, त्यांची रुचि, त्यांची आवडनिवड, त्यांच्या प्रगतीचें धोरण व नियम हीं सर्व वेगळीं असल्यामुळें ब्रिटिश सभासदांचा हात स्थानिक कारभारांत काय ह्मणून पडावा ? व अशा

पांचशें परकी सभासदांच्या गैरसमजामुळें अगर दुराग्रहामुळें अशा किरकोळ बावतींतही आयर्लंदचें नुकसान कां व्हावें ? इंग्रज लोकच जर स्थानिक अधिकारावरही देखरेख करणार, तर मग आयरिश लोकांना आपलीं कामें आपण करण्यास व संभाळण्यास अवश्य असें शिक्षण कधीं व कसें मिळावें ? व फार दिवसपर्यंत हीं कामें परक्यांच्या हातीं गेल्यानें तीं करण्याची सवय आयरिश लोकांची कायमचीच नाहींशी होऊन ते दुबळे बनणार नाहींत कशावरून ? किरकोळ व स्थानिकमहत्त्वाचें काम ज्याचें त्यानें केलें तरच तें हवेंतसें चांगलें होतें. बरें, इंग्लंदला त्यापासून फायदा आहे ह्मणावें तर तेंही नाहीं. कारण आयरिश हिताहिताचें कोणचेंही बिल पुढें आलें कीं पार्लमेंटमध्यें रिकामा वितंडवाद अगदीं वाढून ठेवलेला असतो; व त्यांत पुष्कळ वेळ गमावला जाऊन खुद्द इंग्रज लोकांच्या हिताहितांचीं बिलें मागें पडतात. ब्रिटिश राज्याचें संरक्षण करण्यास किती लष्कर व आरमार पाहिजे, त्यावर किती खर्च करावा, वगैरे गोष्टी उभयतांच्या हिताच्या असल्यामुळें त्या गोष्टीचा मात्र विचार उभयतांनीं मिळून करावा हें ठीक आहे. परंतु आयर्लंदांमध्यें एका कोपऱ्यांतल्या एखाद्या म्युनिसिपालिटींत सरकारी अगर लोकनियुक्त सभासद किती असावे, अथवा सर्व आयर्लंदांत एकंदर दवाखाने अगर इस्पितळें किती असावीं, वगैरे गोष्टी व्यापक अशा नियमांनीं आयरिश लोकांनीं आपल्या आपण ठरविण्यास कोणी कां हरकत घ्यावी? जगांतील सुधारणेचें धोरण पाहिलें तर ज्याचें काम त्यास करतां यावें अशा तत्त्वाकडे आहे. मग आयरिश लोक तें काम करण्यास मागत असतां त्यांस काय ह्मणून नकार द्यावा ? कांहीं थोड्या बाबदींत एकदां स्वातंत्र्य दिलें ह्मणजे मग ते बाकीच्या गोष्टींतही हळूं हळूं मागूं लागतील या ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण पुढें आयरिश लोक अयुक्त अशा मागण्या मागतील या सबबीवर आज त्यांना जें देणें युक्त आहे तेंही त्यांस नाहीं ह्मणणें हा कांहीं न्याय नव्हे. उलट कांहीं न दिल्यानें आज जो असंतोष व जी निराशा आहे, ती कांहीं थोडें दिल्यानें उद्यां जाऊन, अधिक मिळविण्याच्या आशेनें ते संतोषच दाखवूं लागतील. जगांत इतर ठिकाणीं स्वराज्य दिलें असतां लोक संतुष्ट राहून राजनिष्ठ बनतात

असेंच आढळून येतें. व आयरिश लोकही तसेच होतील. कारण निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळविण्याचे मार्गांत काय काय अडचणी असतात हें त्यांस चांगलेंच कळून आलेलें आहे! कांहीं नियमित स्वतंत्रता ही प्रत्येक राष्ट्राचे अभिवृद्धीस व संपन्नतेस आवश्यक असते. व स्वातंत्र्याचे योगानें इंग्रजी वसाहती जशा संतुष्ट व संपन्न होऊन इंग्रजी साम्राज्याचें हितार्चितन करून त्याच्या संरक्षणास आज मदत करूं लागल्या आहेत, तसेंच आयर्लंदही करणार नाहीं ह्मणून कशावरून? आयरिश पार्लमेंटला एकदां तिचे अधिकार आंखून दिले ह्मणजे दोन्ही राष्ट्रांस सुख होईल, कोणाचा पाय कोणाच्या पायांत गुंतून राहणार नाहीं, शिवाय ब्रिटिश पार्लमेंट व आयरिश पार्लमेंट यांजमध्यें विरोध उत्पन्न होण्याचें कारण समूळ नाहींसें होईल. फक्त आयरिश पार्लमेंट आज निराळी करितांना, पूर्वीच्या स्वतंत्र अशा पार्लमेंट सभेच्या रचनेंत जे दोष होते ते काळजीपूर्वक टाळले ह्मणजे झालें. आयर्लंदांत निरनिराळ्या पंथाचे लोक आहेत ही गोष्ट जरी खरी आहे, तरी तेथें पूर्वींपेक्षां अलीकडे धर्मसहिष्णुतेचा प्रसार अधिक झालेला आहे, आणि शिवाय धर्ममतांचा विरोध नाहींसा होण्यास त्यांस सर्वांचें साधारण हित ज्यांत आहे असें काम करण्याची संधि अधिकाधिक आणून देणें हाच उत्तम मार्ग होय. देशहिताचें काम करण्याचें काम जोंपर्यंत तिऱ्हाइतांनीं विनाकारण आपल्या हातीं ठेवलेलें आहे तोंपर्यंत ' रिकामा न्हावी कुडाला तुंबड्या लावी ' या ह्मणीप्रमाणें आयरिश लोक आपआपसांत भांडत व वैर वाढवीत राहिले तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. एकी होण्यास रिकामपणापेक्षां कामाचें दडपणच अधिक उपयोगीं पडतें. व्यक्तिविषयक विचारापेक्षां अधिक व्यापक व अधिक महत्त्वाचें असें कांहीं तरी काम लोकांच्या हातीं मिळेल व राहील तरच मतभेदांतील गुण राहून दोष निघून जातील. बरें होमरूल न दिल्यानें इंग्लंदास तरी सुख आहे कां? नाहीं. असंतुष्ट अशा देशांत राजकीय सत्ता फक्त शिपायांच्या तरवारीवर अवलंबून असावयाची; परंतु इंग्लंदची आयर्लंदवरील सत्ता नुसत्या तरवारीवर कधींही टिकणार नाहीं. उलट होमरूल दिल्यानें आयरिश लोक संतुष्ट राहतील; देशांत शिक्षण व उद्योगधंदे वाढविण्यास त्यांस हुरूप येईल; लोकांचें दारिद्य

कमी होऊन ते इंग्लंदचा माल अधिक घेऊं लागतील; संकटसमयीं ते इंग्लंदचें साहाय्यच करितील; आज देशत्याग करून लोक बाहेर जातात ते जातनासे होतील; इंग्रज जमीनदार इंग्लंदांत राहतात ते आयर्लंदांत राहण्यास परत येतील; देशांतील लोकसंख्या व अर्थात् शक्तिही वाढेल; शंभर वर्षांत आयर्लंदच्या आंगचें मांस इंग्लंदनें तोडून खाल्लें आहे असा जो इंग्लंदवर आज आरोप येत आहे तो खरा असोवा खोटा असो, तो तरी यापुढें टळेल; आपल्या हातानें आपली उन्नत्ति करण्याची संधि आयर्लंदला दिल्याचें श्रेय इंग्लंदला मिळून त्याच्या भावी स्थितिबद्दलची जबाबदारी इंग्लंदवर राहणार नाहीं; व आज आयरिश लोकांचे तोंडीं नुसते शिव्याशाप आहेत तें ऐकण्याचें टळून सुधारलेलें राष्ट्र या नात्यानें इंग्लंदनें आपलें कर्तव्य बजावलें असें जग ह्मणूं लागेल.

होमरूलला प्रतिकूळ असणाऱ्या लोकांची विचारसरणी खालील प्रकारची आहे. ते ह्मणतातः—राज्यव्यवस्था कोठेंही एकतंत्री असण्यांतच सुख आहे. होमरूल दिल्यानेंच खरोखर पायांतपाय अडकविल्यासारखें होणार आहे. कारण कायदेकानू करण्याचें काम धड ना आयर्लंदांत धड ना इंग्लंदांत असें होईल. वसाहती या प्रथमपासूनच पृथक् असतात; त्यांना स्वराज्य दिल्यानें त्यांची साम्राज्यनिष्ठा दृढ होते व अशा रीतीनें त्यांच्यामध्यें व इंग्लंदामध्यें एकीकरणाचें एक नवीन बंधन तयार होतें. परंतु आयर्लंदास होमरूल देणें ह्मणजे आहे तें बंधन तोडून टाकण्यासारखें आहे. सर्व बाजूंनीं भिन्नता असलेल्या अशा दोन राष्ट्रांत स्वतंत्र पार्लमेंट सभा ज्याची त्यास मिळाल्यावर मग स्नेहभाव राहण्यास काय कारण उरणार? वसाहतवाल्यांस स्वराज्याचे हक्क आयरिश लोकांपेक्षां अधिक आहेत याचें कारण असें कीं, त्यांच्यातर्फे ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत कोणी सभासद असत नाहींत; आयर्लंदचे प्रतिनिधी पार्लमेंटांत शंभराहून अधिक असल्यावर मग त्यांची कुरकुर कां रहावी? शंभर लोकांना आपलीं स्थानिक गाऱ्हाणीं पार्लमेंटपुढें मांडण्यास मुळींच त्रास पडूं नये. वसाहती कदाचित् स्वराज्याचा दुरुपयोग करून स्वतंत्र झाल्या असें मानिलें तरी त्यांत इंग्लंदचा प्रत्यक्ष असा तोटा नाहीं. १८ व्या शतकांत अमेरिका स्वतंत्र झाली, तथापि त्यापासून इंग्लंदास कमीपणा आला नाहीं. परंतु

होमरूलचा दुरुपयोग करून जर आयर्लंद उद्यां स्वतंत्र झालें तर आपल्या दारासमोर आपल्या हाडवैऱ्याला घर बांधून दिल्याप्रमाणें इंग्लंदला पश्चात्ताप पावावें लागेल. 'चॅनल आयलँदस' व 'आइल ऑफ मॅन' या क्षुद्र बेटांसही स्वतंत्र पार्लमेंट आहे खरें. पण तीं बिचारीं टीचभर बेटें आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग करून इंग्लंदचें काय नुकसान करणार ? पण आयर्लंद त्रासदायक होण्याइतकें मोठें आहे. होमरूल देतांना आयरिश पार्लमेंटच्या अधिकाराच्या बाबी ठरवून टाकाव्या हें ह्मणणें सोपें आहे, परंतु प्रत्यक्ष तसें करूं गेलें असतां खऱ्या अडचणी समजतात. स्थानिक कार्य कोणचें, व साम्राज्यसंबंधीं कोणचें याची सरहद्द खुद्द ग्लॅडस्टन साहेबांसही नीट ठरवितां येईना, व त्याबद्दल आयरिश लोकांतही मतैक्य होईना. स्थानिक बाबदींतही तत्वाचे प्रश्न ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें ठरविणेंच जरूर आहे. आयरिश पार्लमेंटनें आपले कर आपण बसवावे व ठराविक रकम दर साल खंडणी ह्मणून इंग्लंदला द्यावी हें ह्मणणें दिसतें ठीक. पण कर वसूल करावयाचे ते करून खंडणी न देण्याचें आयरिश पार्लमेंटनें ठरविल्यास एकदम लढाईवरच बेतणार. हल्लींच्या स्थितींत साम्राज्यास आयर्लंदकडून जी खंडणी वसूल व्हावयास पाहिजे ती वसूल करण्यास पंचाईत पडत नाहीं. होमरूल दिल्यानें आयरिश पार्लमेंट सभा प्रथम प्रथम कदाचित् नम्रपणें वागेल, परंतु तिजमध्यें पूर्वीच्या स्वातंत्र्याचें वारें खेळूं लागलें ह्मणजे मग फिरून आयर्लंदच्या इतिहासापैकीं १७८२ व १८०० या सालांची पुनरावृत्तीच व्हावयाची कीं नाहीं ? एका सभेंत येऊन दोन राष्ट्रांचे प्रतिनिधी भांडणें हें वेगळें व दोन पार्लमेंट सभा एकमेकींशीं झगडणें हें वेगळें. पहिल्या प्रकारच्या तंट्याचा निकाल सभेंतील बहुमतानें करितां येतो; पण या दोन सभा भांडूं लागल्या ह्मणजे त्यांचा तंटा मिटण्यास तिऱ्हाईत कोण मिळणार ? व आयतें हातचें सोडून इंग्लंदनें आपली शेंडी विनाकारण तिसऱ्याच्या हातीं कां द्यावी ? सन १८०० सालापासून, ह्मणजे दोन पार्लमेंट सभा एक झाल्यापासून, आयर्लंदांत जीं बंडें झालीं तीं मोडण्यास पंचाईत पडली नाहीं. परंतु त्याच्यापूर्वीं ह्मणजे बंडखोरांस स्वतंत्र पार्लमेंटांतील सभासदांचा पाठीराखेपणा असतां झालेलीं बंडें फार जाचलीं व तीं मोडणें कठीण गेलें. होमरूल आज दिला तर त्याच्यापुढची पायरी

आयरिश लोक मागणार नाहींत यास कोण जामीन ? आणि एक देणगी देऊन दुसरी मागें लावून घेण्यापेक्षां, केव्हां तरी नेट धरून आयरिश लोकांच्या मागणीस प्रतिरोध करावा लागणारच, तर मग तो प्रथमपासून केलेलाच बरा. आज आयरिश लोक इंग्रजाशीं भांडत आहेत ते उद्यां सत्ता हातीं येतांच आपआपसांत भांडूं लागतील व अल्पसंख्याक अशा प्रॉटेस्टंट लोकांवर बहुसंख्याक असे क्याथोलिक लोक जुलूम करितील आणि देशांत यादवी सुरू होईल. आयरिश लोकांची अशी स्वतंत्र पार्लमेंट होती तेव्हां तरी काय झालें ? बरें आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट देऊन शिवाय ग्लॅडस्टन साहेबांनीं १८९३ सालीं योजिल्याप्रमाणें कांहीं आयरिश सभासद इंग्लंदांतील सभेमध्यें बसूं द्यावयाचे तर मग स्कॉटलंद, वेल्स व वसाहती यांपैकीं कोणासही जो फायदा नाहीं तो फायदा एकट्या आयर्लंदासच मिळणार व तो तसा कां द्यां ? आज शंभर वर्षे ब्रिटिश पार्लमेंट सभेच्या न्यायबुद्धीवर व संरक्षणावर भिस्त ठेवून अलस्टर वगैरे प्रांतांत प्रॉटेस्टंट व्यापाऱ्यांनीं जें लाखो रुपये भांडवल व्यापारांत व उद्योगधंद्यांत गुंतविलें आहे त्यास होमरूल दिल्यानें धक्का पोंचेल अशी भीति वाटते. तर त्यास जामीन कोण होणार ? तात्पर्य, होमरूल देणें ह्मणजे अंधारांत उडी घेणें, हातचें सोडून पळत्याचा पाठीशीं लागणें. व हें सर्व कशाकरितां, तर इंग्लंदास लोकांनीं सुधारलेलें राष्ट्र, व त्यांतील राजकर्त्या पुरुषांस मुत्सद्दी ह्मणावें ह्मणूनच कीं नाहीं ? अर्थात् लाभापेक्षां हानि फारच मोठी आहे. सबब त्या भानगडींत न पडतां हल्लींच्या स्थितींतच आयर्लंदास काय देतां येईल तो न्याय द्यावा व बरें ह्मणवून घ्यावें.'

एकदां हातीं सत्ता आली असतां ती दुसऱ्यास परत देणें कोणाही मनुष्यास जडच जातें. व मग तो आडवा तिडवा साधेल तसा युक्तिवाद करीत असतो; तो शोभेल कीं नाहीं याकडे तो पहात नाहीं. या सामान्य सिद्धांताचें वरील युक्तिवाद हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. येवढें ह्मणून हें प्रकरण येथेंच संपवूं.

भाग ७ वा.

बंडखोरीची चळवळ.

आयर्लंद व इंग्लंद यांचा जो संबंध बाराव्या शतकापासून घडून आला, तो सर्व आयरिश लोकांस सर्व वेळीं सारखाच पसंत नव्हता. यामुळें हा संबंध तोडून टाकून आयरिश राष्ट्रास निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे प्रयत्न अनेक लोकांनीं वेळोवेळीं आपापल्या बुद्धीप्रमाणें व शक्तीप्रमाणें केले. व बंडखोरीच्या या चळवळी इतक्या झाल्या कीं, आयर्लंदांत दर ५० वर्षांनीं बंड व्हावयाचें, अशी एक म्हणच पडून गेल्यासारखी झाली आहे. या सर्व बंडांची हकीकत खुलासेवार सांगणें इष्टही नाहीं; व ती थोडक्यांत सांगणें शक्यही नाहीं. यास्तव मागील तीन भागांत आयर्लंदांतील कायदेशीर चळवळीची त्रोटक हकीकत जशी आह्मीं सांगितली, तशीच बेकायदेशीर चळवळींची त्रोटक हकीकत या भागांत दिली आहे.

दुसऱ्या हेनरी राजानें बाराव्या शतकाचे मध्यभागीं इंग्लंदची सत्ता आयर्लंदवर बसविण्यास सुरुवात केली; व लगेच सुमारें ३५ वर्षांनीं आयरिश अमीर उमरावांचें पहिलें बंड झालें. १२५९ सालीं जिराल्डिन नांवाच्या आयरिश सरदारानें बंड करून इंग्रज लोकांची कत्तल केली. १३१४ सालीं स्कॉटलंदचा राजा रॉबर्ट ब्रूस हा इंग्रजांकडून पराभव पावून आयर्लंदमध्यें आश्रय घेण्यास गेला ती संधी साधून त्यास मदत करण्याकरितां व आयर्लंदचें स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां १३१५ सालीं आयरिश लोकांचें बंड झालें. येथून पुढें बंडाच्या चळवळी वरचेवर होऊं लागल्या. सन १३३० सालीं लेनस्टर प्रांतांत बंड झालें, व किलडेर व डेस्मॉंड यांची बंडखोरीची चळवळ १३४८ पर्यंत चालू होती. १४६७ सालीं डेस्मॉंड घराण्यांतील प्रमुख गृहस्थावर राजद्रोहाचा आरोप येऊन त्याचा शिरच्छेद करण्यांत आला. १४८७ ते १४९७ या दहा सालांत इंग्लंदच्या गादीला हक्क सांगणारे दोन तोतये निघाले, त्या दोघांनाही आश्रय

आयरिश लोक मागणार नाहींत यास कोण जामीन ? आणि एक देणगी देऊन दुसरी मागें लावून घेण्यापेक्षां, केव्हां तरी नेट धरून आयरिश लोकांच्या मागणीस प्रतिरोध करावा लागणारच, तर मग तो प्रथमपासून केलेलाच बरा. आज आयरिश लोक इंग्रजाशीं भांडत आहेत ते उद्यां सत्ता हातीं येतांच आपआपसांत भांडूं लागतील व अल्पसंख्याक अशा प्रॉटेस्टंट लोकांवर बहुसंख्याक असे क्याथोलिक लोक जुलूम करितील आणि देशांत यादवी सुरू होईल. आयरिश लोकांची अशी स्वतंत्र पार्लमेंट होती तेव्हां तरी काय झालें ? बरें आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट देऊन शिवाय ग्लॅडस्टन साहेबांनीं १८९३ सालीं योजिल्याप्रमाणें कांहीं आयरिश सभासद इंग्लंदांतील सभेमध्यें बसूं द्यावयाचे तर मग स्कॉटलंद, वेल्स व वसाहती यांपैकीं कोणासही जो फायदा नाहीं तो फायदा एकट्या आयर्लंदासच मिळणार व तो तसा कां द्यां ? आज शंभर वर्षे ब्रिटिश पार्लमेंट सभेच्या न्यायबुद्धीवर व संरक्षणावर भिस्त ठेवून अलस्टर वगैरे प्रांतांत प्रॉटेस्टंट व्यापाऱ्यांनीं जें लाखो रुपये भांडवल व्यापारांत व उद्योगधंद्यांत गुंतविलें आहे त्यास होमरूल दिल्यानें धक्का पोंचेल अशी भीति वाटते. तर त्यास जामीन कोण होणार ? तात्पर्य, होमरूल देणें ह्मणजे अंधारांत उडी घेणें, हातचें सोडून पळत्याचा पाठीशीं लागणें. व हें सर्व कशाकरितां, तर इंग्लंदास लोकांनीं सुधारलेलें राष्ट्र, व त्यांतील राजकर्त्या पुरुषांस मुत्सद्दी ह्मणावें ह्मणूनच कीं नाहीं ? अर्थात् लाभापेक्षां हानि फारच मोठी आहे. सबब त्या भानगडींत न पडतां हल्लींच्या स्थितींतच आयर्लंदास काय देतां येईल तो न्याय द्यावा व बरें ह्मणवून घ्यावें.'

एकदां हातीं सत्ता आली असतां ती दुसऱ्यास परत देणें कोणाही मनुष्यास जडच जातें. व मग तो आडवा तिडवा साधेल तसा युक्तिवाद करीत असतो; तो शोभेल कीं नाहीं याकडे तो पहात नाहीं. या सामान्य सिद्धांताचें वरील युक्तिवाद हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. येवढें ह्मणून हें प्रकरण येथेंच संपवूं.

भाग ७ वा.

बंडखोरीची चळवळ.

आयर्लंद व इग्लंद यांचा जो संबंध बाराव्या शतकापासून घडून आला, तो सर्व आयरिश लोकांस सर्व वेळीं सारखाच पसंत नव्हता. यामुळें हा संबंध तोडून टाकून आयरिश राष्ट्रास निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे प्रयत्न अनेक लोकांनीं वेळोवेळीं आपापल्या बुद्धीप्रमाणें व शक्तीप्रमाणें केले. व बंडखोरीच्या या चळवळी इतक्या झाल्या कीं, आयर्लंदांत दर ५० वर्षांनीं बंड व्हावयाचें, अशी एक ह्मणच पडून गेल्यासारखी झाली आहे. या सर्व बंडांची हकीकत खुलासेवार सांगणें इष्टही नाहीं; व ती थोडक्यांत सांगणें शक्यही नाहीं. यास्तव मागील तीन भागांत आयर्लंदांतील कायदेशीर चळवळीची त्रोटक हकीकत जशी आह्मीं सांगितली, तशीच बेकायदेशीर चळवळींची त्रोटक हकीकत या भागांत दिली आहे.

दुसऱ्या हेनरी राजानें बाराव्या शतकाचे मध्यभागीं इंग्लंदची सत्ता आयर्लंदवर बसविण्यास सुरुवात केली; व लगेच सुमारें ३५ वर्षांनीं आयरिश अमीर उमरावांचें पहिलें बंड झालें. १२५९ सालीं जिराल्डिन नांवाच्या आयरिश सरदारानें बंड करून इंग्रज लोकांची कत्तल केली. १३१४ सालीं स्कॉटलंदचा राजा रॉबर्ट ब्रूस हा इंग्रजांकडून पराभव पावून आयर्लंदमध्यें आश्रय घेण्यास गेला ती संधी साधून त्यास मदत करण्याकरितां व आयर्लंदचें स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां १३१५ सालीं आयरिश लोकांचें बंड झालें. येथून पुढें बंडाच्या चळवळी वरचेवर होऊं लागल्या. सन १३३० सालीं लेनस्टर प्रांतांत बंड झालें, व किलडेर व डेस्मॉंड यांची बंडखोरीची चळवळ १३४८ पर्यंत चालू होती. १४६७ सालीं डेस्मॉंड घराण्यांतील प्रमुख गृहस्थावर राजद्रोहाचा आरोप येऊन त्याचा शिरच्छेद करण्यांत आला. १४८७ ते १४९७ या दहा सालांत इंग्लंदच्या गादीला हक्क सांगणारे दोन तोतये निघाले, त्या दोघांनाही आश्रय

देऊन आयरिश लोकांनीं बंडखोरीचा डाव साधेल तितका साधून घेतला होता. १५३७ सालीं लॉर्ड थामस फिड्झरलड याचें बंड झालें. हा शूर उमराव किलडेरच्या घराण्यापैकींच होता. १५५९ ते १५६७ या आठ वर्षांत प्रसिद्ध आयरिश उमराव शेन ऑनिल याचें बंड गाजत होतें. व १५६८ पासून १५८६ पर्यंत मनस्टर प्रांतांतिल आयरिश सरदारांनीं बंडाळी चावविली होती. १५७९ सालीं प्रसिद्ध जिराल्डिनच्या घराण्यापैकीं कित्येक लोकांनीं बंड केलें. १५९८ पासून १६०२ पर्यंत मनस्टर प्रांतांत बंडाळी चालू होती. पुढें १६४१ सालीं चार्लस राजाच्या तर्फे ऑरमॉंड सरदाराचें बंड झालें व १६४१ ते १६४८ या सात सालांत एकंदर आयरिश इतिहासांत अत्यंत गाजलेलें असे अलस्टर, मनस्टर व कॉनॉट या प्रांतांतील बंडें व कत्तली घडून आल्या. १६८९–९० सालीं दुसऱ्या जेम्सराजाच्या वतीनें टिरकॉनेल नांवाच्या सरदारानें बंड केलें. परंतु हें बंड मोडल्यापासून रोमन क्याथोलिक लोकांवर भयंकर कायद्यांची शिस्त चालू होऊन पुढें शंभर वर्षेंपर्यंत आयर्लंदांत मोठी बंडखोरीची अशी चळवळ झाली नाहीं. किरकोळ दंगेधोपे वगैरे होत असत, व आयरिश शेतकऱ्यांच्या दंगेखोरपणास याच शतकांत सुरुवात झालेली होती. तथापि या दंग्याधोप्यांस फारसें राजकीय स्वरूप नव्हतें.

येथपर्यंत झालेल्या ह्मणजे वर नमूद केलेल्या बंडांत धर्मप्रीति, जप्त झालेल्या जमिनी परत मिळविण्याची इच्छा, अपमानाबद्दल सूड घेण्याची उत्कंठा व क्याथोलिक पंथी राजांविषयीं पक्षपात वगैरे हेतूंची बरीच सरमिसळ आयरिश बंडवाल्यांच्या मनांत झालेली आढळून येते. परंतु यापुढें झालेल्या चळवळींत धर्मापेक्षां राजकारणाचा हेतूच अधिकाधिक बळावत चाललेला आढळून येतो. केवळ राजकीय हेतूंनीं झालेलें यानंतरचें असें मोठें बंड ह्मटलें ह्मणजे १७९८ सालचें 'युनायटेड आयरिशमेन' नांवाच्या संस्थेच्या सहाय्यानें केलेलें वूल्फटोन व लॉर्ड एडवर्ड फिड्झरलड यांचें बंड होय. यानंतर पांच वर्षांनीं ह्मणजे १८०३ सालीं रॉबर्ट एमेट याचें लहानसें बंड झालें. यानंतरची बंडखोरीची चळवळ ह्मटली ह्मणजे फीनियन लोकांनीं केलेली, व ही चळवळ सुमारें १८४८ पासून १८६७ पर्यंत चालू होती. १८४८ सालीं जी चळवळ झाली, ती मुख्यतः 'तरुण

आयर्लंद ' नांवाच्या संस्थेंतील तरुण पुढाऱ्यांनीं केलेली होती. व या पुढाऱ्यांमध्यें कित्येक वर्तमानकर्ते व पार्लमेंटचे सभासदही होते. यांच्यापैकीं वजनदापुढारी जो स्मिथ ओब्रायन नांवाचा होता, त्याचें अल्पचरित्र पुढें चरित्रमालेंत दिलेलें आहे. सन १८४८ च्या चळवळींत ओब्रायन शिवाय चार्लस डफी, डिलन, जॉन मिचेल, थॉमस मीघर, जॉन लॅलर, जॉन मार्टिन, मॅकमॅनस वगैरे तरतरीत लोक प्रमुख होते. १८४९ सालीं जोसेफ ब्रेनन यानें कॉर्क येथें बंड करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु पुढें ९ वर्षांनीं फीनियन लोकांच्या चळवळीस खरी सुरुवात झाली. सर्व एकोणिसाव्या शतकांत फीनियन चळवळ हीच कायती बंडखोरपणाची मुख्य चळवळ आयर्लंदांत घडून आली. व ही चळवळ उपलक्षणादाखल घेऊन फक्त तिची हकिकत याखालीं आह्मी थोडक्यांत देतों. ह्मणजे तिजवरून आयर्लंदांतील बेकायदेशीर चळवळीच्या प्रकाराची थोडी बहुत कल्पना येईल.

फीनियन लोकांची चळवळ प्रथमतः सन १८५८ सालीं आयर्लंदमध्यें सुरू झाली. याच्याही पूर्वी ह्मणजे सन १८४८ सालीं आयरिश लोकांत ग्रॅटनची परंपरा राखून कायदेशीर चळवळ करणारे लोक व वूल्फटोनची परंपरा राखून बंडावा करणारे लोक असे दोन पक्ष झालेले होते. या दुसऱ्या पक्षाचे लोकांनीं १८४८ सालीं आपला प्रयत्न करून पाहिला होता; परंतु तो फसला. या प्रयत्नांत ' नेशन ' पत्राचे संपादक लोक, स्मिथ ओब्रायन वगैरे मंडळी सांपडली होती. हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु त्यांची पुढील कांहीं वर्षें कैदेंत गेलीं; व कैदेंतून परत आल्यापासून त्यांची अशी खात्री झाली कीं, आयर्लंद स्वतंत्र होणें हें जरी रास्त व न्याय्य असलें तरी ती स्वतंत्रता मिळविण्याचीं साधनें तूर्त लोकांजवळ नसल्यामुळें केवळ आत्मघातकी असे प्रयत्न करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ओब्रायन व डफी (' नेशन ' पत्राचा संपादक) हे ओकॉनेलच्या विरुद्ध होते; व शेवटीं शेवटीं त्याचा पक्ष सोडून त्याजवर रागावून ते निघूनही गेले. परंतु १८५८ सालीं फीनियन लोकांची जी चळवळ आयर्लंदमध्यें झाली, तीस हे दोघेही प्रतिकूल होते. ही चळवळ स्टीफन्स या नांवाच्या गृहस्थानें सुरू केली. स्किबेरीन नांवाच्या शहरीं एक वाचनालय व त्यांतच एक क्लब होता. त्याचें नांव ' फीनिक्स राष्ट्रीय वाचनालय

व वाङ्मय-सभा' असें होतें. या संस्थेमध्यें व्यापारी उदमी अशा प्रकारची तरुण मंडळी होती. सन १८५८ च्या मे महिन्यांत स्टीफन्स हा या क्लबांत गेला असतां, तेथील लोकांची स्वातंत्र्यप्रियता, उत्साह वगैरे गोष्टी पाहून त्यास असें वाटलें कीं, या क्षेत्रांत आपल्या बंडखोर चळवळीचें बीज चांगलें रुजेल. व ह्मणून क्लबांतील पुढारी जेरेमिया डोनोव्हन यास एकांती गांठून त्यानें त्यास असें भासवून दिलें कीं, आयर्लंदास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याकरितां अमेरिकेंत जोराची खटपट सुरू असून जितके लोक आयर्लंदांत लढण्यास तयार होतील तितके अमेरिकेंतून मदतीस यावे असा ठराव होऊन, हत्यारें वगैरेही गुप्तपणें ठिकठिकाणीं सांठवून ठेवण्यांत आलीं आहेत. हें वर्तमान ऐकून डोनोव्हन हा भुरळून गेला व त्यानें क्लबांतील इतर लोक कटांत घेऊन एक गुप्त मंडळी स्थापिली, आणि आयर्लंदच्या स्वातंत्र्यार्थ देह वाहण्याच्या शपथा लोकांकडून घेण्याचा क्रम सुरू केला. परंतु जुळावी तितकी मंडळी जुळत नाहीं असें पाहून स्टीफन्सनें अशी युक्ति योजली कीं, तिच्या योगानें या गुप्त मंडळींत भराभर लोक सामील होऊं लागले. त्यानें असें सांगून दिलें कीं, स्मिथ ओब्रायन, चार्लस डफी, सुलिव्हन, मिचेल वगैरे पुढारी लोक या गुप्त कटाचे कार्यास अनुकूल आहेत, व त्यांना गुप्त मंडळाचे हेतु मान्य आहेत. वास्तविक ही गोष्ट निखालस खोटी होती. हळू हळू ही सर्व वार्ता सुलिव्हन याचे कानावर गेली, व आपलें अंग सदर कटांत नाहीं असें उघडपणें प्रसिद्ध करावें कीं नाहीं याचा त्यास मोठाच विचार येऊन पडला. कारण तसें करावें तर आपण होऊन पोलिसास अशा कटाची वर्दी दिल्यासारखें होतें, व मग जर अपराध्यांबरोबर निरपराधी लोक चिरडले गेले तर त्याचा दोष आपले माथीं येणार! बरें तसें न करावें तर खासगी रीतीनें स्टीफन्स हा आपलें नांव खुशाल बद्दू करणार, व तरुण लोक विनाकारण फसले जाऊन पुढें मागें आपल्यावर बोल येण्याचा संभव आहे. परंतु त्यानें अखेरीस सदर गुप्त चळवळीचा उघडपणें निषेध करण्याचेंच ठरविलें. आणि ओब्रायन, मिचेल व तो स्वतः इतक्यांच्यातर्फे 'नेशन' पत्रांतून सुलिव्हन यानें गुप्त चळवळीबद्दल उघड इशारा देऊन तरुण मंडळीस त्यापासून सावध राहण्याचा उपदेश केला. सुलिव्हन हा

यावेळेस डफीचे जागीं ' नेशन ' पत्राचा संपादक असल्यामुळें त्याच्या लिहिण्याचा चांगलाच उपयोग झाला; व विनाकारण भ्रमांत पडून कटांत सामील होणारी तरुण मंडळी वेळींच सावध झाली. लोकांस शपथा देण्याचें काम हळूहळू थांबलें; व फीनियन चळवळ या वेळेपुरती दबली.

फीनियन चळवळीची फिरून उत्पत्ति उघडपणें सन १८६३ सालच्या नवंबर महिन्याच्या तेविसाव्या तारखेस उत्तरअमेरिकेंतील शिकागो शहरीं झाली. या चळवळीची कल्पना यापूर्वी बरेच दिवस ह्मणजे पांच वर्षें प्रचलित झालेली होती, तरी कोणच्याही चळवळीस नामरूप येण्यास तिला अधिष्ठानभूत अशी एखादी संस्था लागते, व अशा प्रकारची संस्था वरील तारखेस विधिपूर्वक स्थापण्यांत आली. सदर संस्थेचा उत्पादक जॉन ओमेहॉने या नांवाचा आयरिशमन असून त्याचे भोंवतीं आयर्लंदांतून देशत्याग करून आलेले अनेक असंतुष्ट व अमेरिकेंत नुकत्याच झालेल्या लढाईमध्यें शिपाइगिरीचीं कामें केलेले, असे आयरिश लोक होते. सदरहू लोकांच्या प्रयत्नाची दिशा कितीही चूक असली तरी त्यांच्या स्वदेशभक्तीबद्दल शंका घेण्याचें कारण नव्हतें. वरील तारखेस संस्था स्थापन करून आयर्लंदमधील व इतर ठिकाणच्या आयरिश लोकांस उद्देशून ओमेहॉने व इतर सभासद यांनीं एक जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्यांत ' इंग्रजी राज्यसत्ता आयर्लंदांत कशी स्थापित झाली, व ती किती घातक आहे ' हें नमूद करून शिवाय असेंही सांगितलें होतें कीं, ' सन १७८२ सालीं आयरिश पार्लमेंटसभेस इंग्लंदनें स्वातंत्र्य दिलें व १८२९ सालीं रोमन क्याथोलिक लोकांवरचा बहिष्कार काढून घेऊन त्यांस समान हक्क बहाल केले, या दोन्ही गोष्टी आयर्लंदास संतुष्ट व अतएव दुबळें करण्याकरितां दिल्या, व त्याबद्दल खऱ्या देशभक्तांस वाईटच वाटलें पाहिजे !' कारण ' जोंपर्यंत संतोष मनांत नांदतो तोंपर्यंत स्वातंत्र्याकडे दुर्लक्ष होतें. व अशा रीतीनें अल्प क्षणिक सुखासाठीं मोठ्या व चिरंतन अशा सुखास राष्ट्रास मुकावें लागतें ! कोणतेही हक्क राष्ट्राचे अंगीं लागण्यास ते स्वार्थत्यागानेंच मिळवावे लागतात; व वरील दोन देणग्या त्या त्या वेळीं देऊन, आयरिश लोकांस आपले देह खर्ची घालण्याची व त्या गोष्टी मिळविण्याची संधी आलेली असतां, इंग्लंदनें दुष्ट बुद्धीनें ती घालविली '

अशी सदर जाहिरनाम्यांत तक्रार केलेली होती! स्वार्थत्याग हा फक्त देहत्यागाशीं समानार्थक आहे, व देह टाकण्याखेरीज राष्ट्रास उपयोगी असा दुसरा स्वार्थत्यागाचा कोणताही प्रकार असूं शकणारच नाहीं हें ह्मणणें कदाचित् शिपाई गड्यासच शोभणारें असेल, मुत्सद्यास शोभणारें नव्हे. परंतु त्यावेळीं फीनियन लोकांच्या संस्थेमध्यें असे शिपाईगडीच जुळले होते! एकदां स्वदेशत्याग केलेल्या मनुष्यास, फिरून दुसरा कोणताही देश स्वदेशासारखा मानावयाचा नसल्यास, देहाची किंमतच नाहींशी होते. व चतुर्विध पुरुषार्थ साधण्याचें साधन असा जो देह तो फक्त एकच पुरुषार्थ साधण्याचे कामीं खर्ची पडला, तरी त्याचें त्यास कांहीं वाटत नाहीं. शिवाय अमेरिकेंत त्यावेळीं जे आयरिश लोक जुळले होते, त्यांच्या मनांत स्वदेशभक्ति जरी वास करीत होती तरी, त्यांची दृष्टि आसपासच्या भयंकर स्थितीचें अवलोकन करून अंध नाहीं तरी निदान धुंद झाली होती. व यामुळें रणकंदनाशिवाय त्यांचे मनांत दुसरा कांहीं विचार सहजच येत नव्हता.

फीनियन संस्थेच्या शाखा आयर्लंदांत लवकरच पसरल्या; व कालांतरानें त्यांचा प्रवेश इंग्लंदांतही झाला. ‘आयरिश पीपल’ या नांवाचें या संस्थेचें एक साप्ताहिक वर्तमानपत्र डब्लिन येथें निघूं लागलें, व त्याच्याद्वारें स्टीफन्स हा ‘फीनियन’ नांवाचीं हीं नवीन मतें उज्वल भाषेनें हजारों लोकांस समजावून देऊं लागला. कायदेशीर रीतीनें चळवळ करणाऱ्या लोकांचें ऐकूं नका, व राज्यकारणांत धर्मोपदेशकांस मानूं नका, असा उपदेश ‘आयरिश पीपल’ हें लोकांस करीत होतें. सुमारें दोन वर्षेंपर्यंत अधिकाऱ्यांनीं हे वर्तमानपत्र चालूं दिलें; परंतु अखेर सन १८६५ च्या सप्टंबरमध्यें सरकारी हुकुमावरून पोलिस अधिकारी ‘आयरिश पीपल’च्या कचेरींत घुसले. त्यांनीं छापखाना जप्त केला व वर्तमानपत्राचा विध्वंस करून त्याच्या संपादक मंडळास कैद करून नेलें. या मंडळामध्यें ओलियारी, टॉमस लबी वगैरे जे लोक होते, त्यांची स्वतंत्र कमिशन नेमून चौकशी झाली, व त्यांस वीस वीस वर्षें काळ्यापाण्याच्या शिक्षा झाल्या. कटाचा पुढारी स्टीफन्स यानें तुरुंगांतून जेलर लोकांशीं संधान बांधून मोकळीक करून घेतली व तो निसटून गेला. यानंतर सदर कटांत व चळवळींत किती व कोण कोण सामील आहेत,

याची गुप्त चौकशी बरेच दिवस जारीनें सुरू होती, तिजवरून या संस्थेच्या पाळेंमुळें आयरिश समाजांत फार खोलपर्यंत गेलीं आहेत, असें अधिकाऱ्यांस आढळून आल्यावरून त्यांनीं वरिष्ठ सरकाराकडे रिपोर्ट करून नवीन अधिकार मागितले. शिवाय ओलियारी, लबी वगैरे लोकांच्या खटल्याची हकीकत वर्तमानपत्रद्वारें चोहोंकडे प्रसिद्ध झाली. त्यावरून त्यांची असामान्य बुद्धिमत्ता, अलौकिक धैर्य व अलोट देशभक्ति व्यक्त होऊन 'ते कोणी पापी गुन्हेगार नसून प्रतिष्ठित लोक होते,—मात्र त्यांचे हेतु चांगले असूनही ते भलत्या दिशेस वाहवले, व यामुळेंच त्यांनीं न्यायपीठासमोर जीं सणसणीत व हजरजबाबी भाषणें केलीं तीं त्यांस करतां आलीं' अशी लोकांची खातरी झाली. व त्यामुळें इंग्लंदांतील लोक आपल्या मनाशीं विचारूं लागले कीं, 'अशीं चांगलीं चांगलीं मनुष्यें अविचारी कां बनतात? त्यांचें देहभान कशानें जातें? सर्व जगांत मनुष्यास प्रिय असा जो प्राण तो एका फुंकरासरशीं घालवून टाकण्यास हे तयार होतात यांतील मर्म काय?' इकडे पोलिस अधिकाऱ्यांनीं झडत्या वगैरे घेऊन युद्धोपयोगी असें किती तरी सामान लोकांनीं ठिकठिकाणीं लपवून ठेवलेलें हुडकून काढिलें. एका दब्लिन शहरांत भाले, बरच्या, गोळ्या व काडतुसें करण्याचे तीन कारखाने उघडकीस आले! चहूंकडे बंड होतें कीं काय अशी भीति पडली, व अधिकाऱ्यांस लष्कराची कुमक मागावी लागली. सन १८६७चे फेब्रुवारी महिन्याचे सतरावे तारखेस सर जॉर्ज ग्रे यानें पार्लमेंटपुढें अशी सूचना आणिली कीं, आयर्लंदांत कांहीं दिवसपर्यंत नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचा कायदा रद्द करावा, ह्मणजे अधिकाऱ्यांस स्वेच्छेनें वाटेल त्या लोकांस कैद करतां येऊन बंडावा मोडेल. ही सूचना कॉमन्स व लॉर्डस या दोन्ही सभागृहांत एका दिवसांत पास होऊन दुसरेच दिवशीं त्यास राजाची संमतिही मिळाली. व अशा रीतीनें या फीनियन चळवळीचा सर्व इंग्लंदांत एकदम गवगवा होऊन आयर्लंदकडे इंग्रज लोकांचें लक्ष वेधलें.

त्याच सालीं सप्टंबर महिन्यामध्यें मँचेस्टर येथें कीली व डीझी नांवाच्या दोघां फीनियन कैद्यांस पोलिसचे हातून सोडविण्याचा कट होऊन प्रत्यक्ष झटापटींत प्राणहानिही झाली. तारीख १८ सप्टंबर रोजीं पोलीस लोक या कैद्यांस गाडींत घालून पोलीस कोर्टांकडून तुरुंगाकडे नेत असतां

त्यांजवर फीनियन लोकांच्या एका टोळीनें हातांत पिस्तुलें घेऊन हल्ला केला. या धाडसाच्या कृत्यानें मँचेस्टरसेंच काय परंतु सर्व इंग्लंद व आयर्लंद दणाणून गेलें, आणि ऍलन व त्याचे साथीदार यांचेबद्दल कांहीं अकल्पित रीतीनें लोकांचा आदर बसून त्यांस फांशीं दिल्यावर त्यांच्या स्मशानयात्रेस सुमारें दीड लक्ष लोक गोळा झाले होते असें सांगतात! तसेंच पुढें डिसेंबर महिन्यामध्यें तेरावे तारखेस बॅरेट या नांवाच्या फीनियन माणसानें बर्क या नांवाच्या आपल्या स्नेह्यास तुरुंगांतून सोडविण्याकरितां 'डाइनेमाइट'च्या बारानें तुरुंगाची भिंत उडवून दिली. हे असे अपराध व गुन्हे एकामागून एक घडून आल्यामुळें पार्लमेंट सभेमध्यें आयर्लंदच्या प्रश्नाची चर्चा जोरानें सुरू झाली, व प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळासंबंधानें नवीन कायदा करविणाऱ्या ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं १८६८ व १८६९ या दोन सालांत फीनियन चळवळीस उद्देशून असे उद्गार काढिले कीं, 'आयरिश प्रश्नासंबंधानें पार्लमेंटचें नवीन धोरण बनविण्यास या चळवळीचा एका दृष्टीनें पुष्कळच उपयोग झाला.' फीनियन चळवळींमुळें आयरिश लोकांच्या मागण्यांचे व तक्रारींचे गुणदोष बदलले अगर वाढले असें नव्हे. परंतु नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचा कायदा या चळवळीमुळें आयर्लंदांत रद्द करावा लागला; मोठमोठीं शहरें दणाणून गेलीं; लोकांस प्राण व संपत्ति हीं सुरक्षित नाहींशीं वाटूं लागलीं; व शांतताप्रिय अशा नागरिकांस स्वजनसंरक्षणाकरितां हत्यार घेऊन पहारा करावा लागला. अर्थात् आपली नेहमींची शिथिलता बाजूस ठेवून इंग्लंदांतील लोकांस आयर्लंदचा प्रश्न हातीं घेण्याची जरूरी भासूं लागली; व 'वाईट गोष्टींतूनही तत्त्वज्ञानी मनुष्यानें चांगलें कसें निवडून काढावें' याचें हें उदाहरण ह्मणून ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं सन १८६८ सालीं मार्च महिन्याच्या तिसाव्या तारखेस पार्लमेंटांतील आपल्या भाषणांत दिलें. याच्यापूर्वीं जॉन ब्राईट यांनींही नागरिकांच्या हक्कांचा कायदा तहकूब करण्याचे वेळीं अशाच प्रकारचें भाषण केलें होतें, व पार्लमेंट सभेंतील मोठमोठ्या मुत्सद्यांस न्यायान्यायाचे प्रश्न हातीं घेण्यास असले भयंकर अनर्थापात होईपर्यंत बुद्धि होऊं नये ही गोष्ट त्यांच्या मुत्सद्दीगिरीस कमीपणा आणणारी आहे, असें बजावलें होतें. याबद्दल ग्लॅडस्टन व ब्राईट

या दोघांवरही त्यांच्या प्रतिपक्षांनीं गहजब करून सोडला, व हीं त्यांचीं भाषणें असल्या अनर्थापातास उत्तेजन देणारीं आहेत, असा उघड दोषारोपही केला. परंतु ग्लॅडस्टन किंवा ब्राईट हे दंग्याधोप्यास उत्तेजन देणारे असें ह्मणणें ह्मणजे दिवसास रात्र ह्मणण्यासारखें असल्याबद्दल सर्व जगाची खात्री होती, व ह्मणून असल्या दोषारोपास नुसतें उत्तर देण्याचेंही कारण त्या महात्म्यांस पडलें नाहीं. यापुढील फीनियन चळवळीचा इतिहास सविस्तर सांगत बसण्याचें कारण नाहीं. ही चळवळ यापुढें दहा वीस वर्षें ह्मणजे पार्नेलच्या वेळेपर्यंत थोडथोडी चालू होती, व पार्नेल हा या चळवळीस मदत करितो असा त्याजवर आरोपही आणण्यांत आला होता; परंतु त्या चळवळीचें अप्रत्यक्ष साहाय्य कायदेशीर चळवळीस कितीही झालें असलें तरी, या दोहोंप्रकारच्या चळवळी करणारीं मनुष्यें आणि त्यांच्या मनाचे पिंड व गुणधर्म खरोखरच अगदीं निरनिराळ्या प्रकारचे असल्यामुळें, फीनियन चळवळीस पार्नेल वगैरे पुढाऱ्यांच्या चळवळीला केव्हांही कायमचें ग्रासून टाकतां आलें नाहीं अगर फारसा अपायही करतां आला नाहीं.

भाग ८ वा.

—-o0o-—

सारासारविचार.

मागील सहा भागांत आयर्लंदचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास, व त्याचप्रमाणें आयरिश लोकांनीं केलेल्या कायदेशीर व इतर चळवळींची हकीकत थोडक्यांत दिली आहे. हा इतिहास व ही हकीकत लक्षांत घेऊन व्यापक अशा तात्त्विक दृष्टीनें जे सारासारविचार सुचण्यासारखे आहेत त्यांचे दिग्दर्शन प्रस्तुत भागांत करण्याचें आह्मीं योजिलें आहे.

आयरिश इतिहासांतील युगांतरें.—जगाच्या इतिहासाप्रमाणें राष्ट्रांच्या इतिहासांतही युगांतरें असतात. युगांतरें ह्मणजे अर्थात् कालविभाग. राष्ट्राच्या आयुष्यक्रमांतील ठळक ठळक अशा गोष्टी ज्या कालविभागांत घडून आल्या असतील, अथवा पूर्वी घडलेल्या गोष्टींचे परिणाम पूर्णतेस पावले असतील त्यांस राष्ट्राचीं युगें ह्मणण्याची रीत आहे. या दृष्टीनें पाहतां आयर्लंदच्या इतिहासांत खालीं दिल्याप्रमाणें कालविभाग अगर युगांतरें होतात. (१) पहिलें युग पांचव्या शतकापर्यंत. या युगांत आयर्लंदमध्यें अनेक जातीच्या लोकांची वसाहत कायमची होऊन सर्व लोक एकाच धर्मांत ह्मणजे खिस्ती धर्मांत बांधले गेले व त्यांचें राष्ट्र बनलें. (२) दुसरें युग बाराव्या शतकापर्यंत. या कालावधींत स्वदेशी आयरिश राजांनीं अनेक युद्धें व पराक्रम करून भविष्यकाळीं आपल्या वंशजांनीं पवाडे गावे व अभिमानपूर्वक उल्लेख करावा अशीं कृत्यें केलीं. विश्वविद्यालयांचीं स्थापना करून धर्मगुरूंनीं दिगंत कीर्ति मिळविली; आणि शेतकी उद्योग धंदे वगैरेंना सुरवात झाली. (३) तिसरें युग सोळाव्या शतकापर्यंत मोजतात. या युगांत प्रारंभीं आयर्लंदांत अंतःकलह सुरू होऊन इंग्रजांचा आयर्लंदांत प्रवेश झाला. व इंग्रजी सत्तेचा चढउतार होतां होतां तिची कायमची स्थापना झाली. व शेवटीं सोळाव्या शतकांत युरोपखंडांत धर्मक्रांति होऊन इंग्लंडच्या आठव्या

हेनरी राजानें पोपची सत्ता झुगारून दिली, आणि स्वतःस आयर्लंदचा राजा ही पदवी उघडपणें घेतली. (४) चवथें युग सन १७०३ पर्यंत मानितात. या शें सव्वाशें वर्षांत आयर्लंदमध्यें स्वातंत्र्यप्राप्तीकरितां व धर्मद्वेषामुळें एक दोन बंडें झालीं. परंतु त्यांत आयरिश लोकांचा पराभव होऊन, त्यांच्यावर इंग्रज लोकांचा कायमचा अंमल फिरून बसला. देशांत प्रॉटेस्टंट लोकांच्या जंगी वसाहती होऊन संख्येनें मोठे असे रोमनक्याथोलिक, आणि संपत्ती, सत्ता व राजाश्रय यांनीं प्रबळ असे प्रॉटेस्टंट लोक अशीं राष्ट्राचीं परस्परविरोधी दोन अंगें कायमचीं निर्माण झालीं; हजारो आयरिश लोक मारले जाऊन हजारो देशोधडीस गेले; बहुतेक सर्व जमीन प्रॉटेस्टंट इंग्रजी जमीनदारांच्या हातीं जाऊन क्याथोलिक लोक उपरी कुळें बनले; क्याथोलिकांवर सर्व बाजूंनीं कायद्यानें बहिष्कार घातल्यानें, विद्या, संपत्ती व मानमरातब या सर्वांस ते स्वदेशांत पारखे होऊन त्यांची योग्यता नादान गुलामांसारखी झाली. तसेंच व्यापारविषयक कायदे होऊन जो थोडा बहुत धंदा देशांत पूर्वीं होता तो नाहींसा झाला. अखेर १७०३ सालीं आयरिश पार्लमेंट इंग्रजी पार्लमेंटास जोडण्याची कल्पना निघाली असतां असें केल्यानें इंग्रजांचें नुकसान होईल या सबबीवर ती रहित झाली. हें युग आयरिश इतिहासांत फार भयाण होऊन गेलें (५) पांचवें युग इ. स. १७०३ पासून १८०१ पर्यंत फक्त अठ्याण्णव वर्षांचें. या युगांत आयर्लंदांत शांतता होती; प्रॉटेस्टंट व रोमन क्याथोलिक यांतील द्वेषबुद्धि कमी होण्यास याच युगांत सुरवात झाली; स्वदेशाभिमान हा स्वधर्माभिमानाहून अधिक श्रेष्ठ अशी बुद्धि जागृत होऊन आयरिश पार्लमेंटची सुधारणा करावी अशाविषयीं खटपट सुरू झाली. ग्रॅटन व फ्लड यांसारखे मुत्सद्दी व वक्ते याच युगांत उदयास येऊन आयर्लंदचें मुख उजळ झालें; नॅशनल व्हालंटिअर लोकांचीं पलटणें उभारलीं जाऊन देशाकरितां वाटेल तो स्वार्थत्याग करण्यास लोक तयार झाले; व या दमावर व दहशतीवर आयरिश लोकांनीं १७८२ सालीं ' इंग्रजी पार्लमेंटचा व आयरिश पार्लमेंटचा कांहीं एक संबंध नाहीं; मात्र दोन्ही देशांचा राजा तेवढा एक ' असें उघड ठरवून घेतलें. व आयरिश पार्लमेंटची सुधारणा होण्यास खरी सुरवात होणार, तोंच दरम्यान

फ्रान्स व अमेरिका या देशांतील राज्यक्रांतीनें कित्येक आयरिश देशभक्तांचे डोक्यांत स्वातंत्र्याचे विचार घोळूं लागले; व फ्रान्सची कुमक घेऊन १७९८ सालीं वूल्फटोननें बंड केलें. तें मोडलें जाऊन आयरिश पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्यावर गदा आली; पिटनें लाखों रुपयांचा व पदव्यांचा लांच देऊन आयरिश पार्लमेंटांतील सभासद फितूर करून घेतले; सन १८०१ सालीं आयरिश पार्लमेंट मोडून आयरिश लोकांचे प्रतिनिधी वेस्टमिन्स्टर येथें ब्रिटिश पार्लमेंटांत बसूं लागले; व डब्लिन येथें फक्त व्हाइसराय व इतर अंमलबजावणी करणारे अधिकारी राहून राज्यकारभाराचें मुख्य केंद्र लंदन येथें गेलें. (६) सहावें युग सन १८०० पासून १८९३ पर्यंत धरण्यास हरकत नाहीं. या युगांत रोमन क्याथोलिक लोकांस न्याय मिळाला; त्यांना प्रॉटेस्टंट लोकांबरोबरीचे हक्क मिळून त्यांच्या पैशांतून प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ पोसलें जात होतें तें बंद झालें; क्याथोलिक कुळांना जमिनीची मालकी देण्याची चळवळ बरीच सिद्धीस जाऊन होमरूलचा प्रश्न इंग्रजी मुत्सद्यांनीं आपले, हातीं घेतला आणि होमरूल जरी मिळाला नाहीं तरी स्थानिक स्वराज्याचे भरपूर हक्क आयरिश लोकांस मिळाले व सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास सुरवात झाली. १८९३ पासून आयर्लंदच्या इतिहासाचें नवीन युग सुरू झालें असें मानण्यास हरकत नाहीं. या युगांत होमरूलचा प्रश्न फिरून उदयास येणार हें उघड आहे. व आयर्लंदास स्वराज्य मिळणार हें स्पष्ट दिसतें. परंतु तें कोणच्या प्रकारचें अगर नमुन्याचें मिळणार याबद्दल विशेषसा तर्क चालणें शक्य नाहीं. यावरील सहा युगांतरांस नांवें द्यावयाचीं तर आमच्यामतें अशीं देतां येतील. पहिलें क्रांतियुग; दुसरें कीर्तियुग; तिसरें कलहयुग, चवथें दास्ययुग; पांचवें उत्साहयुग; व सहावें आकांक्षा युग. अशा प्रकारची युगपरंपरा इतर कित्येक राष्ट्रांच्या इतिहासांत असलेली आढळून येईल. जुनें असलेलें ऐश्वर्य आपल्या हातानें घालविल्यावर फिरून नवें ऐश्वर्य मिळणें ही फार कष्टसाध्य गोष्ट असते, व तें मिळेपर्यंत युगेंच्या युगें ही कदाचित् जावीं लागतात.

आयर्लंद व स्कॉटलंद यांची तुलना—आयर्लंद हा जसा संयुक्त ब्रिटिश राष्ट्राचा एक घटक आहे त्याचप्रमाणें, स्कॉटलंद व वेल्स हीं दोन राष्ट्रेंही घटक होत. हीं दुसरीं दोन राष्ट्रेंही प्रथमतः आयर्लंदप्रमाणेंच स्वतंत्र होतीं; परंतु कालांतरानें इंग्लंदनें त्यांस जिंकून तीं आपल्या राज्यास जोडून घेतलीं. वेल्सप्रांत सन १२८४ सालीं इंग्लंदच्या राज्यास जोडण्यांत आला. व इंग्लंदच्या युवराजास 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' अथवा 'वेल्सचा राजपुत्र' असें ह्मणण्याची चाल तेव्हांपासून पडली. स्कॉटलंद व इंग्लंद हीं दोन राष्ट्रें सन १६०३ सालीं एका राजाच्या अमलाखालीं आलीं; व नंतर शंभर वर्षांनीं ह्मणजे सन १७०७ सालीं दोन्ही राष्ट्रांच्या पार्लमेंट सभा दोन्ही राष्ट्रांतील लोकांच्या संमतीनें एक करण्यांत आल्या. एकापक्षीं स्कॉटलंद व वेल्स, व दुसरेपक्षीं आयर्लंद यांच्या स्थितींत एक लक्षांत ठेवण्यासारखा फरक आहे. स्कॉटलंदच्या व इंग्लंदच्या दरम्यान एका लहानशा नदीखेरीज इतर व्यत्यय कांहीं एक नाहीं. व वेल्सप्रांत तर इंग्लंदला अगदीं जोडलेला असाच आहे. त्यांचा मुलूख एकसारखा लागलेला असून दरम्यानची सरहद्द लष्करी मोहिमेस फारशी कठीण नाहीं. उलटपक्षीं आयर्लंद व इंग्लंद यांचे दरम्यान सत्तर मैलांचा समुद्र असून वाटेंत जहाजांस आश्रय देण्यासारखीं बंदरें वगैरे नाहींत. आणि जेव्हां केवळ वाऱ्याचे साहाय्यानें जहाजें चालत अशा काळीं हें अंतर व ही अशा प्रकारची सरहद्द लष्करी मोहिमेस फारच प्रतिकूळ होती असें मानण्यास हरकत नाहीं. असें असतांही आयर्लंदचें राष्ट्र स्कॉटलंद व वेल्स यांचे आधीं इंग्लिश लोकांस जिंकतां आलें. वेल्स व स्कॉटलंद जिंकतांच जेते व जित हे एकजीव झाले व त्यांचे दरम्यान बेबनाव राहिला नाहीं. याचें एक कारण इंग्रजाच्या राजकीय धोरणांतील अंतर हें असलें तरी या राष्ट्रांतील लोकांचा स्वभाव विशेष हेंही एक कारण आहे. हीं कारणें समजण्याकरितां हें राजकीय धोरणांतील अंतर व आयरिश लोकांचे गुणदोष यांचें थोडेंसें विवेचन करणें जरूर आहे. आयर्लंदप्रमाणें स्कॉटलंदचेंही प्रथम प्रथम इंग्लंदशीं हाडवैर होतें. व तेराव्या शतकाचे अखेरीस इंग्रजांनीं स्कॉटलंदवर ज्या स्वाऱ्या केल्या त्यांतही आयर्लंद-

प्रमाणेंच प्रकार झाले; परंतु इंग्रजी अंमल दोघांवर होऊनही खालील कारणांमुळें स्कॉटलंद व आयर्लंद यांच्या स्थितींत एकंदरीनें बराच फरक पडला. (१) स्कॉटलंदचीं व इंग्लंदचीं युद्धें आयर्लंदपेक्षां लवकर थांबलीं. (२) एलिजाबेथ राणी नंतर स्कॉटलंदचा राजाच इंग्लंदच्या गादीवर बसला, व अशा रीतीनें हीं दोन राष्ट्रें एकजीव झालीं. (३) अखेर अखेरच्या युद्धांत स्कॉच लोकांचीच इंग्रजांवर सरशी होऊं लागली यामुळें इंग्रजांचा स्कॉटलंदच्या अंतर्भागांत फारसा प्रवेश होऊं शकला नाहीं. (४) आयर्लंदांत इंग्रजांची सरशी होतांच धर्मवैर सुरू झालें. स्कॉटलंदचे लोक प्रॉटेस्टंट किंवा प्रेसबिटेरेनियन पंथाचे असल्यामुळें त्यांच्यांत व इंग्रजांत धर्मवैर माजण्याचें कारण नव्हतें. (५) आयर्लंदांत इंग्रजांनीं क्याथोलिक लोकांच्या सर्व जमिनी काढून घेतल्या; स्कॉटलंदमध्यें तसें झालें नाहीं. यामुळें भांडणाचें एक मुख्य कारण उपस्थितच झालें नाहीं. (६) एकंदरीनें पाहतां इंग्लंदचें स्कॉटलंदशीं कायदेकानू व शिक्षण या बाबतींतलें धोरण आयर्लंदपेक्षां फार निराळें व शहाणपणाचें होतें. कारण इंग्रजांस स्कॉच लोक हे आयरिश लोकांप्रमाणें रानटी वाटत नसत. तात्पर्य, नुसते राजकीय फेरबदल झाल्यानें लोकस्थितीवर फारसे परिणाम घडत नाहींत; परंतु धर्म अगर भौतिक संपत्ति यांचा नाश होण्यासारखी जर कां नवीन परिस्थिति असली तर तिचे परिणाम अगदीं वरिष्ठ अमीर उमरावापासून तों तहत खोपटींत राहणाऱ्या माणसापर्यंत सारखे भोंवतात, व ती नवीन राजकीय परिस्थिति अप्रिय होते. आयर्लंदांत सतराव्या शतकांत जें प्रचंड बंड झालें त्यास या अप्रिय परिस्थितीनें गांजलेल्या लोकांनींच सुरवात केली होती.

आयरिश लोकांचे गुणदोष—आयर्लंदांतील लोकांचे अंगीं पाहूं गेलें असतां पुष्कळ सद्गुण आहेत परंतु त्याचबरोबर पुष्कळ दुर्गुणही आहेत. बारावे शतकांत जेव्हां इंग्लिश लोकांनीं आयर्लंद जिंकलें त्यावेळीं आयरिश लोक बहुतेक रानटी स्थितींत होते. धर्मोपदेशकांखेरीज इतरांचे अंगीं सुशिक्षणाच्या अनुषंगानें राहणारे असे कोणतेच गुण नव्हते. लढणें व लूटमार करणें हा त्या वेळच्या आयरिश लोकांचा आवडीचा धंदा. द्रव्योत्पादक असा दुसरा उद्योग त्यांस माहीतच

नव्हता असें ह्मटलें तरी चालेल. शेतकी करणें हें नामर्द व कमकुवत पुरुषांचें काम ह्मणून, जी काय थोडीबहुत शेतकी होती ती पोरेंठोरें व ह्मातारीं कोतारीं यांचेवरच सोंपविलेली असे. जो कोणी ह्मणून तरुण असेल व ज्यास हातांत हत्यार वागविण्याचें बळ असेल त्यानें लुटालूट, युद्ध व शिकार करून आपला चरितार्थ चालवावा व नांवलौकिक मिळवावा. आयरिश लोक शूर खरे, परंतु त्यांच्या शौर्याचा मुख्य उपयोग निरंतर फक्त अंतःकलह प्रदीप्त ठेवण्याकडेच झाला; राष्ट्राच्या शत्रूंस हटविण्याकडे अगर जेरीस आणण्याकडे फारसा झाला नाहीं. याचें कारण त्यांची आपआपसांत कधींही एकी झाली नाहीं हें होय. आयर्लंदांत अनेक शतकेंपर्यंत लोक टोळ्या टोळया करून राहत; व प्रत्येक टोळीचा मुख्य उद्योग ह्मटला ह्मणजे दुसऱ्या टोळीच्या मुलखांत शिरून सांपडेल तें धान्य, गुरेंढोरें व द्रव्य लुटून आणावयाचें हा असे. परंतु सर्व पुढें टोळ्यांस परिणामीं सारखाच नाशक असा शत्रू उत्पन्न झालेला दिसत असतांही त्यांस आपसांतील तंटे मिटवून एकी करण्याची सुबुद्धि होत नसे. आजकालही इंग्रजी लष्करांतील व आरमारांतील निमे अधिक प्रसिद्ध योद्धे व वीर आयरिश आहेत. तथापि त्यांचें युद्धकौशल्य व शौर्य आयरिश लोकांच्या ' शत्रूच्या शत्रू' चा पाडाव करण्याकडेच खर्च होत आहे. आयरिश लोकांसारखे शिस्तीनें वागणारे शिपाई सर्व ब्रिटिश सैन्यांत सांपडावयाचे नाहींत असें लष्करी अधिकाऱ्यांचें मत आहे. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं या शिस्तीचा फायदा त्यांचे राष्ट्रीय कार्यास कधीं फारसा मिळालेला नाहीं. स्वदेशांत लढत असतां आयरिश शिपाई शिस्तवार वागला असें बहुधा होणें नाहीं, परंतु इंग्रजी अधिकाऱ्याच्या हाताखालीं तो काम करूं लागला असतां जणूं काय त्या त्याच्या गुणाचा पूर्ण विकासच होतो. आयरिश लोकांचे आंगीं कवित्वशक्ति व सहृदयता उत्तम प्रतीची आहे; व लष्करी बाण्याचीं देशभक्तिप्रेरित सुस्वर कवनें व पोवाडे करावे व ह्मणावे असे आयरिश लोकांनींच. परंतु पराक्रमास अत्यंत उपकारी अशा या कवनांनीं व पोवाड्यांनीं जरी त्यांच्या स्वातंत्र्यप्रियतेचा अग्नि प्रदीप्त होऊन त्यापासून ज्वाळाही निघूं शकतात, तरी एकी नसल्यानें त्या ज्वाळांपासून पारतंत्र्याचें जूं दग्ध करण्याचें काम घडून येत नाहीं. धर्माचे दृष्टीनें पाहतां त्यांच्या

अंगीं तेजस्विता व करारीपणा पुष्कळ आहे. पण क्याथोलिक लोकांवर त्यांच्या धर्मगुरूचें व धर्मोपदेशकांचें कांहीं विलक्षण प्रकारचें वजन असतें. क्याथोलिक पंथ प्रॉटेस्टंट पंथाच्या मानानें कमी सुधारलेला आहे. ह्मणजे त्याच्यामध्यें विधिनियमांचें बंड मोठें असून शब्दप्रामाण्यावर सर्व धर्माची इमारत उभारली गेलेली आहे. यामुळें धर्मोपदेशक व उपाध्ये यांच्या हातीं शिष्यवर्गाची शेंडी पुरी गेलेली असते. अर्थात् धार्मिक बाबतींत ते जी आज्ञा करतील अगर जो न्याय देतील तो त्यांच्या शिष्य-वर्गास बिनतक्रार मानावा लागतो, एवढेंच नव्हे तर सामाजिक व राजकीय बाबतींतही धर्मगुरूंच्या मतास फार मान मिळतो. क्याथोलिक पंथ थोडासा एककल्ली ही आहे. आणि त्या पंथाच्या लोकांत करारीपणा थोडा जास्त व सहिष्णुता थोडी कमी असते. यामुळें त्यांची विधर्मी लोकांशीं गांठ पडली, व व्यवहारप्रसंग आला ह्मणजे त्यांजकडून नागरिकत्वाचे दृष्टीनें सार्वजनिक हिताच्या अशा कामांत जितकें मिळतें घ्यावयास पाहिजे तितकें त्यांस मिळतें घेतां येत नाहीं. ते दैववादी असतात, पण उद्योगानें मनुष्याचें व्यक्तित्त्व जसें कसलें जातें व कमावतें, तसें केवळ दैववादानें व शब्दप्रामाण्य मानून परावलंबी बनल्यानें होत नाहीं. धार्मिक बाबतींत क्याथोलिक पंथाचा मुख्य दोष ह्मटला ह्मणजे वर सांगितलेलें विधिनियमांचें बंड होय. सामाजिक बाततींत अविवाहित राहण्याविषयीं त्यांच्या धर्माज्ञेचा जो पक्षपात दिसून येतो त्याचे परिणाम वाईट होतात. शिक्षणाचे बाबतींत श्रद्धेवर भिस्त फार असल्यामुळें शिक्षण पावलेल्याही लोकांत असावा तितका चौकसपणा व युक्तिवादप्रियता दिसून येत नाहीं, व शिक्षण एकांगीं होतें. उद्योगधंद्यासंबंधानें पाहतां अविवाहित राहण्याची पद्धति व शब्दप्रामाण्य हीं द्रव्योत्पादनाचे मूळ तत्त्वांस विरोधी आहेत, व एकंदर राजकीय दृष्ट्या पाहिलें तर क्याथोलिक लोकांच्या अंगीं प्रगमनशीलता बरीच कमी असते. प्रॉटेस्टंट धर्मामध्यें यांतील बहुतेक दोष निघून गेलेले आहेत, व युरोपाचे इतिहासांत प्रॉटे-स्टंट धर्माचा फैलावा झाल्यापासून राजकीय सुधारणा व द्रव्योत्पादक उद्योगधंदे यांचें पाऊल पुढें पडलेलें आहे. आयर्लंदांत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांचे समाज जवळ जवळ राहिलेले असल्यामुळें वर

वर्णन केलेल्या या गुणदोषांची प्रचीती तेथें चांगलीच पहावयास सांपडते. क्याथोलिक लोकांवर बरेच दिवसपर्यंत जुलमी कायद्यांचा अंमल होता ही गोष्ट खरी; तथापि हे कायदे रद्द झाल्यानंतरच्या इतिहासावरूनही वरील भेद निश्चित होतो. क्याथोलिक लोक एकलकोंडे, करारी परंतु भांडखोर, असहिष्णु, दैववादी, अल्पसंतुष्ट, मनुष्याचे व्यक्तिगुणाचा विकास करूं न देणारे, अदूरदृष्टि व राजकीय बाबतींत अनुदार असे दिसून येतात. तेच प्रॉटेस्टंट लोक सुधारलेले, चौकस, साहसी, खुल्या दिलाचे, उत्साही, उद्योगी, महत्वाकांक्षी, राजकीय बाबतींत प्रगति, स्वातंत्र्य व समता यांचे चहाते व भोक्ते, उद्योग धंदे वाढवून पुष्कळ पैसा मिळवून पुष्कळ पैसा खर्च करणारे असे असतात. यामुळें आयर्लंदचा उत्तरभाग, ह्मणजे जेथें प्रॉटेस्टट लोकांची मुख्यतः वस्ती आहे, व दक्षिणभाग ह्मणजे जेथें क्याथोलिक लोकांची विशेष वस्ती आहे, या दोहोंच्या स्वरूपांत पुष्कळच तफावत दिसून येते. आयरिश लोक धार्मिक आहेत; पण धार्मिकपणांत धर्मभ्रमाचें मिश्रण बरेंच असल्यानें तामसी गुण दाबून टाकून सात्विक व राजस विकारांचें प्राबल्य स्थापित करण्याचें काम त्यांच्या धर्मबुद्धीकडून होऊं शकत नाहीं. त्यांच्या मनावर कोणत्याही गोष्टीचा ठसा त्वरित उमटतो; परंतु तो फार खोल उमटत नाहीं व फार वेळ टिकतही नाहीं, यामुळें त्यांचीं काव्यें व कला, ललित या दृष्टीनें फारच सुंदर असतात; परंतु त्यांमध्यें प्रौढी, भारदस्तपणा अगर विचाराची गहनता अशी फारशी नसते. त्यांची कल्पकता दांडगी असते, परंतु तिला गंभीर व दृढ अशा संकल्पाचें पाठबळ नसल्यानें तिच्या हातून टिकाऊ असें काम फारसें होत नाहीं. आयरिश लोकांइतके प्रेमळ, विनोदी, ख्यालीखुशालीचे भोक्ते, असे लोक इतरत्र क्वचितच पाहावयास मिळतात; परंतु त्याच गुणांबरोबर, अविचारीपणा, अदूरदर्शित्व वगैरे दोषांची सांगड पडल्यामुळें त्या गुणांचें फळ मिळावें तसें मिळूं शकत नाहीं.

वरील प्रकारच्या गुणदोषांनीं आयरिश लोक परकीयांच्या ताब्यांत जाण्यास जितकी मदत झाली तितकीच तो ताबा कायम राहण्यासही झाली. इंग्रज लोकांचें राज्य आयर्लंदवर झाल्यापासून आयरिश लोकांस आपलें स्वातंत्र्य मिळवून घेण्याचे अनेक प्रसंग मिळाले. परंतु त्या सर्व

प्रसंगीं त्यांच्या गुणापेक्षां दोषच अधिक प्रभावी झाले. कोणत्याही प्रसंगीं आपसांत पूर्ण एकी करून त्यांनीं परकीयांचा मार्ग दुरतिक्रम केला असें झालें नाहीं. इंग्रजांस आपलें वर्चस्व कायम राखण्याचे कामीं आयरिश लोकांपैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी वर्गाची प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष मदत झाली नाहीं असेंही कधीं झालें नाहीं. स्वातंत्र्य नष्ट होण्याचे अव्वल प्रसंगीं जितक्या एकदिलानें व जोरानें आयरिश लोकांनीं लढावयास पाहिजे होतें तितक्या जुटीनें व जोरानें ते लढले नाहींत. या बाबतींत, स्कॉच व वेल्श लोक आयरिश लोकांहून अल्पसंख्याक असतां व इंग्लंदला त्यांजबरोबर युद्ध चालू ठेवण्यास फारसे प्रयास पडण्यासारखे नसतां, त्या दोन्ही राष्ट्रांतील लोकांनीं आयरिश लोकांपेक्षां अधिक नेट धरला. आयरिश लोकांनीं परराष्ट्राचें जूं प्रथमतः केवळ आपसांतील तंट्यामुळें आपल्या मानेवर ठेवून घेतलें. हें जूं मानेवर बसण्याचे वेळीं, पुढील सर्व परिणाम लक्षांत न आल्यामुळें ह्मणा अगर परकीयांपेक्षां स्वकीयांचा द्वेषच आयरिश लोकांच्या मनांत अधिक प्रबळ होता ह्मणून ह्मणा, कसेंही असलें तरी हें परकीय अमलाचें जूं मानेवरून वेळींच फेंकून देण्यास लागणारें ऐक्यबल राष्ट्रामध्यें उत्पन्न झालें नाहीं. आतां आयर्लंदपेक्षां इंग्लंद अधिक मोठें व अधिक प्रबळ असल्यामुळें दिवसेंदिवस हें जूं अधिकाधिकच जड होऊं लागलें ही गोष्ट खरी. तथापि सात शतकांत केव्हांही आयरिश लोकांनीं एकदिलानें व पोक्त विचारानें एखादी योजना करून परकीयांचा अंमल झुगारून देण्याचा प्रयत्न केला असें दिसून आलें नाहीं. इंग्लंदांत शांतता नांदत असतां व राष्ट्रावर इतर कोणचेंही संकट नसतां आयरिश लोकांनीं एक जुटीनेंही केलेलें बंड सिद्धीस जाण्याचा संभव अर्थातच नव्हता. परंतु 'आपल्या शत्रूची होळी तीच आपली दिवाळी,' आपल्या शत्रूचें संकट तीच आपली उत्कृष्ट संधि, या न्यायानें जरी आयरिश लोक वागते तरी इंग्रजी अंमलाचें जूं झुगारून देण्यास त्यांना पुष्कळसे प्रसंग मिळण्यासारखे होते. या सातशें वर्षांतील सर्वच काळ इंग्लंडास सुखाचा गेला असें नाहीं. या अवधींत इंग्लंडांत दोन तीन वेळां यादवी माजली, गादीबद्दल तंटे होऊन राजवंशाची उलथापालथ झाली, व राजक्रांत्या झाल्या. हे सर्व प्रसंग इंग्लंदास यातनेचे व

चिंतेचे गेल्यामुळें आयरिश लोकांस स्वातंत्र्य मिळण्यास चांगले उपयोगीं पडण्यासारखे होते. परंतु त्यांचा जशा रीतीनें त्यांनीं फायदा घ्यावयास पाहिजे होता तसा घेतला नाहीं हें उघड आहे. सातवा हेनरी गादीवर येण्यापूर्वी ' गुलाब झेंड्याचें झुंज ' या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें युद्ध इंग्लंदांत इतकीं वर्षें माजलें होतें कीं, त्या अवधींत देशांतील बहुतेक लढाऊ तरुणपिढी खर्ची पडून इंग्लिशराष्ट्र अगदीं निःसत्त्व व निर्वीर बनलें होतें. अशा वेळीं आयरिश लोकांनीं आपला हात चालविला असता तर चालला असता. परंतु यावेळीं आयर्लंदकडे पहावें तों स्वतः आयरिश लोकांतच यादवी माजलेली होती. सुमारें नव्वद आयरिश यादव, प्रत्येक आपल्या सातआठशें अनुयायांसह एकमेकाशीं झगडत होते. एखाद्या तरुण योद्ध्यास आपला हात तरवारीवर चांगला चालतो असें वाटल्यास त्यानें लगेच आपल्या भोंवतीं जमतील ते शेंपन्नास राऊत जमवावे, व त्यांसह एकाद्या लहानशा बेटावर अगर रानांतील डोंगरावर अथवा मैदानांत गढी बांधून मिळेल तितकी जमीन आंखून घेऊन आपल्यापुरता ' सवता सुभा ' स्थापन करावा व चिमुकला राजा बनावें, अशी त्यावेळची आयर्लंदची स्थिति इतिहासकारांनीं वर्णन केलेली आहे. अशा वेळीं अर्थातच राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा उदय कसा होणार? यापुढील प्रसंग ह्मटला ह्मणजे पहिल्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दींत इंग्लंदांत घडून आलेल्या राज्यक्रांतीचा होय. राजा व पार्लमेंटचे पुढारी यांजमध्यें बेबनाव होऊन युद्धास प्रारंभ झाला त्यावेळीं आयर्लंदांतील लोकांनीं उचल केली ही गोष्ट खरी; परंतु ही उचल स्वदेशाचें स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां मुख्यतः झालेली नव्हती. निदान प्रमथ प्रथम जरी तशा प्रकारचीं कल्पना त्यांच्या डोक्यांत आली असली तरी पुढें ती टिकली नाहीं खास. चार्लस राजा रोमन क्याथोलिक पंथाचा स्वीकार करील तर त्यास आयर्लंदचा राजा करावें व त्याजकरितां लढावें असें ओनीलप्रभृति कांहीं आयरिश सरदारांनीं योजिलें होतें, व त्याप्रमाणें राजाच्यातर्फे बंडाचा झेंडा उभारला जाऊन क्याथोलिक लोकांनीं प्रॉटेस्टंट वसाहतवाल्यांची कत्तलही केली. परंतु राजाच्यातर्फे लढणारा इंग्लिश सरदार ऑरमॉंड यास आयरिश लोकांनीं योग्य मदत न केल्यामुळें लवकरच ऑलिव्हर क्रॉमवेलचा

आयर्लंदांत प्रवेश होऊन त्यानें आपली तरवार चालविली. यानंतर दुसऱ्या जेम्स राजास इंग्लिश लोकांनीं गादीवरून काढिलें, तोही प्रसंग आयरिश लोकांनीं आपला फायदा करून घेण्यासारखा होता. परंतु त्याही-वेळीं त्यांनीं करावी तशी उचल केली नाहीं. व लवकरच विलियम राजानें चपळाई करून आयरिश लोकांनीं पुन्हां तोंड वर काढूं नये अशी त्यांची स्थिति करून सोडली. यापुढें दिवसेंदिवस इंग्रजांचा आयर्लंदावरील अंमल अधिक बळकट होत चालला. इकडे इंग्लंदची सत्ता व लष्कर वाढलें; व दुसरीकडे आयरिश लोक अन्यायी कायद्याखालीं चिरडून जा-ऊन निर्धन व निःसत्व झाले. त्यांच्या जवळचीं हत्यारेंपात्यारें गेलीं, व शिवाय त्यांच्या उरावर प्रॉटेस्टंट लोकांच्या वाढत्या वसाहती बसल्यामुळें त्यांना कोणत्याही प्रकारची उचल करितां येईनाशी झाली. सर्व राष्ट्राकडून अशी उचल करणें अशक्य असतांही व्यक्तिशः राष्ट्रभक्तांनीं बंडाचा झेंडा उभारला नाहीं असें नाहीं; परंतु ह्या बंडांच्या हकीकतीवरूनही, आयरिश लोकांच्या हातून राष्ट्रीयत्वाच्या स्फूर्तीनें कितपत उद्योग होत होता हें दिसून येतें. वूल्फटोन व रॉबर्ट एमेट यांनीं केलेल्या बंडांत लोकांची मदत त्यांस व्हावी तितकी झाली नाहीं. हें पुढें दिलेल्या चरित्रमालिकेंतील त्यांच्या चरित्रांवरून दिसून येईलच. फीनिअन लोकांनीं केलेलीं बंडें याच कारणाकरितां व्यर्थ गेलीं. यावरून असें वाटतें कीं एकतर या पुढाऱ्यांना आपल्या आसपासची लोकस्थिति चांगली कळलेली नव्हती. अगर समाज तरी आयत्यावेळीं विश्वासघात करीत होता. व कसेंही मानिलें तरी, ती गोष्ट सुमारच ह्मणण्यास हरकत नाहीं. स्वतःच्या अज्ञानानें फशीं पडून अगर लोकांची स्थिति माहीत असतां केवळ उत्साहानें उत्पन्न होणाऱ्या आशेवर भिस्त ठेवून ज्या महानुभाव रणशूर आयरिश देशभक्तांनीं आपले प्राण खर्चीं घातले, त्यांची स्वतःची योग्यता व देशभक्ति याबद्दल मतभेद होणें शक्य नाहीं. मित्र व शत्रू दोघांसही त्यांच्या स्वार्थत्यागबुद्धीचें कौतुकच वाटेल. परंतु एकंदर समाज अगर राष्ट्र या दृष्टीनें पाहतां त्यांच्या कर्तब-गारीबद्दल फारसें अनुकूल मत होत नाहीं असेंच ह्मणावें लागेल. शिवाय, आयर्लंदांत रणशूर व देशभक्त लोक जितके निर्माण झाले त्यांहून घरभेदे हरामखोर अधिक पैदा झाले. आणि एकदिलानें व पोक्त विचारानें कोण-

चीही योजना व्हावी ती न होतां, उलट जी काय कधीं योजना होई तिची बातमी शत्रुपक्षास तेव्हांच लागे, यामुळें ती फसे व लोकांचे गळ्याभोंवतालचा गळफास अधिकच दृढ होई. परंतु एकदां स्वातंत्र्य नष्ट झालें असें पक्कें ठरल्यावर, आपल्या जेत्यांशीं पुढील वागणूक जितक्या शहाणपणाची व मुत्सद्दीगिरीची ठेवावयास पाहिजे तितकी आयरिश लोकांनीं ठेवली नाहीं. आपलें स्वातंत्र्य नष्ट झालें तें फिरून नुसत्या युद्धानें परत मिळण्याचा फारसा संभव नाहीं असें स्कॉच व वेल्श लोकांस दिसून येतांच त्यांनीं इंग्रज लोकांशीं शहणपणानें आवरतें व मिटतें घेतलें; आणि उभयपक्षांस मान्य व फायदेशीर अशी एकी कोणत्या उपायांनीं होईल इकडे त्यांनीं लक्ष दिलें. परंतु आयर्लंदानें तो मार्ग आजपर्यंत केव्हांही स्वीकारला नाहीं. आयर्लंदला युद्ध करून आपलें राष्ट्र स्वतंत्र राखतां आलें असतें तर त्याच्या सुखास व ऐश्वर्यास पारावार राहिला नसता; आयर्लंदची भौतिक परिस्थिति स्वातंत्र्यास अनुकूळ अशा प्रकारची असल्यामुळें आपलें स्वातंत्र्य राखून इंग्लंद किंवा फ्रान्स यासारख्या राष्ट्राशीं स्नेह संपादून त्यास आपला फायदा करून घेतां आला असता. परंतु स्वातंत्र्य प्रथम नष्ट होण्याचे प्रसंगीं जी उत्तम प्रकारची चिकाटी आयरिश लोकांनीं दाखवावयास पाहिजे ती तर त्यांनीं दाखविली नाहींच; परंतु तें नष्ट झाल्यावर, जी एक गौण प्रकारची चिकाटी अंगीं होती तिच्या योगानें पांचशें वर्षेपर्यंत मनःक्षोभ व असंतोष कायम धुमसत ठेऊन, त्यांनीं राष्ट्राचें मन व शरीर पिचवून घेतलें. वेल्श व स्कॉच लोकांनीं स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यावर जी थोडीशी पड खाल्ली, तिच्या योगानें त्यांना इंग्लिश लोकांचे हक्क लवकरच मिळून कालांतरानें त्यांचा एकजीव होऊन गेला. आयरिश लोकांनीं तसें केलें नाहीं. एक तर त्यांचा धर्म रोमन क्याथोलिक असल्यायुळें त्यांचा व इंग्लिश लोकांचा एकजीव होण्याचे मार्गांत अधिक अडचण होतीच. तथापि आपसांत पूर्ण एकी करून अनुकूल परिस्थितींत डोकें वर काढण्याची तयारी न करितां त्यांनीं फक्त तुरळक व फुटकळ बंडें केलीं. व ज्यावेळीं बंडेंही उभारतां आलीं नाहींत अशावेळीं जाळपोळ, लूटमार व गुप्तवध वगैरे करून, देशांतील अस्वस्थता

व असंतोष आणि राज्यकर्त्यांचा क्रोध नेहमीं प्रदीप्त ठेवला, यामुळें त्यांस स्वातंत्र्य परत न मिळतां त्यांचे दुस्थितींत दुःखाचीच मात्र भर पडली.

आयरिश लोकांच्या आंगचे हे गुणदोष व त्यांचा हा पूर्वेतिहास या सर्व गोष्टींमुळें ते राजकारणप्रिय बनलेले आहेत. राजकारणासारखें दुसरें कांहींही त्यांस आवडत नाहीं. मद्यप्यास जसें मद्य, जुगाऱ्यास जशी जुगार, तसेंच आयरिश लोकांस राजकारण होऊन बसलें आहे. तें नसलें ह्मणजे काय करावें हें त्यांस सुचत नाहीं. व असे प्रसंग वरचेवर येतात. कारण आयरिश राजकारण ह्मणजे निवळ अडवणूक. परंतु या अडवणुकीस स्वाभाविकच अशा कांहीं मर्यादा आहेत. अडवणूक ही स्वदेशांत अगर पार्लमेंटमध्यें करावयाची. पैकीं पार्लमेंट सभेसंबधानें पाहतां खुद्द पार्नेलच्या वेळीं जितकी अडवणूक करणें शक्य होतें तितकें तें आतां राहिलें नाहीं. कारण पार्नेल व त्याचे सहकारी यांनीं पार्लमेंटच्या नियमांचा फायदा घेऊन जो धुमाकूळ घातला त्यानें जागी होऊन व त्यावरून बोध घेऊन, पार्लमेंट सभेनें आपल्या वादविवादाचे नियम पुष्कळच बदलून टाकले आहेत. व या नवीन नियमांमुळें कोणाही सभासदास कोणच्याही विषयावरील वाद बेसुमार वाढवितां येत नाहीं. हा वाद कोणी बेसुमार वाढविण्यास लागला कीं, सभेचा अध्यक्ष, सभेचें मत घेऊन अगर आपल्या अधिकारानुरूप, त्यास आळा घालितो. व याच्याही पलीकडे मजल नेणाऱ्या सभासदास पार्लमेंटच्या चोपदारांकडून उचलबांगडी करून बाहेर घालवितां येतें. पार्लमेंटमधील अडवणूक ह्मणजे अर्थात् बोलून बोलून कंटाळा आणणें. त्यास ही अशी आडकाठी आहे. अडवणुकीचा दुसरा मार्ग ह्मणजे बहिष्कार, अशस्त्र प्रतीकार किंवा राजरोस गुन्हा व दंडेली. परंतु एक तर या असल्या गोष्टींचा एक प्रकारचा मोसम किंवा हंगाम असतो, त्यावेळींच त्या गोष्टी घडतात. त्या वर्षांतून ३६५ दिवस अगदीं सारख्या टिकत नाहींत. हीं असलीं घोर व वाईट कृत्यें सरकारी अधिकाऱ्यांच्या विवक्षित कायद्याचा वीट व राग येऊन होतात, पण हे कायदे प्रत्येक दिवसास नवे नवे होत नाहींत. आपल्या बाकीच्या सर्व व्यवसायांवर पाणी सोडून, स्वार्थत्याग करून, सरकारच्या कृत्यांचा केवळ गवगवा व्हावा येवढ्याकरितां वरील प्रकार करावयाचे; परंतु केवळ असा गवगवा व्हावा याकरितां आ-

पल्या संसारावर अंगार ठेवणारीं माणसें स्वाभाविकपणेंच थोडीं सांपडतात. दुसरें असें कीं शिक्षण व संस्कृति जितकी अधिक तितका तामसीपणा कमी. वरील प्रकार आयर्लंदांत शेतकरी वगैरे आडदांड कनिष्ठ प्रकारचे लोकच प्रत्यक्ष करीत आले होते. परंतु गेल्या दहापांच वर्षांत इंग्रज लोकांचें आयर्लंदच्या कारभाराचें धोरण बदललें आहे, ह्मणजे विशेषतः शेतकऱ्यांस सुखाचें व सोईचें असें तें धोरण झालें आहे. यामुळें शेतकरी वर्गाचे मनांतील असंतोष थोडासा कमी होऊन या दुसऱ्या प्रकारची आडवणूक मंदावली आहे. हल्लींचा हा प्रसंग केवळ होमरूलवर भिस्त ठेऊन इतर कांहीं न करणाऱ्या राजकारण व्यसनी अशा आयरिश पुढाऱ्यास काय करावें हें न सुचण्यासारखा आहे. व यामुळें या घटकेस ‘ राजकारण ’ थोडेंसें मंदावलें आहे. पण कदाचित् फिरून उद्यां कांहीं एखादी अशी नवीन गोष्ट घडून येईल कीं, राजकारणाची चळवळ सुरू होईल. या कामीं आयरिश लोकांचें चित्त फार चंचळ आहे. तें केव्हां व कसें प्रदीप्त होतें याचा नियम नाहीं.

आयरिश लोक राजकारणप्रिय होण्यास कारणीभूत असा दुसरा एक दोष ह्मटला ह्मणजे त्यांचा पक्षाभिमान हा होय. उदाहरणार्थ, ज्या कुळांत अगर घराण्यांत ते जन्मले असतील त्याचा अभिमान ते प्राण गेल्यास सोडावयाचे नाहींत; व दुसरें घराणें कितीही चांगलें असलें तरी हीं दोन घराणीं एक व्हावीं असें त्यांचे मनांत कधींही यावयाचें नाहीं. यामुळें त्यांच्या अभिमानास पुष्कळ वेळां दुरभिमान हें नांव यथार्थतेनें लावावें लागतें. जें घराण्यास लागू तेंच पक्षास. एकदां पक्षाचा पुढारी ह्मटला ह्मणजे मग त्याच्यामागें मेंढरासारखे जातील व त्याजकरितां जीवही देतील. पण पुढाऱ्याचें ह्मणणें चुकीचें असेल अथवा त्याच्या मताविरुद्ध आपलें मत असलें तर तें स्पष्टपणें बोलून दाखवून त्याचें समर्थन करणें हा गुण त्यांचे अंगीं नाहीं. यामुळें वारकरी पंथाप्रमाणें त्यांच्या राजकीय पक्षाची स्थिति होते. पुढाऱ्यासही स्वतःचें मत खरें अगर खोटें हें तपासून पडताळून पहाण्याची बुद्धि होत नाहीं व कारण पडत नाहीं· तो बोलेल तो कायदा अशी अनुयायांची वागणूक असल्यानें त्याला अहंकाराचा मोह सहजच पडतो. नेता व अनुयायी यांचा हा असा मेळ

पडल्यानें सर्व गोष्टींत ठराविक धोरणानें कामें चालतात असें जरी दिसलें तरी वस्तुतः फारशी प्रगति होत नाहीं. कारण खरी प्रगति होण्यास विचारस्वातंत्र्य अवश्य पाहिजे. व तें आयरिश लोकांत कमी आहे. त्यांच्या राज्यकारणासंबंधानें दुसरीही अशी एक गोष्ट आहे कीं त्यांची टीका बहुधा प्रध्वंसनपर असते. परंतु या बाबतींत सर्व दोष त्यांचाच आहे असें मात्र ह्मणतां येणार नाहीं. ज्या पक्षास निरंतर दोष काढण्याखेरीज राज्यकारभारांत दुसरें कांहीं ही सरकारानें शिल्लक ठेवलें नाहीं त्यांनां घटनात्मक तरी टीका कशी करितां येणार? व उलटपक्षीं आयरिश लोक स्वतः फक्त होमरूलचें कष्टसाध्य असें 'ध्येय' डोळ्यांपुढें धरून बसल्यानें व कोणचीही नवीन घटना करावयाची जबाबदारी व अधिकार सर्व इंग्रज मंत्रिमंडळाकडेच असल्यानें आयरिश लोकांनीं संघटनेचे कागदी घोडे तरी नाचवून काय उपयोग ? इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीं हें हवें कां तें हवें कां, असें भलत्या भलत्या गोष्टींबद्दल विचारीत बसावें; व आयरिश लोकांनीं एक 'नकोचा' मंत्र पाठ करून त्यापैकीं प्रत्येक गोष्टीस हरकत घ्यावी व तिचे दोष दाखवावे असें आज कितीक वर्षें तरी चाललें आहे. आपल्यामध्यें सासवासुनांची एक मजेदार गोष्ट हरदास सांगत असतात. सासू विधवा होऊन अंधारांत जाऊन बसली, तेव्हां पूर्वीच्या जाचाचा वचपा काढण्याकरितां सुनेनें एक खाशी युक्ति योजली. सासुबाई जवळ हळूच जाऊन 'कुंकू हवें कां ? बांगड्या हव्या कां ?' असे प्रश्न सौभाग्यालंकाराच्या प्रत्येक जिनसाबद्दल सुनेनें विचारावे. व सासूनें चिडून जाऊन 'मेल्ये नकोग' असें ओरडून व जळफळून ह्मणावें. व मग सुनेनें कांगावा करून लोकांस ह्मणावें 'पहा कीं हो मीं सतरा जिन्नसांबद्दल हवें कां हवें कां असें विचारतें, पण यांचें आपलें एकच उत्तर, नको ह्मणतात आणि जळफळाट करतात.' आयर्लंद व इंग्लंद यांमधील संबंध जरी आयर्लंद सून व सासुरवास करणार इंग्लंद असा असला तरी, युक्ति तीच. आयर्लंदास होमरूल पाहिजे; तो देण्याचें सोडून कुठें म्युनिसिपालिट्याच हव्या कां कुठें अधिकार विभागणीच हवी कां असें कितीही विचारलें तरी, आयर्लंद नको नको ह्मणणार व चरफडणार. हा चरफडाट

सहसा लवकर थांबावयाचा नाहीं. तो थांबावयास एक तर होमरूल मिळाला पाहिजे किंवा आयरिश लोकांचा देहस्वभाव तरी बदलला पाहिजे.

असंतोषाचें मर्म—आयरिश लोकांचीं पाचशें वर्षे दास्यांत व दोन अडीचशें वर्षे चळवळींत गेलीं.तथापि नष्ट झालेलें राष्ट्रीयत्व फिरून मिळविण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा अजून गेली नाहीं; एवढेंच नव्हे,तर ती अद्यापि चांगलीच जागृत आहे. अशा तऱ्हेची महत्त्वाकांक्षा आयरिश(सेल्ट)रक्तांतच असली पाहिजे.कारण खुद्द आयर्लंडांत राहणाऱ्या लोकांच्या मनांतच नव्हे तर, आज शेंकडों वर्षे जे परदेशांत जाऊन घरें करून राहिले व ज्यांचा आयर्लंडाशीं अर्थाअर्थी कांहीं एक संबंध उरला नाहीं अशा आयरिश वंशांतील लोकांचेही मनांत, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची कल्पना अद्यापि राहून राहून डोकावते, ती एरवीं डोकावतीना. ही कल्पना कितपत साध्य आहे याची ते चौकशी करीत बसत नाहींत. हिंदु लोक जसे कलंकी अवतार होणार असें मानतात, तसेंच आयरिश लोक—मग ते जगाच्या पाठीवर कोठेंही असोत—आयर्लंदच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा दिवस उगवावयाचा आहे हा भरंवसा धरून पदरास गांठ मारून बसलेले आहेत. सतराव्या व आठराव्या शतकांत प्रॉटेस्टंट अमलानें गांजून लाखो लोक इंग्लंदास शिव्याशाप देत देत स्वदेश सोडून मोठ्या कष्टानें व नाइलाज म्हणून परदेशीं गेले. स्वदेश सोडून अशा रीतीनें आयर्लंदांतून जितके लोक आजपर्यंत परदेशीं गेले तितके इतर कोणत्याही देशांतून कोणत्याही काळीं व कोणत्याही कारणाकरितां गेले नाहींत. परदेशांत गेल्यावर तेथें त्यांना स्वदेशाहून अधिक सुख झालें, त्यांनीं कायमच्या वसाहती केल्या, घरेंदारें थाटलीं, उद्योगधंदे आरंभले व पैसाअडका मिळविला. इतकें झाल्यावर मग स्वदेश तरी आणखी अधिक सुख तें काय देणार ? देशोधडीस लागलेले आयरिश लोक मुख्यतः फ्रान्स व अमेरिका येथें गेले, व तेथील राष्ट्रचरित्रांत त्यांनीं आपण मागें नांव ठेवण्यासारखीं कृत्यें केलीं व लौकिक मिळविला. अर्थात् या नवीन भूमीवर त्यांचें प्रेम बसलें. तथापि, दत्तक दिलेल्या मुलाला नव्या घरीं कितीही संपत्ति व ऐषआराम उपभोगण्यास सांपडला तरी आपल्या पहिल्या घरावर त्याची प्रेमादृष्टि राहतेच; व विशेषतः या पहिल्या घरीं जनक आईबाप व भावंडें द्रारिद्र्यांत

अगर विपत्तींत दिवस काढींत असलीं तरी तीच प्रेमदृष्टि पालवून त्यांस हातभार लावावा असें त्याच्या मनांत सहजच येतें. परदेशांत राहणाऱ्या आयरिश लोकांची हीच स्थिति आहे. आपल्या वाडवडिलांच्या जन्मभूमीची त्यांची आठवण अद्यापि धड आहे. तेथील आपल्या देशबांधवांचा ते अद्यापि चांगला परामर्ष घेतात; सर्व तऱ्हेच्या राष्ट्रीय चळवळींस द्रव्याची उत्कृष्ट मदत करितात; होमरूलसारखी चळवळ सुरू झाली ह्मणजे तिजवरील चर्चा, स्वतःचें प्रत्यक्ष हिताहित तिजमध्यें असावें याप्रमाणें, कान लावून ऐकतात; व आज नाहीं तर उद्यां, उद्यां नाहीं तर परवां, परवां नाहीं तर शंभर वर्षांनीं, आयर्लंद अनायासानें राष्ट्र बनलें तर ठीकच आहे, परंतु तसें नच झालें व आयर्लंदला लढाई करावी लागली तर आपले नातू पणतू खापरपणतू कोणी तरी आयरिश लोकांच्या मदतीला धांवून जातील असा त्यांना उत्साह व भरंवसा आहे. सन १७९८ च्या बंडाचे वेळीं फ्रान्समधील आयरिश लोक वूल्फटोनच्या साहाय्यास आले होते; व एकोणिसाव्या शतकांत फीनिअन लोकांनीं जी राज्यक्रांतीची खटपट केली तिचा उगम व पाठपुरावा सर्व अमेरिकेंतील आयरिश लोकांकडूनच झाला ही गोष्ट मागें सांगितलीच आहे. आज मित्तीस होमरूलचा पुढारी जॉन रेडमंड हा बहुधा दर वर्षी अमेरिकेंत एक खेप करितो; व येतांना राष्ट्रीय पक्षाच्या फंडाला ‘ अमेरिकन आयरिश ’ लोकांनीं स्वसंतोषानें दिलेल्या वर्गणीची हजारों पौंडांची रक्कम खिशांत घालून परत येतो.

आयरिश लोकांचे मनांतील राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा व इंग्रज लोकांशीं जडलेल्या त्यांच्या वैराचा असा हा कार्यकारणसंबंध असल्यामुळें, जर ही कल्पना कधीं काळीं नाहींशी व्हावयाची असेल तर हा वैरभाव आधीं नाहींसा झाला पाहिजे; व हा वैरभाव नाहींसा होण्यास इंग्रज लोकांनीं आयरिश लोकांस इतक्या उदार बुद्धीनें वागविलें पाहिजे कीं, कृतज्ञतेचें दडपण वैरभावावर पडेल; व झाल्या गेल्या गोष्टी विसरून जाण्यास ते तयार होतील. आणि या झाल्या गेल्या गोष्टी कांहीं आजकालच्या नाहींत. त्यांचीं खातीं, या उभय राष्ट्रांच्या इतिहासाचे वहींत पांच शतकांपूर्वींच सुरू झालीं असून, तंटा मिटविण्याचे हेतूनें त्या खात्यांची रुजवात

घेण्यास नुकती अलीकडे कोठें सुरुवात झालेली आहे; व ही जुन्या खात्यांची रुजवात चालली असतां देण्याघेण्याचा नवीन व्यवहार अगदींच थांबला आहे असेंही नाहीं. सन १८०० शेंपर्यंत इंग्लंदचा आयर्लंदांतील राज्यकारभार अत्यंत अन्यायाचा व जुलमाचा झाला, ही गोष्ट सर्व पक्षांचे इंग्लंदांतील लोक हल्लीं कबूल करूं लागले आहेत. १८०० सालीं आयरिश पार्लमेंटसभा निंद्य मार्गांचें अवलंबन करून इंग्रजी मुत्सद्यांनीं मोडली या नवीन अन्यायाची जुन्या अन्यायास भरच पडली. बरें, येथपर्यंत जमलेल्या अन्यायाची झडती पुढें तरी उदारतेनें व्हावी ह्मटलें, तर तें एकाच बाजूस राहून दोन पार्लमेंटसभा एकत्र झाल्यापासून आयर्लंदचें फायद्यापेक्षां नुकसानच अधिक झालें, अशी आयरिश लोक एकसारखी शंभर वर्षें तक्रार करीत आले आहेत. अशा स्थितींत जुन्या खातेबाकीची फेड होऊन उभयपक्षीं संमत असा नवीन संबंध सुरू होण्यास इंग्लंदनें आपल्या उदारपणाची कमालच केली पाहिजे तर हें होणार ! तोंपर्यंत हा वैरभाव कमी होण्याचा फारसा संभव नाहीं. आजपर्यंत आयर्लंदांत ज्या प्रकारची राजकीय चळवळ झालेली आहे त्याच्या मुळाशीं मुख्यतः हा वैरभावच जाचतो आहे असें दिसतें. आपल्या प्रत्येक चळवळीनें इंग्लंदचें प्रत्यक्ष असें फारसें नुकसान होईल अगर आपणा स्वतःस प्रत्यक्ष असा पुष्कळ फायदा होईल असें आयरिश लोकांस वाटण्याइतके ते बुद्धिमंद खास नाहींत. पण अस्सल दावेदार मरतांना सुद्धां निदान लाथ झाडून आपल्या शत्रूस जखमी करील, व तो जखमी झाला असें त्यास कळलें तर तो सुखानें मरेल, हा मनुष्यस्वभाव आहे. तसेंच कालिदासानें रघुवंशांत ह्मटल्याप्रमाणें:—

‘ अमर्षणः शोणितकांक्षया किं
पदा स्पृशंतं दशति द्विजिव्हः ? ’

साप मनुष्यास चावतो तो रक्त पिण्याकरितां नव्हे, तर आपल्या शेपटीवर पाय देणाऱ्या शत्रूस अपकार घडावा ह्मणून. इंग्लंदचा पाय आयर्लंदच्या नुसत्या शेपटीवर पडून थांबला आहे असें नाहीं, तर त्या पायांतील बुटाच्या टाचेनें त्याच्या डोक्याचीं शकलें होऊन आंगही रक्तबंबाळ झालेलें आहे. तेव्हां आयरिश लोक मनांत द्वेषानें कां जळत असावे हें

उघडच आहे. कित्येक इंग्रज ग्रंथकार मानभावीपणानें असें ह्मणतात कीं, झाल्या गोष्टी त्या झाल्या. त्या आयरिश लोकांनीं आतां आठवून उपयोग काय ? ' तूं पूर्वी असें केलेंस तेव्हां मीं आतां असें करणार ' अशा उखाळ्यापाखाळ्या त्यांनीं काढाव्या व एकमेकांस दुःखच कां देत बसावें? परंतु हें ह्मणणें व्यर्थ आहे. राष्ट्रास व्यक्तीसारखींच स्मृति, जीव व आत्मा हीं असतात. जसें अनेक इंद्रियें मिळून मनुष्यव्यक्ति होते तसेंच अनेक मनुष्यव्यक्ती मिळून राष्ट्र बनतें. तेव्हां आयर्लंदास पूर्वीच्या गोष्टी आठवून त्याच्या वर्तनावर त्यांचा परिणाम व्हावा हें साहजिकच आहे. दुसरें असें कीं, आयरिश लोक ज्या गोष्टी आठवतात त्या कांहीं तशा फारशा जुन्या नाहींत. आयरिश साधू सेंट पॅट्रिक व इंग्रज साधू सेंट जॉर्ज यांच्यामधील पौराणिक काळांतलि काल्पनिक भांडण उकरून काढून थोडेंच आयरिश लोक भांडत आहेत ! मूळ तंट्यांतील कारणांचे उत्पत्तिस्थान जरी त्यांस आज डोळ्यांनीं दिसत नाहीं तरी त्या कारणांचीं कार्यें अद्यापि ते भोगीत आहेतच कीं नाहीं ? क्याथोलिक लोकांविरुद्ध अन्यायाचे कायदे करणारे इंग्रजी राजे व त्या कायद्यांचा छळ सोसलेले लोक शेंकडों वर्षांपूर्वी जमिनींत पुरून जाऊन त्यांच्या जड शरीरांच्या मृत्पिंडावर मेजवानी झोडणाऱ्या कृमिकीटकांनीं 'चट्टामट्टा' करून आजमितीस हातही झाडून टाकले असतील. परंतु शेंकडों वर्षें अन्यायाच्या वरवंट्याखालीं ठेंचलेल्या क्याथोलिक समाजाच्या जखमा अद्यापि वाहत आहेत, व त्यांचीं हाडें अद्यापि ठणकत आहेत, त्याची वाट काय करावयाची ? आयरिश व्यापाऱ्यांचे हातपाय मोडण्याकरितां जे कायदे सतराव्या शतकांत करण्यांत आले त्यांचे कर्ते भुईंत केव्हांच गाडून गेले. एवढेंच नव्हे तर ते कायदेही आजमितीस रद्द झाले आहेत; व अनियंत्रित व्यापाराच्या तत्त्वाचा टेंभा इंग्लंद मिरवीत आहे हें खरें. तथापि अनियंत्रित व्यापाराचा फायदा कोणाला ? ज्याचे हातपाय पहिल्यापासून धड आहेत त्याला ! पण एखाद्याला जन्मापासून तो तरुण होईपर्यंत निगडबद्ध करून अंधारांत ठेवून नंतर एखाद्या दिवशीं त्यास बाहेर काढून ' उघड मैदानांत शर्यतीस मजबरोबर धांव व तुझ्यानें न धांववलें तर त्याला मीं काय करूं ' असें ह्मणणें काय, व इंग्लंदनें आयर्लंदास ' आतां तूं खुशाल व्यापार धंदा

कर व माझ्या इतका श्रीमान हो, न झालास तर दोष तुझा; तुझ्यावरची कराची वांटणी मात्र कमी होणार नाहीं ' असें ह्मणणें काय, दोन्ही सारखींच होत. अर्थात् आयर्लंदनें व्यापाराचे कायदे कसे विसरावे ? तीच गोष्ट पार्लमेंट सभेबद्दलची. आयर्लंदची स्वतंत्र सभा मोडून एकशें नऊ वर्षे होऊन गेली तथापि आयरिश संख्येच्या मानानें अल्पप्रमाण असे फक्त शंभर सभासद ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें आयर्लंदला निवडून देतां येतात; या शंभरांतही फूटाफूट राहतेच; व शेवटीं राष्ट्रीय पक्षाचे असें फक्त पन्नास साठ सभासद काय ते, आपल्या हातून बहुमतापुढें कांहीं होणें शक्य नाहीं अशी खात्री झाल्यानें सुतक्यासारखे एक बाजूस बसून राहतात; ही गोष्ट आजच्या अनुभवाची असतां, आयरिश लोकांनीं आपल्या स्वतंत्र अशा जुन्या पार्लमेंटच्या वैभवास कसें विसरावें ? पण या सर्वांस एक उपाय आहे. या सर्व गोष्टींचें आयरिश लोकांस विस्मरण व्हावें इतक्या सढळतेनें व ममतेनें त्यांस वागविण्याइतका उदारपणा जेव्हां इंग्रज लोकांच्या हृदयांत येईल तेव्हांच हा वैरभाव लोपेल; व राष्ट्रीयत्वाची कल्पना दिवसेंदिवस अंधुक होत जाऊन आयरिश लोकांस इंग्रज व आपण एकाच देहाचे अवयव आहों अशी भावना उत्पन्न होईल; तोंपर्यंत हा द्वेषाग्नी असाच धुमसत राहणार; व कृपण बापाला आजारी पडलेला पाहून उधळ्या मुलास ज्याप्रमाणें आनंद वाटतो त्याप्रमाणें इंग्लंदवर आत्मस्थ अगर परस्थ असें संकट वेळोवेळीं आलेलें पाहून आयर्लंदास आनंद वाटवा, व राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळण्याच्या आशेनें त्यानें हातपाय झाडण्यास सुरुवात करावी हें असेंच चालावयाचें. मग अखेर इंग्लंद हरो वा आयर्लंद हरो!

आयर्लंद जिंकल्यापासून आजपर्यंत इंग्लंदनें तेथें नुसता ' करनकऱ्याचा वसा' चालविला आहे, ह्मणजे आयरिश लोक करा ह्मणतील तें करावयाचें नाहीं, मागतील तें सुखानें द्यावयाचें नाहीं व नको ह्मणतील ते त्यांजत्यांजवर बळजबरीनें लादावयाचें हें मागें सांगितलेंच आहे. व हें सर्व मुख्यतः आयर्लंदांत जाऊन राहिलेल्या मूठभर प्रॉटेस्टंट लोकांकरितां. आयरिश लोक धर्मस्वातंत्र्य व स्वतंत्र पार्लमेंट इतक्या गोष्टी मागत होते; त्या त्यांस न देतां, त्यांना डोळ्यापुढेंही नको असें विधर्मी मंडळ व

विधर्मी शिक्षणपद्धती त्यांच्याच पैशावर चालवून, त्यांना क्षणोक्षणीं जाचणारी अशी जमीनदारीची पद्धति शेंकडो वर्षें त्यांचे डोक्यावर लादण्यांत आली होती. इंग्रज लोकांनीं आयर्लंदांत पाय घातल्यापासून पहिलीं शेंदोनशें वर्षे त्यांची जी वागणूक झाली तिजबद्दल त्यांस कदाचित् फारसें नांव ठेवतां येणार नाहीं. कारण आयरिश लोकही त्यांच्याशीं आडदांडपणानेंच वागत होते. हीं पहिलीं शेंदोनशें वर्षें इंग्रजी अंमल आयर्लंदांत पुरा बसण्यांतच गेली, व अंमल बसविण्याचा काल उभयपक्षांस कोणत्याही देशांत त्रासदायक असाच जातो. हातीं आलेला देश इंग्रजांनीं सोडून द्यावयास पाहिजे होता, असें कोणीही समंजस मनुष्य ह्मणणार नाहीं. व तो राखावयाचा तर त्यावर पूर्ण अंमल बसविणेंही जरूर होतें. अंमल गाजविण्यास तरवार उपसून बसावें लागतें, ती इंग्रजांनीं कायमची उपसून ठेविली होती; व आयरिश लोक स्वातंत्र्य गमावण्यास तयार नसल्यानें त्यांनींही प्रथम इंग्रजांस त्रास देण्याची शिकस्त केली. परंतु १६४१ त या वादाचा निकाल कायमचा लागला. यापुढें आयर्लंद आपल्या हातचें जाईल अशी भीति बाळगण्यास इंग्रजांस कारण राहिलें नाहीं. असें असतां त्यांस जितक्या सदयतेनें वागविण्यास पाहिजे होतें तितक्या सदयतेनें त्यांनीं वागविलें नाहीं, येवढेंच नव्हे तर या काळांत सुधारणेच्या नांवास काळिमा आणणारे असे कायदे चालू करून त्यांच्या चरकांत आयरिश लोकांचें राष्ट्रीयत्व चिरडून टाकण्याचा इंग्रजांनीं प्रयत्न केला; व अठराव्या शतकांत इंग्लदसारख्या राष्ट्राचे अमलाखालीं असतां आयरिश लोक दरिद्री हीन दीन व जवळजवळ कंगाल बनण्याचे बेतांत आले, ही गोष्ट वाईट झाली, हें खुद्द इंग्रजांसही प्रांजलपणें कबूल करावें लागेल.

सन १७७८ सालापासून वारा उलट वाहूं लागला खरा; परंतु यापुढेंही इंग्रजांनीं दिलें तें मोठ्या कष्टानें दिलें. हौसेनें व स्वतः होऊन असें फार थोडें दिलें. चळवळीची शिकस्त होऊन प्रकरण अगदीं हातघाईवर यावें तेव्हां आयरिश लोकांची मागणी इंग्रजी मुत्सद्यांनीं कबूल करावी, असेंच पुष्कळ वेळां घडून आलें. १७७८ सालीं, क्याथोलिक लोकांस जमीन मालकी हक्कानें वापरतां येत नव्हती ती वापरतां येऊं लागली; परंतु

हें साल इंग्लंदास अमेरिकेंतील गडबडीमुळें चिंतेचें गेलें होतें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. साराटोगा येथें इंग्रजी सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर इकडे आयर्लंदांत क्याथोलिक लोकांवरील कायदे ढिले होण्यास सुरुवात झाली. १७८२ सालीं आयरिश-पार्लमेंट स्वतंत्र आहे अशी कबुली ब्रिटिश पार्लमेंटनें दिली; परंतु त्यापूर्वी आयरिश राष्ट्रीय स्वयंसेवकांचें सैन्य कवाइत शिकून तयार झालें होतें, व त्यांनीं कायदेशीर रीतीनें कां होईना आपली कर्तबगारी व ओजस्विता निरनिराळ्या मार्गांनीं दाखविली होती. १७९३ सालीं क्याथोलिक लोकांस म्युनिसिपालिट्यांचे निवडणुकींत मत देण्याचा हक्क मिळाला. परंतु त्यापूर्वी जॉन कीओघ व वूल्फटोन या उभयतांनीं चळवळ करून, इंग्लंदास 'डेप्युटेशन' नेऊन, देश हालवून सोडला होता व अलस्टरप्रांतांतील खुद्द प्रॉटेस्टंट लोकांनींही डोळे वटारले होते. १८२९ सालीं क्याथोलिक लोकांस पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें खरें, परंतु त्याच्यापूर्वी आयर्लंदची स्थिति कशी होती हें त्या वेळचा मुख्य प्रधान सर रॉबर्ट पील यानें लिमरिक येथील धर्माध्यक्षास एके प्रसंगीं जें एक पत्र लिहिलेलें आहे त्यावरून चांगली व्यक्त होते. तो ह्मणतोः—" हल्लीं इंग्लंदचें ५ कोणत्याही पर-राष्ट्राचें भांडण नाहीं. यामुळें आयर्लंदमध्यें शांतता राखण्याकरितां इंग्लंदच्या एकंदर सैन्यापैकीं पांचषष्ठांश इतकें सैन्य आज सहा महिनेपर्यंत आह्मांस ठेवतां आलें ही गोष्ट निराळी. परंतु प्रत्यक्ष बंडापेक्षां ही स्थिति कितपत चांगली अशी ह्मणतां येईल? मी तर ती अधिक वाईट ह्मणतों. व शांततेच्या वेळची जर ही स्थिति तर युद्ध सुरू असतां काय होईल याची कल्पना आपणच मेहेरबानगीनें करा! इंग्लंदांतील लोकांच्या खर्चानें पोसलेल्या सैन्यापैकीं निम्मा भाग जर आयर्लंदांत ठेवावा लागला तर तें त्यांस कसें पसंत पडेल? १७८२ व १७९३ सालीं काय प्रकार होता हें आपणांस कसें विसरतां येईल? 'त्यावेळीं आयरिश लोकांच्या मागण्या इंग्लंदनें कबूल केल्या हीच मूळ चूक झाली' असें आपण ह्मणाल खरें. परंतु आपण ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, त्या देणग्या सुखासुखी दिल्या असें थोडेच आहे! त्या न दिल्यामुळें पूर्वींहून अधिक भयप्रद अशीं जीं संकटें राष्ट्रावर ओढवणार होतीं तीं वांचविण्याकरितांच त्या दिल्या ना?"

लॉर्ड मेलबोर्न याच्या कारकीर्दीत आयर्लंदास थॉमस ड्रमंडसारखा मुख्य सेक्रेटरी लाभून बरे दिवस आले होते. या थोड्याशा काळांत, केवळ न्यायबुद्धीमुळें इंग्रजी मुत्सद्दी प्रजेस न्याय देत आहेत, असें आयरिश लोकांस वाटूं लागलें; व त्यावेळीं ओकॉनेल यानेंही मुत्सद्दीपणा दाखवून चळवळीचा भर कमी करून अधिकाऱ्यांस चिंता न राहील असें धोरण ठेवलें, आणि लिमरिकच्या तहानें आयरिश क्याथोलिक लोकांस जे हक्क खरोखर मिळावयास पाहिजे होते ते त्यांस यावेळीं ह्मणजे सुमारें १२५ वर्षांनीं मिळाले. परंतु लॉर्ड मेलबोर्न यास इंग्लंदांतील लोकांकडून फार त्रास झाला; व त्याच्या मनाप्रमाणें आयरिश लोकांचें कल्याण त्यास करतां आलें नाहीं तें नाहींच. लॉर्ड मेलबोर्न व थॉमस ड्रमंड यांचे मताप्रमाणें जर गोष्टी घडून येत्या व १८३५-४१ या सहा सालांत ओकॉनेल यानें, स्वतः थोडीबहुत अप्रियता सोसूनही, चळवळीची जी योग्य दिशा ठेवली व अधिकाऱ्यांस लोकमताचें जें योग्य पाठबळ हवें तें दिलें त्याचें जर योग्य चीज झालें असतें, तर मग १८४२ पासून १८४८ पर्यंत जीं अनिष्ट सालें गेलीं व अधिकारी आणि प्रजाजन या उभयतांसही या कालावधींत जो त्रास झाला तो झाला नसता. किंबहुना फीनिअन लोकांच्या चळवळीसही तेजी आली नसती. लॉर्ड मेलबोर्न यास जो त्रास सोसावा त्याचा परिणाम असा झाला कीं, पुढें १८६८ पर्यंत कोणच्याही प्रधानमंडळानें आयर्लंदचा प्रश्न हातीं घेऊन, ' आपल्या पायावर दगड पडला तरी फिकीर नाहीं, परंतु योग्य ती गोष्ट करावयाची ' असें ह्मणण्याचें धैर्य धरिलें नाहीं. आयर्लंदला सुख देणें ही न्यायाची गोष्ट खरी, परंतु ती करितां येण्यास आपण अधिकारारूढ असूं तर हातून कांहीं तरी होईल, पण आपणच अधिकारभ्रष्ट झालों, तर मग हातून काय होणार ! या विचारानें न्यायप्रिय असे मंत्रीही आयर्लंदचा प्रश्न पुढें आला असतां जागच्या जागींच थबकत. आयरिश लोकांना न्याय दिलाच पाहिजे असा आग्रह धरणारे असे दोनच इंग्रज मुत्सद्दी पांचशें वर्षांत होऊन गेले. एक जॉन ब्राईट व दुसरे ग्लॅडस्टन. पैकीं ब्राईट यांना जबाबदार रीतीनें राज्यसूत्रें चालविण्याचे प्रसंग थोडेच येत; कारण ते अधिकाराची हांव न धरतां नुसतें सरळ दिसेल तें बोलत. ग्लॅडस्टन साहेबांस मात्र आपल्या मनाप्रमाणें

वागून आयर्लंदचें थोडेंबहुत हित करितां आलें. प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळाचा खर्च बंद करणें व जमिनीबाबद कायदा करून आयरिश रयतेस जमीनदारांच्या जुलमापासून अंशतः मुक्त करणें याचें श्रेय त्यांस मिळालें. परंतु होमरूलच्या बाबतींत त्यांना लॉर्ड मेलबोर्नहूनही अधिक त्रास सोसावा लागला; व अखेर होमरूल बिल पास झालेलें पाहण्यापूर्वीच त्यांना हें जग सोडून जावें लागलें! तात्पर्य, आपले हक्क मिळविण्यास आयरिश लोकांस स्वतःच्या चळवळींवरच भिस्त ठेवावी लागली.

आयरिश चळवळींची मीमांसा—आयरिश लोकांच्या 'चळवळींस' सतराव्या शतकापासून प्रारंभ झाला असें ह्मणतां येईल. कारण जरी आपण जिंकलों गेलों आहों तरी त्यांतूनही आपली स्थिति सुधारून आपणास राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळवावयाचें आहे, अशी आकांक्षा त्यांचे मनांत याच सुमारास उत्पन्न झाली. तोंपर्यंतच्या त्यांच्या इतिहासांत, ' चळवळ ' हा आधुनिक सुधारणेचा शब्द ज्यांस लागू करितां येईल, असे उद्योग फारसे आढळून येत नाहींत. यापूर्वीच्या त्यांच्या इतिहासांत जे उद्योग घडून आले ते प्रायः व्यक्तिविषयक महत्त्वाकांक्षेमुळें झालेले असून त्यांस सार्वजनिक असें स्वरूप फारसें नव्हतें. चार मनुष्यें—मनुष्येंचशीं काय परंतु जनावरेंही—एकत्र जमून राहण्याचा प्रसंग आला असतां त्यांमध्यें जीवनकलह सुरू होतो; स्वहितबुद्धीच्या प्रेरणेनें एक व्यक्ति इतरांवर आपला शक चालविण्याचा उपक्रम करिते; व यामुळें विकारविलसितास प्रारंभ होतो. परंतु केवळ व्यक्तिविषयक स्वार्थबुद्धीमुळें झालेल्या उद्योगानें मनोरंजक असा इतिहास निर्माण होऊं शकत नाहीं. अशा प्रकारचा इतिहास निर्माण होण्यास स्वार्थबुद्धीस उदात्त व सार्वजनिक स्वरूप यावें लागतें. सर्व प्रवृत्तीचा उगम अहंकारामध्यें आहे असें घेऊन चाललें तरी, त्या अहंकाराचा विषय जितका मोठा तितका त्याचा व्याप मोठा, व जितका व्याप मोठा तितके त्याचे परिणाम मोठे असणार हें उघड आहे. ज्याच्या अहंकाराची मजल केवळ आपण स्वतः व आपलीं बायकापोरें अशा मूठभर संसारापलीकडे जात नाहीं त्याच्या हातून व्याप तरी कितीसा मोठा होणार ? परंतु याच अहंकारविषयाचा विस्तार प्रथम व्यक्ति, नंतर कुटुंब, नंतर ग्राम, नंतर जाति, नंतर प्रांत, नंतर देश, व नंतर जग—येथपर्यंत

वाढण्यास अवसर असतो; व जितक्या प्रमाणानें हा विस्तार मनुष्याचे बुद्धींत व कृतींत उतरेल तितक्या प्रमाणानें त्याचे हातून मोठें कार्य घडून येईल. स्वराज्यांत अगर परराज्यांत, दोहोंतही अहंकाराचा अशा रीतीनें विस्तार होणें शक्य असतें; परंतु या दोन परिस्थितींत व्यक्तींच्या अंगीं दोन निरनिराळ्या प्रकारचे गुण असावे लागतात. राष्ट्र नेहमीं स्वतंत्र असतां अहंकाराचा विस्तार मोठा असल्यामुळें लोकांनीं मोठे उद्योग केले, अशा प्रकारचीं ठळक उदाहरणें यूरोपखंडाचे इतिहासांत ज्याप्रमाणें इंग्लंद वगैरेमध्यें सांपडतात, त्याचप्रमाणें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन पूर्वी मनास न लागलेली अशा प्रकारची आंच लागल्यामुळें स्वहितबुद्धी पेक्षां सार्वजनिक हितबुद्धीचा अंमल ज्यांचे मनावर अधिक झाला अशा लोकांचीं उदाहरणें आयर्लंदच्या इतिहासांत सांपडतात. सतरावे शतकापूर्वी आयरिश इतिहासांत मुख्यतः अंतःकलहाचीं उहाहरणेंच आढळून येतात. परंतु त्यांत राजकीय प्रगतीच्या दृष्टीनें विशेष मनोरंजक असें फारसें कांहीं दिसून येत नाहीं. सतरावे शतकापासून पुढें आयरिश लोकांचे मनांत राष्ट्रीयत्त्वाच्या कल्पनेचा उदय झालेला असल्यामुळें त्यांच्या उद्योगास ' चळवळी ' हें नांव यथार्थतेनें लावतां येऊन त्यांचा यापुढील इतिहास मनोरंजक झालेला आहे.

आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें चळवळी दोन प्रकारच्या असतात, एकीस कायदेशीर व दुसरीस बेकायदेशीर असें नांव पडलेलें आहे. वस्तुतः या दोनही प्रकारच्या चळवळींचें साध्य एकच असतें, परंतु साधनभेदामुळें त्यांचें स्वरूप व अर्थात् त्यांचें नांवही बदलतें. कोणतीही चळवळ ह्मणजे साध्य साधण्याचा एक मार्ग होय. ह्या साधनानें तें साध्य शेवटीं साधो अगर न साधो; परंतु तें साधण्याकरितां ह्मणून व्यक्ति अगर राष्ट्र त्या साधनाचा आपणाकडून उपयोग करीत असतें. साधनाच्या योजनेंत, साध्य व परिस्थिति यांच्या संबंधानें व तसेंच साधकाच्या स्वभावानेंही फरक पडतात. किंबहुना स्वभाव हेंच या बाबतींत सर्वांत मुख्य असें वैचित्र्यकारण ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या तात्त्विक परंपरेनें आपण मुख्य सृष्टिगुण तीन प्रकारचे मानतों. ते सत्व, रज व तम हे होत; व ज्या गुणाचा अवलेप मनुष्याच्या मनावर

असतो त्या गुणाप्रमाणें तो साध्य व साधन यांच्या औचित्याचा विचार करितो. खासगी कामें व सार्वजनिक कामें यांत जरी बराच भेद आहे, तथापि स्वभावाचे जे गुणदोष मनुष्याच्या खासगी वर्तनांत नेहमीं दिसून येतात तेच प्रायः त्याच्या सार्वजनिक वर्तनांत दिसून येतील असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. या नियमास कित्येक अपवाद सांपडतात; नाहीं असें नाहीं. परंतु त्यांच्या योगानें वरील सामान्य नियमास बाध येईल इतके ते खचित नसतात. कायदेशीर व बेकायदेशीर हा भेद करितांना हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, कायद्याचें बंधन हें अर्वाचीन राजकीय इतिहासाचें एक व्यवच्छेदक असें लक्षण होऊन बसलें आहे; आणि राजसत्ताधारी व्यक्ति व वर्ग हे या बंधनास उघडपणें मान देऊं लागले आहेत. सुधारणेच्या पूर्वीच्या काळांत केवळ ‘ बळी तो कान पिळी ’ एवढाच न्याय लागू होता. हल्लींप्रमाणें पूर्वीही सर्व प्रकारच्या कायद्यांचें उत्पत्तिस्थान राजसत्ता हीच असे; तथापि कायद्यांचें स्वरूप अस्पष्ट व प्रवर्तन अनियमित असल्यानें राजाला वाटेल त्यावेळीं तो बोलेल तो कायदा अशी स्थिति असे; व कायदेशीरपणानें वागण्याची इच्छा असली तरी तसें वागणें प्रजेस अगदींच सुलभ नव्हतें. हल्लींच्या पालटलेल्या मनूंत कायदे लिहून काढण्याची पद्धति प्रचारांत असल्यामुळें, व राज्यकर्त्यांवर प्रजेचा थोडाना थोडा तरी दाब असल्यामुळें त्यांचें प्रवर्तनही अर्थातच नियमित होतें; व अमुक एक गोष्ट कायदेशीर अगर बेकायदेशीर आहे हें समजण्यास व ठरविण्यास स्थूलमानाचें तरी साधन मिळतें.

सतरावे शतकापासून आतांपर्यंत, सार्वजनिक अहंकारबुद्धीनें प्रेरित झालेल्या आयर्लंदांतील पुढाऱ्यांनीं कायदेशीर व बेकायदेशीर या दोनही सदरांखालीं पडण्यासारख्या चळवळी केलेल्या असून त्यांच्या योगानें गेल्या तीन शतकांतील या राष्ट्राचा इतिहास कसा घडून आला, व या लोकांची राजकीय स्थिति कोणत्या उपायांनीं कितपत सुधारली आहे हें आपणास थोडक्यांत पहावयाचें आहे. आयरिश लोकांना इंग्रजांविषयीं द्वेषाचें कारण कितीही असलें, व अमूर्त अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा कांहींही असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत व राजकीय वादविवादांत बोलतांना ते निर्मळ स्वातंत्र्य अगर प्रजासत्ताक राज्यच मागतात, असें नाहीं.

सन १८९८ सालच्या बंडाच्या पूर्वी आयर्लंदांतील लोकमताची स्थिति कशी होती याविषयीं खुद्द वूल्फटोन यानें आपल्या आत्मचरित्रांत असें लिहून ठेविलेलें आहे कीं, या वेळीं ह्मणजे आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट मिळाल्यावर व इंग्रजी प्रधानमंडळाची कारवाई अत्यंत तापदायक झाली असतांही, इंग्लंदचा व आपला संबंध सर्वस्वीं तुटला पाहिजेच अशी आयरिश राष्ट्राची इच्छा नव्हती व टोन यानें स्वातंत्र्याचा प्रश्न मुद्दाम उपस्थित केला असतांही त्याला लोकांकडून विशेष प्रकारचें उत्तेजन मिळालें नाहीं. आयरिश राष्ट्राचे अद्यापि जबाबदार पुढारी ह्मटले ह्मणजे आयरिश लोकांनीं निवडून दिलेले पार्लमेंटचे सभासद होत; व हे जें बोलतात, व जें मत व्यक्त करतात तेंच राष्ट्राचें मत असें साधारणतः घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. ग्रॅटनपासून तो आज रेडमंडपर्यंतच्या 'पार्लमेंटरी' पुढाऱ्यांपैकीं कोणीही निर्भेळ स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारला नाहीं. या पुढाऱ्यांचे हातून कांहीं होत नाहीं असें पाहून त्यांच्या संतापास आपल्या अविचाराची भर घालून समाजांतील कित्येक माथेफिरू लोक, 'बरें आहे, थोडें मागितलें तरी तुह्मी देत नाहीं, तर मग आतां सर्वच घेतों, सोडीत नाहीं !' असे निराशेच्या धीराचे उद्गार काढतांना दिसतात खरे. परंतु सर्व राष्ट्राचे ते उद्गार नसतात. पौराणिक 'अहिसत्रांत' झालें तरी फक्त अपराधी जो तक्षक त्याच्याच आहुतीचा संकल्प यजमानानें प्रथम सोडला होता. पण इंद्रानें तक्षकाला जेव्हां पाठीशीं घातलें तेव्हां 'इंद्राय तक्षकाय स्वाहा' अशा द्विगुणित आहुतीचा संकल्प झाला ! त्याचप्रमाणें आयरिश 'राष्ट्राची' अशी नेहमींची मागणी स्वतंत्र पार्लमेंटपुरती; तीही इंग्रज देईनात, निदान 'होमरूल' तोही नाहीं; तेव्हां निसर्गसिद्ध असें जें स्वातंत्र्य तेंच पाहिजे—किरकोळ गोष्टींनीं भागणार नाहीं, असे निराशेच्या धार्ष्ट्याचे उद्गार निघूं लागले. नुसता होमरूलही मागितला तरी पार्लमेंट व राजा आड येतात, तर मग हें पार्लमेंट व हा राजाच नको, असा हा युक्तिवाद केवळ ओघाओघानेंच उत्पन्न होणार आहे; व या दृष्टीनें पाहतां स्वातंत्र्य मागण्याच्या या उद्गारांची जबाबदारी आयरिश लोकांपेक्षां होमरूल देखील न देणाऱ्या राजकर्त्यांकडे अधिक आहे.

आयर्लंदच्या इतिहासाकडे स्थूलमानानें पाहणाराला कदाचित् बंडें, दंगेधोपे व अडवणुकीचे मार्ग यांनींच तो भरला आहे असें सकृत्दर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे. परंतु सूक्ष्म विचार करणारास कांहीं निराळाच प्रकार भासेल. बंडें, दंगेधोपे वगैरेचें स्वरूपच असें असतें कीं, त्यांचा ठसा मनुष्याच्या मनावर शांततेच्या प्रकारांपेक्षां अधिक बसतो. परंतु कोणतीही गोष्ट जितकी मनावर ठसणारी असते तितकीच ती उपयुक्त व परिणामकारी असतेच असें मात्र नाहीं. सृष्टीच्या इतिहासांतील उत्पात, भूकंप, महापूर वगैरे गोष्टीच अधिक लक्षांत राहतात, परंतु सृष्टीच्या नित्य चरित्रक्रमास व विशेषतः तिच्या प्रगतीस उत्पातादिकांचा उपयोग फार थोडा असतो. सर्वध्वंसक अशा भूकंपाचें स्मरण आपण नीट ठेवतों; परंतु प्रत्यहीं दोन्ही तीरांवर मऊ मऊ अशा मातीचा कणाकणांनीं थर देऊन त्यावरील जमीन सुपीक करणाऱ्या नदीच्या कृतीची आठवण कोणी मुद्दाम होऊन आपणास करीपर्यंत ती होते काय? राष्ट्रांच्या इतिहासांतील लढायांनीं आपल्या स्मरणशक्तीची जितकी जागा व्यापलेली असते तितकी इतर कशानेंही नसते; परंतु खरोखर ज्या लढायांमुळें इतिहासाचा ओघच्या ओघच बदललेला आहे अशा किती तरी थोड्या सांपडतील ? फ्रान्समधील सेंट 'बार्थेलोम्यूच्या' कत्तलीचें स्मरण इतिहासवाचकांस नेहमीं राहतें; परंतु या कत्तली ज्यामुळें झाल्या त्या धर्मसुधारणेचें बीज लावणाऱ्या व्यक्तींचें नांवही आपणास माहीत नसतें. प्लासीच्या लढाईची तारीख आपल्या लहान मुलांसही तोंडपाठ असते; परंतु या लढाईहूनही अधिक महत्त्वाची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे दिल्लीच्या बादशहांनीं इंग्रजांस दिवाणीची सनद दिली ही होय, तरी तिची माहिती थोरामोठ्यांस व सुशिक्षितांसही नसते. सुमेरसिंग गारदी नारायणराव पेशव्यांवर वार करीत असलेला देखावा आपल्या डोळ्यांपुढें ढळडळीत दिसतो; परंतु ओंकारेश्वराच्या वाळवंटांत लोकांचा डोळा चुकवून वाळूच्या शाळुंकेवर शपथ घेऊन बारभाईच्या कारस्थानास मराठे मुत्सद्दी प्रारंभ करीत आहेत, हा देखावा किती थोड्या लोकांच्या डोळ्यांपुढें येतो ? या सर्वांचें कारण असें आहे कीं, कार्य हें स्थूल ह्मणून तें दिसतें, व कारण सूक्ष्म ह्मणून तें दिसत नाहीं. परंतु खऱ्या तत्त्वज्ञाची

विचारसामुग्री दृश्यापेक्षां अदृश्य गोष्टींत व अलौकिकापेक्षां लौकिक गोष्टींतच अधिक असते.

आयर्लंदांतून असंतोष जरी कधींही नाहींसा झालेला नाहीं, आणि आयरिश इतिहासाकडे वरवर पाहणारास जरी कदाचित् असें वाटेल कीं, त्यांत अराजनिष्ठा व मारामारी यांशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं, तरी हा निवळ भ्रम आहे. १६४१ चें बंड, १७९८ चें बंड, फीनीअन लोकांची चळवळ व १८४८ चे दंगेधोपे वाचकांस दिसावे व त्यांनीं मनावर ठसा उमटवावा; परंतु प्रत्येक पिढीच्या आयरिश पुढाऱ्यांनीं केलेली सनदशीर चळवळ दिसूंही नये, याचा दोष अशा निरीक्षकाच्या सहज स्वभावगुणाकडे अगर वर दिलेल्या कारणाकडे असला पाहिजे; आयरिश लोकांच्या इतिहासाकडे नाहीं. वर सांगितल्या चळवळीपैकीं १६४१ चें बंड हें धर्माखातर होतें, स्वराज्याकरितां नव्हतें. १७९८ चें बंड राजकीय हेतूनें झालेलें होतें; परंतु वूल्फटोन (१७९८) व रॉबर्ट एमेट (१८०३) यांस लोकसमाजाची फारशी अनुकूलता नव्हती. फीनीअन चळवळ व १८४८ चे दंगेधोपे हेही राजकीय हेतूनेंच घडले होते यांत शंका नाहीं. परंतु या प्रसंगीं तर, लोकांकडून पूर्वी वुल्फटोनला जितकी मदत मिळाली होती तितकीही मिळाली नाहीं. अडणुकीच्या मार्गांत व शेतकऱ्यांच्या दंग्याधोप्यांत ज्या मारामाऱ्या झाल्या त्यांचा हेतु बोलून चालूनच राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षां कमी दर्जाचा होता. तो हेतु म्हटला म्हणजे जमीनदार लोकांना भंडावून सोडून त्यांजकडून सवलती मिळविणें. अर्थात् त्यांत अराजनिष्ठेचा खरोखर कांहीं संबंध नव्हता. १८७६ सालीं पुणें प्रांतांत, अगर कांहीं थोडे वर्षांपूर्वी नाशिक व जुन्नर प्रांतांत आणि खानदेशांत जे दंगे झाले त्यांस जितकें राजकीय स्वरूप होतें असें मानितां येईल त्याहून आयरिश लोकांच्या वरील दंग्यांस खास अधिक नव्हतें. 'ओकबॉईज,' 'व्हाईट बॉईज,' 'हार्टस् ऑफ स्टील,' 'रिबन सोसायटी,' वगैरे ज्या गुप्तसंस्था दंगे करण्याकरितां अवतीर्ण झाल्या होत्या, त्यांचा हेतू श्रीमंत जमीनदारांस जरब बसवून, त्यांस शिक्षा करून, व इतर हरतऱ्हांनीं गरीब शेतकरीवर्गाचीं गाऱ्हाणीं सरकारचे कानावर घालण्याचा होता. कित्येक प्रसंगीं राजनिष्ठापूर्ण असे अर्जही त्यांनीं अधिकाऱ्यांकडे पाठ-

विले होते हें कागदपत्रांवरून शाबीत करतां येतें. आणि 'फ्राऊड'सारख्या इतिहासकारांनीं, ह्मणजे ज्यांना आयरिश लोकांचा तिटकारा वाटतो व सहानुभूति बिलकूल नाहीं अशांनीं हें शाबीतही केलेलें आहे. अशा दंग्यांस लोकमत कितपत अनुकूल असतें हेंही पहावें लागतें; व या दृष्टीनें विचार करितांना असें दिसून येतें कीं, इंग्रज जमीनदार लोकांबद्दल आयरिश समाजास जरी कितीही तिटकारा वाटत असला, व गरीब शेतकरीवर्गाची कितीही कींव येत असली, तरी जे अत्याचार ते अत्याचार असेंच त्यांस वाटे; व ते त्यांचा नुसता निषेधच नव्हे तर प्रतिकारही करण्याची खटपट करीत. या खटपटींत रोमन क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट हा भेद सहसा राहत नसे, व हे दंगेखोर लोक सद्हेतूनें प्रेरित झालेले असले तरी त्यांच्या हातून अनन्वित कृत्यें घडत व जरब बसविण्याचे कामीं मर्यादा न राहून धर्म करितां कर्म उभें राही, यामुळें सर्व समंजस व विचारी पुढारी अशा अत्याचारांचा प्रतिकार शक्य तेथें एक दिलानें करीत असत.

आयर्लंदांत इंग्रजी अमलापासून ज्यांना खरोखरीचा व पुष्कळ त्रास झाला असे लोक ह्मटले ह्मणजे क्याथोलिकच. अराजनिष्ठा मनांत बाळगण्यास जर कोणास खरें कारण असेल तर त्यांनाच. कारण जमिनीचे कायदे, शिक्षणाचे कायदे, धर्माचे कायदे व नागरिकत्वाच्या हक्काचे कायदे या सर्वांपासून त्यांचा छळ झाला. क्याथोलिक लोकांप्रमाणें व्यापारविषयक कायद्यांपासून प्रॉटेस्टंट लोकांसही प्रथम प्रथम जाच झाला खरा, परंतु लवकरच तो संपला; आणि आयरिश पार्लमेंट बुडविल्यानें हानि झाली असेल तर ती क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट दोघांचीही सारखीच झाली. तात्पर्य, इंग्रजांस शत्रू या नात्यानें लेखण्याचें कारण मुख्यतः क्याथोलिक लोकांसच होतें; तथापि एकंदर इतिहासक्रमावरून पाहतां क्याथोलिक लोक हे फारसे 'अराजनिष्ठ' नव्हते असेंच दिसून येतें. आयरिश लोकांशीं ज्यांची पूर्ण सहानुभूति आहे, असा इतिहासकार ह्मटला ह्मणजे 'लेके' हा होय. याइतिहासकारानें आपल्या आयर्लंदच्या इतिहासांत असें स्पष्ट ह्मटलें आहे कीं, अठराव्या शतकांत क्याथोलिक लोकांत खरी 'अराजनिष्ठा' इतकी कमी होती कीं, ती

पाहून खरोखरच फार आश्चर्य वाटतें.याचें एक कारण असें होतें कीं,इंग्लंदच्या गादीवर क्याथोलिक राजे काय किंवा प्रॉटेस्टंट राजे असले काय, दोघेही त्यांस सारखेच वाटूं लागले होते. क्याथोलिक पंथी राजा दुसरा जेम्स याचा धर्माभिमानानें त्यांनीं पक्ष उचलला होता व त्याजकरितां ते लढावयास तयारही झाले होते; परंतु ' बॉईन 'च्या लढाईनंतरची त्याची चमत्कारिक वर्तणूक पाहून आपण फुकट त्रासांत पडलों, असें त्यांस वाटूं लागलें. अराजनिष्ठेचा व भयंकर चळवळीचा मुख्य गड्डा प्रॉटेस्टंट वसाहतवाले हेच असत; क्याथोलिक लोक मुख्यतः कायतें धर्मस्वातंत्र्य मिळालें असतां खूष होते. प्रजास्वातंत्र्याचें वारें प्रायः प्रॉटेस्टंट व प्रेसबिटेरेनियन लोकांचे डोक्यांत होतें, व ह्मणून पार्लमेंट स्वतंत्र करण्याच्या चळवळींत त्यांनींच पुढाकार घेतला होता. तथापि प्रॉटेस्टंट लोक झाले तरी स्वतः होऊन स्वतंत्र रीतीनें बंड करतील असें मानण्यास फारसें कारण नव्हतें. वूल्फटोन हा स्वतः प्रॉटेस्टंट होता व कांहीं अंशीं आयर्लंदच्या उत्तरेकडील प्रॉटेस्टंट व प्रेसबिटेरेनियन लोकांचें मन तो जाणत होता यांत संशय नाहीं. तथापि १७९८ सालीं फ्रेंच मुत्सद्यांपुढें आयर्लंदची खरी स्थिति मांडतांना आयरिश लोक आपण होऊन बंड करणार नाहींत, हें त्यास कबूल करावें लागलें. फ्रेंच सरकारानें आयर्लंदवर स्वारी करून हत्यारें-पात्यारें लोकांस पुरविलीं असतां, पुष्कळ क्याथोलिक लोक व प्रॉटेस्टंट येऊन मिळतील अशी त्यास आशा होती. परंतु प्रत्यक्ष वेळ आली तेव्हां हीही आशा विफल ठरली. कारण फ्रेंच आरमाराचा पहिला भाग आयरिश किनाऱ्याजवळ येऊन बरेच दिवस थांबला असतां लोकांकडून बंडाचा झेंडा उभारण्याचें चिन्हही दिसेना !

आयर्लंदांतील लोकमताचे स्वाभाविक पुढारी ह्मटले ह्मणजे देशांतील सुशिक्षित,विचारी व संपन्न लोक; व प्रत्येक पिढीच्या या पुढाऱ्यांकडे पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं, शेकडा ९० पुढारी प्रायः सनदशील चळवळ करणारे होते. बेकायदेशीर चळवळ करणारांपैकीं मुख्य ह्मटले ह्मणजे लॉर्ड फिटझरल्ड, टोन, एमेट, मिचेल, ओब्रायन इत्यादि प्रसिद्ध आहेत. परंतु सनदशील चळवळ करणारांची पिढीही अव्वलपासून आज तागायतपर्यंत

चालू असून, लोकमताचे दृष्टीनें पाहतां या दुसऱ्या प्रकारच्या पुढाऱ्यांस जितकें पाठबळ मिळालें, तितकें पहिल्या प्रकारच्या पुढाऱ्यांस मिळालें नाहीं. पहिल्या प्रकारचे पुढारी कांहीं कमी बुद्धिमान् होते असें नाहीं. टोन, एमेट, ओब्रायन हे आयर्लंदास ग्रॅटन व ओकॉनेल यांच्याप्रमाणेंच निरंतर भूषणभूत राहतील यांत शंका नाहीं. पहिल्या प्रतीच्या पुढाऱ्यांच्या देशभक्तीबद्दल केव्हांही वाद नव्हता, इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं त्या भक्तीखातर देहही खर्ची घातले. शिवाय कित्येक प्रकारच्या इतर दंगेखोरांप्रमाणें त्यांची नीति कमी दर्जाची नव्हती, तर ती फारच वरिष्ठ प्रतीची होती. परंतु त्यांचें करणें समाजास पसंत अगर सम्मत नव्हतें ह्मणून ह्मणा, समाजास त्यांचे पावलावर पाऊल टाकून जाण्यास लागणारें धैर्य नव्हतें ह्मणून ह्मणा, अगर समाजास त्या वेळीं त्यांच्या धाडशीपणाचा उपयोग नव्हता ह्मणून ह्मणा, हातून फारशी कार्यनिष्पत्ति न होतां त्यांना मरावें लागलें. उलटपक्षीं ग्रॅटन व ओकॉनेल यांसारख्या पुढाऱ्यांनीं जरी सनदशीर चळवळीचा राजरस्ता पत्करला होता तरी त्यांस आपल्या हातानें थोडेंबहुत प्रत्यक्ष कार्य घडवून आणण्याचें श्रेय मिळालें. कारण ग्रॅटन यास आयरिश लोक ' स्वतंत्रतेचा जनक ' व ओकॉनेल यास क्याथोलिक–लोक–रक्षक—अवतार ' असें ह्मणतात. शिल्पशास्त्राच्या शब्दांनीं बोलावयाचें तर टोन व एमेट यांचा उपयोग आयरिश राष्ट्राचे इमारतीस मेहरपीवर बसविलेल्या कुसरीच्या कामासारखा झालेला असून, ग्रॅटन, ओकॉनेल व पार्नेल यांचा उपयोग कुसर केलेल्या शोभिवंत अशा पायाचे चिऱ्यांसारखा झाला. पहिल्या प्रकारच्या देशभक्तांच्या योगानें त्या इमारतीस सौंदर्य व शोभा, व दुसऱ्या प्रकारच्या देशभक्तांच्या योगानें जशी शोभा तसाच आधारही मिळालेला आहे.

आयर्लंदांत कायदेशीर व बेकायदेशीर चळवळी यांची एक प्रकारें सरमिसळ झालेली आढळून येते. स्वभावगुणाप्रमाणें जो तो आपापला साधनमार्ग निश्चित करीत असतो हें मागें सांगितलेंच आहे; व आयरिश चळवळींच्या इतिहासाच्या प्रत्येक युगांत–(१) अव्वलपासून अखेरपर्यंत कायदेशीरच चळवळ करणारे, (२) अव्वलपासून अखेरपर्यंत बेकायदेशीरच चळवळ करणारे, व (३) ज्यांनीं निरनिराळ्या वेळीं प्रसंगानुसार दोहोंचाही पुरस्कार

केला व अनुभव घेतला—अशा तिन्ही प्रकारचे लोक आढळून येतात. परंतु पहिल्या व दुसऱ्या प्रकारचे, ह्मणजे जन्मभर केवळ एकदेशीय विचारसरणीनेंच ज्यांची वर्तणूक नियमित झाली होती असे लोक फार थोडे; व तिसऱ्या प्रकारचे मात्र लोक फार दिसून येतात. याचें कारणही उघडच आहे. कायद्याचें अक्षर ह्मणजे केवळ श्रुतीच, त्याच्याबाहेर लवमात्रही जावयाचें नाहीं, किंवा एखादा स्वरही पालटावयाचा नाहीं, असें मानणारे 'कट्टे वैदिक' लोक पुढाऱ्यांमध्यें सांपडणें कठिण असतें. तसेंच कायदा व शासनपद्धति हें सर्वच निव्वळ थोतांड आहे, असें मानून उठल्याबसल्या बंदुक सरसावणाऱ्या व तरवारीच्या मुठीस हात घालणाऱ्या लोकांकडेही पुढारीपण आलेंच तर फार दिवस राहणें शक्य नसतें. 'केवळ कायद्याच्या अक्षरांच्या अनुरोधानेंच मी पाऊल टाकीत जाईन, व कायद्यानें घालून दिलेल्या मर्यादेच्याबाहेर मी आपल्या शरीराचा कोणताही भाग अगर झोंकही जाऊं देणार नाहीं,' अशी प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी कार्यक्षम असा पुढारी दहा पांच वेळ तरी विचार करील. कारण एकंदर मनुष्यस्वभावच अशा प्रतिज्ञेच्या विरुद्ध आहे व चूक होणें हा मनुष्यधर्म होय. आणि दुसरें असें कीं, अशा तऱ्हेची प्रतिज्ञा करणाऱ्या पुढाऱ्याचा सर्व लोकांस सारखा विश्वास पटत नाहीं. आट्यापाट्याच्या डावांत 'मीं आजपर्यंत कधींही मार खाल्ला नाहीं व पुढें कधींही खाणार नाहीं,' अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या गड्यास एक तर लोक हंसतील, किंवा त्यास खेळावयास कोणी घेणार नाहीं. कारण खेळाच्या भरांत तरतरीत गडी प्रतिपक्षाचे तावडींत एखादे वेळीं तरी चुकून सांपडणारच हें जसें त्यांस ठाऊक असतें, तसेंच एखादे वेळीं मार खाण्याचा धोका अंगावर घेऊनही खेळ रंगविण्याचें धाडस जो करणार नाहीं, असा गडी खेळास फारसा उपयोगीं पडण्याचा संभव नसतो, हेंही ते जाणतात. उलटपक्षीं जो गडी इतका अविचारी असतो कीं, खेळाच्या भराचा मद अनिवार्य होऊन, अथवा आपल्या तरतरीचें प्रदर्शन करण्याची हांव न आवरून, दरएक डावांत केव्हांना केव्हां तरी जो हटकून मार खाणार व अशा रीतीनें हातातोंडास आलेलें लोण हटकून फुकट चालविणार, अशा गड्याच्या तरतरीचेंही कौतुक एकाददुसऱ्या डावापलीकडे कोणी करीत नाहीं. तिसऱ्या वर्गांतील पुढा-

ज्यांची मात्र गोष्ट वेगळी असते. केवळ कायदेशीर मर्यादेच्या बाहेर जन्मांत कधींही पाऊल टाकण्याचा प्रसंग मजवर येणार नाहीं अशी तो प्रतिज्ञाही करीत नाहीं; व अविचारानें, बेफामपणानें अथवा केवळ वृथाभिमानानें त्या रेषेचें उल्लंघनही सहसा त्याचे हातून होत नाहीं. नियमतः कायद्याचें उल्लंघन करूं नये असा त्याचा प्रमाणिकपणाचा प्रयत्न असतो; परंतु राजकारणाची चळवळ रंगारूपास आली असतां व कायदाच आपली मर्यादा उल्लंघून पावलापावलानें पुढें येऊं लागला असतां, केवळ परिणामाचे भीतीनें तो आपलें पाऊल मागेंही घेत नाहीं. आपण कायदेशीर रीतीनें वागत आहों असें निर्विकल्पक ज्ञान त्यास प्रथमपासून असतेंच, व तें त्याच्या मनास समाधान राहण्यास पुरेसें होतें. तथापि, परिस्थिति बदलल्यामुळें केवळ औपचारिक रीत्या आपल्या हातून कायद्याच्या मर्यादेचें उल्लंघन होण्याचा कदाचित् संभव आहे, असें सविकल्पक ज्ञान एखादे प्रसंगीं झालें असतांही तो, व्यक्तिशः आपणास अनिष्ट फळ भोगावें लागेल या भीतीनें, अंगीकृत कार्यापासून माघारा फिरत नाहीं. यामुळें नियमतः व हेतुपुरःसर कायदेशीरपणानें वागणारा, परंतु केवळ अपवादतः व उपाधिदोषामुळें बेकायदेशीरपणाची चूक न जाणून अगर जाणूनही हातून होणारा असा चळवळ्या पुढाऱ्यांचा वर्ग प्रत्येक प्रगमनशील राष्ट्रामध्यें आढळून आल्याशिवाय रहात नाहीं. हे अपवाद त्याच्या हातून प्रायः अशाच वेळीं घडून येतात कीं, केवळ राजसत्तेमुळें एखादा कायदा प्राणप्रतिष्ठित झाला असला तरी, तो न मानणें हें त्या कायद्याची उत्पत्ति सदोष आहे, हें जगास दाखविण्यास उपयोगी असतें व ह्मणून अशा कृत्यास नीतिशास्त्राची संमति मिळते. परंतु असे अपवाद ज्यांच्या हातून घडून येतात त्यांना त्या अपवादामुळें 'बेकायदेशीरपणानें वागणारे' असें नांव देणें चुकीचें होईल. प्रसिद्ध इंग्रजी देशभक्त हॅंपडन यानें 'शिप मनी' नांवाचा कर देण्याचें नाकारलें, अगर दक्षिण आफ्रिकेंत दे. भ. गांधी यांनीं 'नोंदणीचा कायदा' धाब्यावर बसवून अशा कायद्याचें अनुवर्तन करण्यापेक्षां तुरुंगवासच अधिक श्रेयस्कर ह्मणून तो पत्करला, तर या दोघांस बेकायदेशीर चळवळ करणारे असें ह्मणतां येणार नाहीं, हें कोणासही कबूल करणें भाग आहे.

वरील तत्त्वें आयरिश इतिहासास लावून पहातां असें दिसून येतें कीं, आयरिश पुढाऱ्यांपैकीं प्रचंड बहुमत नियमतः कायदेशीर चळवळ करण्याचे बाजूस असून केवळ बेकायदेशीर चळवळीचा पुरस्कार करणारे पुढारी बरेच थोडे निर्माण झाले. याठिकाणीं पुढारी हा शब्द 'ज्यांनीं लोकमत थोडेंबहुत तरी बनविलें अगर जे लोकमताचे निदर्शक ह्मणून यथार्थतेनें कांहीं कालपर्यंत तरी गणले जात होते' अशा व्यक्तींच्या अर्थीच योजिलेला आहे. वेळप्रसंग नसतां, केवळ आपल्या तरवारीची फेंक पाहून लोकांनीं कौतुक करावें अशा हेतूनें हत्यार परजणाऱ्या विक्षिप्त शिलेदारास कोणी नाईक किंवा पुढारी ह्मणत नाहींत. चार्लमॉट, ग्रॅटन, फ्लड, क्यूरन, डॅनियल ओकॉनेल, जॉन किओघ, ऐझॅक बट, पार्नेल, डिलन, ओब्रायन, रेडमंड, वगैरे आयरिश पुढारी कायदेशीर चळवळ करणारे होत; व त्यांपैकीं कित्येकांस तुरुंगांत जावें लागलें एवढ्यामुळें त्यांच्या या वरील पदवीस बाध आला असें कोणी कधींही मानलें नाहीं. ज्याप्रमाणें चेंडुफळीच्या खेळांत, स्वतः हातचलाखी करून प्रतिपक्षाच्या काठ्या पाडणें, अगर 'अंपायर' ला निकाल विचारून त्याच्या चुकीचा फायदा घेणें ही जशी एक हुषार गड्याची युक्ति असते, त्याप्रमाणेंच त्रासदायक, अशा प्रजापक्षीय पुढाऱ्याच्या अंगाचा प्रत्यक्ष भाग नसला तर निदान तोल तरीं बाहेर गेला आहे, असा निकाल येनकेन प्रकारानें मिळवून त्याचे डोक्यावर बेकायदेशीरपणाचा छाप मारून त्यास सोडून द्यावयाचा, ही दक्ष व कुशल अशा राज्यकर्त्यांची एक ठराविक व अनुभवसिद्ध युक्ति असते. परंतु तेवढ्यामुळें, ज्याच्या मनाचा पिंड कायदेशीर चळवळ करण्याच्या प्रवृत्तीचाच असतो तो बेकायदेशीर चळवळ करणारा ठरूं शकत नाहीं. सन १७८२ चे सुमारास आयर्लंदांत राजकीय चळवळ फार जोरास आली होती; अमेरिकेंत घडून आलेल्या पराभवामुळें इंग्लंद कमकुवत व भित्रें झालें होतें; जवळच फ्रान्समध्यें राजसत्ता उलथून पडण्याचा रंग दिसून येण्यास सुरुवात झाल्यामुळें इंग्लंदचें तख्तही डळमळूं लागलें आहे कीं काय असा भ्रम इंग्रजी मुत्सद्यांना पडूं लागला होता; आयर्लंदमध्यें धर्मछळ कळसास पोंचून त्याचे पाठीमागून सहिष्णुतेचा उदय होऊन राष्ट्रीय कार्यांत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट

हा भेद मानणें मूर्खपणाचें आहे असें उभयपक्षास वाटूं लागलें होतें; आणि प्रॉटेस्टंटपंथी लोकांनीं स्वयंसेवक सैनिकांची पलटणें व तोफखाना कवाईत शिकवून तयार केला होता;—अशा वेळीं आयरिश पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य इंग्लंदनें कबूल केलें तर बरी गोष्ट आहे, नाहीं तर मग काय होणें असेल तें होईल, असें ह्मणण्यापर्यंत ग्रॅटनची मजल स्वाभाविकपणेंच गेली होती; आणि कदाचित् इंग्लंदच्या हटवादीपणानें युद्ध जुंपलें असतेंच तर ग्रॅटन हा एखाद्या पलटणीचा कर्नल होऊन लढला ही असता, निदान पार्लमेंटमध्यें या देशभक्तसैन्याचा पुरस्कार व पाठपुरावा त्यानें पुढारीपणानें केला असता यांत काडीइतकी शंका नाहीं; तथापि खुद्द अशा प्रसंगींही त्यास कोणी बेकायदेशीर चळवळ करणारा ह्मटलें नाहीं. आयर्लंदचा अनभिषिक्त राजा ओकॉनेल याचा सर्व जन्म इंग्रजांस नांवें ठेवण्यांत, कोर्टांतून सरकाराविरुद्ध भांडण्यांत, जंगी जाहीरसभा भरविण्यांत, समाजांत खळबळ करून सोडण्यांत, समित्या, सभा व संस्था स्थापण्यांत, व पार्लमेंटमध्यें राजाधिकाऱ्यांवर तुटून पडून निकराचे हल्ले करण्यांत गेला; वर सांगितलेल्या ठराविक युक्तीनें सरकारानें त्याजवर बेकायदेशीरपणाचा छाप मारण्याचा दोन तीन वेळांपर्यंत प्रयत्न केला; व त्यापैकीं शेवटीं एक साधून कांहीं वेळ त्यास तुरुंगवासही भोगावा लागला. परंतु कायदेशीर चळवळीचा बाणा त्यानें स्वतः कधींही सोडला नाहीं. येवढेंच नव्हे तर तो राखण्याचे पायीं सर्व जन्मभर मिळविलेल्या लोकप्रीतीच्या पुण्याईचें उदक सोडून, त्याच्या एका शब्दाबरोबर जीव देण्यास तयार असणाऱ्या हजारों अनुयायांस ‘ शांततेचा भंग करू नका ’ असें सांगून व यःकश्चित् एका शिपायाचा हुकूम मानून त्यानें स्वतःस अटक करून घेतली व अखेर तुरुंगांत गेला. मनुष्याचें फक्त एक थेंब रक्त अन्यायानें सांडल्यानें सर्व राष्ट्रास राजकीय मोक्ष मिळण्याचा जरी संभव असला तरी त्या मोक्षावर लाथ मारली पाहिजे व तो रक्तबिंदु सांडण्याचा थांबविला पाहिजे. अशी त्याची प्रतिज्ञा असे; व सभांतून बोलतांना जरी तो बेफामपणें बोलतो आहे असें दिसे. कायदेशीर चळवळींचा पुरस्कर्ता हें त्याचें ब्रीद नष्ट झालें असें कोणी कधींही ह्मटले नाहीं. पार्नेल, डिलन, ओब्रायन वगैरे पुढाऱ्यांस अधिकाऱ्यांनीं शिक्षा ठोठावून तुरुंगवास पत्क-

रावयास लाविलें होतें हें प्रसिद्धच आहे; लँड लीग व नॅशनल लीग या संस्थांच्या चिथावणीमुळें आयर्लंदांतील बहुतेक गुन्हे होतात व पार्नेल वगैरे पुढाऱ्यांचें या गुन्ह्यांस गुप्त सहाय आहे असें शेंकडा नव्वद इंग्रज समजत असत; परंतु कोणीही न्यायी इतिहासज्ञ पार्नेलला बेकायदेशीर चळवळ करणारा ह्मणणार नाहीं. बेकायदेशीर चाळवळ करणारां पैकीं लॉर्ड फिडझरल्ड, वूल्फ टोन, रॉबर्ट एमेट, शीअर बंधू, मिचेल, स्मिथ ओब्रायन, मायकेल डेव्हिट वगैरे नांवें प्रसिद्ध आहेत. पैकीं टोन, ओब्रायन, मायकेल डेव्हिट ही मंडळी दुसऱ्यापेक्षां तिसऱ्या वर्गांतच अधिक पडतात. कारण वूल्फ टोन यानें सार्वजनिक कामास सुरुवात केली ती बंडाचा झेंडा उभारून केली नाहीं. तो स्वतः प्रॉटेस्टंट होता तरी क्याथोलिक लोकांच्या हक्काचा प्रश्न हातीं घेऊन त्यानें कायदेशीर चळवळीस सुरुवात केली. या चळवळींत त्यानें जॉन किओघ यास उत्तम सहाय केलें; व क्याथोलिक लोकांच्या वतीनें तो डेप्युटेशन घेऊन विलायतेस गेला होता. तो अत्यंत तरतरीत व बुद्धिमान् असून बॅरिस्टरची परीक्षा त्यानें दिलेली होती, आणि १७७६ ची अमेरिकेंतील व १७८९ ची फ्रान्समधील राज्यक्रांति घडून आली नसती आणि फ्रान्स व इंग्लंद यांचे दरम्यान युद्ध सुरू होण्याचा संभव नसता तर बहुधा तो बंडाच्या भानगडींतच पडताना. स्मिथ ओब्रायन याचीं पहिलीं बरींच वर्षे कायदेशीर चळवळ करण्यांत गेलीं. परंतु डॅनियल ओकॉनेलच्या कायदेशीर चळवळीचा खेदकारक शेवट झालेला पाहून त्याच्या भोंवतालच्या तरुण मंडळीस केवळ परिस्थितीमुळें बेकायदेशीर मार्गाचें अवलंबन करण्यास उत्तेजन मिळालें. मायकेल डेव्हिट याच्या सार्वजनिक अयुष्यक्रमास सुरुवात होण्याचे सुमारास आयर्लंदांत फीनिअन लोकांच्या बंडखोर चळवळीची लाट आली होती; व तारुण्याचे उत्साहामुळें तो त्या लाटेंत सांपडला. परंतु दहा वर्षे काळेंपाणी भोगून परत आल्यानंतर लँड लीगची कायदेशीर चळवळ त्यानेंच सुरू करून पार्नेलला त्या चळवळींत घेऊन तिला जोर आणिला. आणि मायकेल डेव्हिटचसा काय, पण फीनियन चळवळींत तरुण वयांत पडलेले अनेक आयरिश लोक बंडाळीच्या मार्गाचा नाद सोडून कायदेशीर चलवळीनें कार्य साधण्याकरितां पार्नेलला

मिळालें; आणि त्यांच्याच जोरावर व व्यावहारिक कर्तृत्वाचे साहाय्यानें पार्नेलला ब्रिटिश पार्लमेंटास आयर्लंदचा प्रश्न हातीं घेणें भाग पाडतां आलें.

चळवळीच्या या अंगासंबंधानें दुसरीही एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही कीं, आयर्लंदांत गुप्त मंडळ्यांचा प्रसार जरी वेळोवेळीं झाला तरी तो केव्हांही फार काळ टिकला नाहीं; व गुप्त मंडळ्यांचे कामास उघड सुरुवात होतांच थोड्याच काळांत अशा उद्योगास लोकमताची प्रतिकूलता व्यक्त होत असे. ही प्रतिकूलता व्यक्त करण्यास इतर मार्गांचें अवलंबन करणारांना आपला निषेध, क्रोधांध अशा सरकारी अधिकाऱ्यांच्याही नजरेस पडेल अशा रीतीनें, अलंकारिक शब्दांनीं मंडित करून व नसत्या आविर्भावानें खुलवून वेशीवर बांधावा लागत नाहीं. देशांतील एका वर्गाच्या लोकांच्या वर्तनाबद्दल दुसऱ्या लोकांचा निषेध व्यक्त होण्यास इतर शिष्टमान्य असेही पुष्कळ मार्ग आहेत. कारण राजकीय चळवळींत झालें तरी काय ? जें वाईट तें वाईटच. एरंडेल तेल औषधी असलें तरी जें घाण तें घाणच; तसेंच कोयनेलच्या गोळ्या घेतांना, 'यानीं कदाचित् आपला ताप कमी होईल' असं वाटणारा मनुष्यही त्यांना ' ह्या फार गोड आहेत ' असें सर्टिफिकीट देणार नाहीं! गुप्तमंडळ्या व कट यांपासून धाडसी मनुष्यांना स्वदेशाभिमानाच्या ऊर्मींचा उपशम जरी झाल्यासारखा वाटतो, तरी अशा संस्थांच्या हातीं चळवळीचा पुढाकार गेल्यापासून होणारे तोटे तेव्हांच दिसूं लागतात. पार्नेल वगैरे उत्कट विचाराच्या पुढाऱ्यांनींही देशांतील चळवळींवर गुप्त मंडळ्यांचे गुप्तपाश पडण्याचे आधींच सावधगिरी ठेवून त्यांना त्या धोक्यापासून सोडविलें ही गोष्ट पार्नेल व त्याचे सहकारी यांजवर जें स्वतंत्र कमिशन नेमून मोठा मुकदमा करण्यांत आला त्यांतील पुराव्यावरून अगदीं उघड दिसून येत आहे. पार्नेलच्या शिष्याचा, ह्मणजे रेडमंडचा प्रतिपक्षी विलियम ओब्रायन—ज्याच्या खातर थोडे दिवसांपूर्वी आयरिश कन्व्हेन्शनमध्यें मोठी मारामारी झाली—त्यानें आपल्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत गुप्तमंडळ्यांच्या विरुद्ध आपलें मत स्पष्टपणें नमूद केलेलें आहे. ओब्रायन हा ' कायदा ह्मणजे देव ' असें मानणा-

रांपैकीं मुळींच नाहीं; तथापि कायद्याची कास धरून जाण्यास जशी मर्यादा आहे तशीच देशभक्तीच्या नांवानें करावयाच्या गोष्टीलाही मर्यादा आहे असें मानणारा तो आहे. ओब्रायन हा फीनियन बंडाचे वेळीं लहान होता; परंतु त्याचा थोरला भाऊ या कटांत सामील असल्या कारणानें अद्भुतरम्य तारुण्याच्या देशभक्तिप्रेरित अशा या नादाचा आस्वाद घेण्यास त्यास सांपडला होता. पण पुढें पोक्त वयांत त्यानें असे उद्गार काढले कीं "राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचें प्रचंड व अवजड काम व बंडखोरीचीं साधनें यांचें परस्पर प्रमाण पाहूं गेलें असतां केवळ गुप्त मंडळ्यांचे मार्गानें देशास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची कल्पना अगदीं अविचाराची व वेडेपणाची आहे अशी खात्री होते."

आयर्लंदांतील १८४०–५० मधील राष्ट्रीयचळवळीच्या उदयाचे वेळीं 'नेशन' पत्राच्या संपादक मंडळीवरही कायद्याच्या मर्यादेचें उल्लंघन करण्याचा प्रसंग आला होता; पण चार्लस गॅव्हनडफी आणि डेव्हिस या मूर्धाभिषिक्त राष्ट्रीय मतांच्या पुरस्कर्त्यांनीं स्वतःवर केवळ अत्याचार करणारांचा पगडा केव्हांही बसवूं दिला नाहीं. ए. एम. सुलिव्हन, 'नेशन' पत्राचा एक वेळचा संपादक, यानें आयर्लंदांतील लोकांच्या मनाच्या स्थितीचें वर्णन 'नूतन आयर्लंद' नामक पुस्तकांत लिहून ठेवलें आहे; व तें आजच्या आयर्लंदच्या स्थितीसही लागू पडण्यासारखें असल्यामुळें येथें देतों. तो ह्मणतोः–कीं, "सर्व तऱ्हेच्या स्वभावाचे लोक आयर्लंदांत असल्यानें, त्यांपैकीं कित्येकांना उतावळेपणामुळें अगर निराशेच्या व देशभक्तीच्या तळमळीमुळें बेकायदेशीर प्रयत्न करण्याचीही ऊर्मी जबर येते यांत शंका नाहीं; परंतु एकंदर आयरिश समाजाचें लोकमत पाहिलें तर हातांत असलेली राजकीय सत्ता व तिच्या मदतीस मिळणारें लोकमत, असल्या प्रकारच्या हत्यारांचाच उपयोग करून आपलें राष्ट्रीय–स्वातंत्र्य मिळविण्याचा त्यांचा निश्चय आहे."

तथापि याच इतिहासावरून दुसरीही एक महत्त्वाची गोष्ट स्पष्ट होते; तीही कीं, केवळ कायदा हा श्रुतिप्रमाणें मानून चालण्यानें कोणत्याही पुढाऱ्याच्या ईर्षेनुरूप काम होणें शक्य नाहीं. देशहितासारखी अमोलिक वस्तु विकून आपल्याला चार पैसे मिळविण्यास ईश्वरानें देश दिलेला

आहे, याकरितां ईश्वराचे आभार मानणारे निर्लज्ज लोक आयर्लंदांत अठरावे शतकांत होऊन गेले. तसेंच एकोणिसाव्या शतकांतही, केवळ आपली चलती व बढती व्हावी याकरितां कायदेशीर देशसेवेचें सोंग आणणारे जॉन सॅडलिअर, विलियम कीओघ, एडमंड ओप्लहॅरटी वगैरे बरेच लोक झाले. अशा प्रकारचे लोक देशाचें नांव घेऊन व तें मळवून जी क्रिया उत्पन्न करितात, त्यास अवश्य अशी जी प्रतिक्रिया ती गुप्तकटवाले व अत्याचाराचा पुरस्कार करणारे धाडसी तरुण लोक यांजकडून निर्माण होते. परंतु खऱ्या प्रगतीस सर्वांत अधिक उपयुक्त असा मार्ग नेहमीं या दोन टोंकांच्या दरम्यान कोठें तरी असतो. कोणत्याही अत्याचारांचा निषेध करणें हें अत्यंत जरूरीचें आहे; तरी पण नुसता निषेध करण्यासारखें सोपें व स्वसंरक्षण-क्षम असें दुसरें कांहींच नसतें. हा आक्षेप त्या निषेधावर सहजच येतो. आपली कातडी शाबूत ठेवण्याकरितां अत्याचारांचा निषेध करणाऱ्यांच्या निषेधास कवडीचीही किंमत नाहीं. तर पार्नेल वगैरे ज्या लोकांनीं अत्याचारप्रिय तरुणांच्या मनांतून असदुद्दिष्ट काढून टाकून त्यांच्या धैर्याचा, देशभक्तीचा व उद्योगप्रियतेचा उपयोग होण्यास सदुद्दिष्ट यांजपुढें मांडलें; फुलझाडांच्या मुळांप्रमाणें, खऱ्या गुणांना धक्का न लावतां मानसिक अळ्यांमध्यें उगवलेलें तामस विचाराचें तृण उपटून काढलें; आणि शारीरिक सामर्थ्य व नैतिक सामर्थ्य यांचा मेळ घालण्याचे कामीं स्वतःच्या जिवाची काळजी केली नाहीं, व जरूर तर तुरुंगवास पत्करण्यासही जे तयार झाले, अशांच्या निषेधासच खरी किंमत आहे. आणि हिंदुस्थानांत काय, किंवा आयर्लंदांत काय, अशा प्रकारचे ओजस्वी परंतु सदय, उत्साही परंतु विचारी, अत्याचारशत्रु परंतु धीट, व स्वतःच्या बचावाची काळजी न करणारे—असे लोक जेव्हां निषेधास प्रवृत्त होतील, व एका गोष्टीच्या निषेधाबरोबरच तिच्यापेक्षां बऱ्या अशा देशसेवेच्या दुसऱ्या गोष्टीचें प्रवर्तन करतील तेव्हांच अत्याचार थांबतील !

आयर्लंदातील लोकमताचे पुढारी—प्रत्येक देशांत लोकमताचे पुढारी बहुधां मध्यम स्थितींतील वर्गांमध्येंच उत्पन्न झालेले आढळून येतात. याचें एक कारण असें आहे कीं, खऱ्या सुशिक्षित लोकांचा

भरणा याच वर्गामध्यें मुख्यतः असतो. कनिष्ठ प्रतीचा वर्ग व अशिक्षित वर्ग यांची बहुधा समव्याप्तिच असते असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं, व अशिक्षित मनुष्यांचे मनांत देशहितासारख्या व्यापक व उन्नत विचाराच्या गोष्टी येणें सहसा कठीण असतें. या वर्गास स्वराज्यापेक्षां सुराज्याचीच किंमत अधिक वाटते. त्यांना ज्याच्या अमलापासून तात्पुरतें सुख मिळेल तोच अधिकारी हवासा वाटतो; मग त्यांचा राजा, अधिराजा सगळा कायतो तोच. सुराज्य व स्वराज्य यांतील भेद मार्मिक व रसिक मनुष्यासच कळणें शक्य आहे. तसेंच स्वराज्याच्या अधिष्ठानाशिवाय सुराज्याचे पाय जमिनींत टेंकले तरी ते चिरकाल तग धरूं शकत नाहींत, हें अशिक्षित वर्गास कळण्यासारखें नसतें. आयर्लंदांत ब्रायन व कॉरमॅक राजापासून व हिंदुस्थानांत अजात-शत्रु धर्मराजापासून एडवर्ड बादशहापर्यंत झालेल्या निरनिराळ्या कारकीर्दींत, कोट्यावधि शेतकरी वर्गाच्या प्रत्यक्ष स्थितींत व सुखदुःखांत जो कांहीं फरक वेळोवेळीं पडलेला असेल त्याचा धागा कार्यकारणसंबंधानें थेट राजापर्यंत नेऊन भिडविण्याचें ज्ञान त्यांस केव्हांही होतें असें ह्मणतां येत नाहीं. खांद्यावर आसूड टाकून शेतकामांत अष्टौप्रहर खपणाऱ्या शेतकऱ्यास पोटभर भाकर ददातीशिवाय मिळाली ह्मणजे त्याची दिवाळी झाली. मग ती पोटभर भाकर ज्याच्या अमलाखालीं त्यास मिळाली तो राजा स्वदेशी असला तरी त्याचा त्यास फार हर्ष नाहीं, अगर परदेशी असला तरी त्याचा त्यास फार विषाद नाहीं. ही कनिष्ट व अशिक्षित वर्गाची स्थिति झाली. मानमरातब व धन-संपत्ति यांच्यामुळें ज्यांस श्रेष्ठ वर्ग असें मानतात, त्यांचीही गोष्ट एका अर्थी कनिष्ठ वर्गासारखीच असते. कनिष्ठ वर्गास शिक्षण महाग अतएव दुर्मिळ असतें यामुळें त्यांचे मनांत देशाविषयीं व्यापक व उन्नत विचार येत नाहींत; या 'श्रेष्ठ' वर्गास शिक्षण सर्वस्वीं सुलभ असतें, तथापि शिक्षणावांचून पोट भरण्याचें साधन त्यांस असल्यामुळें त्यांपैकीं पुष्कळांना शिक्षणाची जरूरी नसते व महत्त्वही वाटत नाहीं. शिवाय त्यांना प्रिय असा मानमरातब व धनसंपत्ति यांचीं पाळेंमुळें सद्यःस्थितींत खोल गेलेलीं असल्यामुळें ती स्थिति बदलली असतां अगर तींत बिघाड झाला असतां या पाळामुळांचें तोंड उघडें पडून, अगर तीं छाटलीं जाऊन

हळू हळू आपण निर्जीव होऊं अशी भीति त्यांस वाटते. यामुळें देश-कार्याविषयीं व्यापक विचार मनांत येण्याची पात्रता त्यांजमध्यें असली तरी ते विचार कृतींत उतरून प्रत्यक्ष देशकार्यांत पुढारीपण घेण्याचे कामीं स्वार्थबुद्धि त्यांचे आड येते. यास्तव देशकार्याचे चळवळींत अशा श्रेष्ठ वर्गांतील लोक पुढारीपणानें पडलेच तर ते, त्या चळवळीस परिणत रूप येऊन विजयश्रीचें तोंड दिसूं लागल्यावर मग पडूं लागतात. वेदांतांत शहाणपणाचें उदाहरण द्यावयाचें झालें ह्मणजे 'अळी' (तृणजलुके) चें देतात. ही अळी गवतावरून चालत असतां पुढच्या काडीवर पाय टाकून तो कायम केल्यावर मग मागचा पाय उचलते. अळी हा प्राणी प्रगमनशील नव्हे असें ह्मणतां येणार नाहीं; परंतु प्रगतीपेक्षां आपल्या आधाराचा व सुरक्षिततेचाच विचार तिच्या मनांत अधिक प्रबळ असतो; व मान-मान्यतेस सोकावलेले, आणि अनिष्ट अशा सद्यःस्थितींतही जें काय मिळेल तें तूप आपल्या पोळीवर ज्यांस ओढून घेतां येतें अशा प्रकारचे देशांतील ' श्रेष्ठ ' वर्गाचे लोक राजकारणांत या उपमानभूत अळीप्रमाणें होत. ' आहे याहून दुसरें एखादें कांहीं अधिक बरें असेल; परंतु आहे हेंही एका अर्थी बरेंच आहे ' अशा प्रकारची त्यांची विचारसरणी असतें. परंतु मध्यम स्थितींतील लोकांची गोष्ट या दोन्ही वर्गांहून वेगळी असते. कनिष्ठ वर्गापेक्षां ते अधिक सुशिक्षित असतात; आणि श्रेष्ठ वर्गांतील लोकांप्रमाणें मानमरातब व धनसंपत्ती यांच्या पंकांत त्यांचे पाय रुतलेले नसतात. यामुळें देशांतील लोकमताचे व राष्ट्रीय चळवळीचे पुढारी होण्यास तेच सर्वस्वीं लायख ठरतात. एकदां प्रस्थापित झालेल्या राज्यकारभाराच्या ओघाची दिशा प्रजेस अधिक फायदेशीर होईल अशा रीतीनें बदलणें हें कर्म कोणत्याही देशांत महाकठीण असतें; व राजकीय चळवळीच्या महापुरांत चार हात टाकून व परंपरेच्या प्रवाहाची धार तोडून पैलतीरास जाण्याचें धाडसी कर्तव्य अथवा हौसेचें धाडस करण्याचे कामीं पटाईत पोहणारे लोक कधीं दगावले नाहींत असेंही होत नाहीं. तथापि हें करण्यास, पोंहणाराचे अंगावर स्वार्थाचें ओझें जितकें कमी असेल तितकें अधिक बरें असतें. सार्वजनिक चळवळींत मध्यम स्थितींतील लोक धनुष्यापासून सोडलेल्या एखाद्या तीरा-

प्रमाणें कार्यक्षम होतात याचें कारण असें आहे कीं, तीराच्या फळाप्रमाणें त्यांचें डोकें शिक्षणानें तीक्ष्ण झालेलें असतें, व तीराच्या पंखाप्रमाणें त्यांच्या अंगावरचा भार हलका असतो. यामुळें त्यांना राष्ट्रीय कार्यांतील ' लक्ष्यवेध ' बराबर व जलद करितां येतो.

आयर्लंदचा काय किंवा हिंदुस्थानचा काय, कोणत्याही देशाचा इतिहास पाहिला तरी वरील सिद्धांताचीच सत्यता दिसून येते, आयर्लंदांतील कनिष्ठ वर्गांतील लोकांनीं सोसवेल तेथपर्यंत त्रास तरी सोसला; अगर तो सोसवेनासा झाला तेव्हां आडदांड लोकांप्रमाणें निवळ दंडुकें चालवून व अक्षम्य असा रक्तपात करून, आपल्या शोकक्षोभाचा, आपल्यास व दुसऱ्यास घातक अशा रीतीनें त्यांनीं उपशम केला. ओक बॉईज, व्हाईट बॉईज, पीप ऑफ डे बॉईज, हार्टस ऑफ स्टील, रिबन सोसायटी, डिफेंडर्स–वगैरे दंगेखोर व आडदांड लोकांचे अनेक प्रकार आयर्लंदांत झाले. या सर्वांना स्वतःस काय हवें हें बहुधा नेमकें नीट समजत नसे; व जेव्हां तें समजत असे तेव्हां त्यांची मागणी बहुधा सद्यःस्थितींत ताप देणाऱ्या एखाद्या किरकोळ गोष्टीबद्दल असे. त्यांनीं केलेला रक्तपात राष्ट्रीयत्व मिळविण्याकरितां होता असें ह्मणतां यावयाचें नाहीं. त्यांचीं दुःखें खरीं होतीं. परंतु त्यांच्या दंग्याधोप्यामुळें कित्येक वेळ निरपराधी लोकांचाही घात होई, व केवळ वड्याचें तेल वांग्यावर निघे. ' राष्ट्रीय ' अशी चळवळ त्यांच्या हातून होत नसे. उलट पक्षीं आयर्लंदांतील 'श्रेष्ठ' वर्गाचे लोक ह्मणजे धनाढ्य अमीर उमराव व जमीनदार, हे फक्त आपल्या जमीनदारीचें उत्पन्न खाऊन चैनींत रहात. राष्ट्रकार्याचें त्यांस स्वप्नही पडत नसे. वास्तविक ह्मटलें ह्मणजे जमीनदार, विशेषतः सुशिक्षित जमीनदार, यांनींच राष्ट्रकार्यांत पुढाकार घ्यावा. परंतु आयर्लंदांतील हे लोक अत्यंत जुलमी व व्यसनी असत. यांच्या घरीं लढाऊ बकरे, शिकारी कुत्रे, खिल्लारी वळू , शर्यतीचे घोडे, जुवेगारांचे ताफे, मस्त पैलवान आणि बेफाम लढवय्ये यांचे तांडे, फर्मासीचीं पक्वान्नें रांधणारे आचारी, आणि दारूचे रांजण हेंच सांपडावयाचें ! एखादें पोथीपुस्तक, किंवा सुशिक्षित स्नेही अथवा सात्विक व धार्मिक आश्रित अगर सल्लागार ह्मणाल तर मात्र औषधासही मिळाव-

याचा नाहीं. पण 'अपापाचा माल गपापा जायचा' अशी एक ह्मण आहे. आयरिश जमीनदारांस कुळांवर जुलूम करून लाखों रुपये मिळत; पण त्यांचा या वर सांगितलेल्या रीतीनें अपव्यय होई. त्यांना दारूच्या निशेंत उद्यांची आठवण होत नसे; मग जें दृष्टीस पडण्याला पिढ्यानपिढ्यांच्या पलीकडे नजर द्यावी लागते तें राष्ट्रकार्य त्यांना कसें दिसणार ? वरील वर्णन वाचून आज हिंदुस्थानांत मोडकळीस आलेल्या कित्येक जुन्या घराण्यांची आणि 'तांबड्या व काळ्या शाईच्या' सरदारांची आठवण होऊन दुःख झाल्यावांचून रहात नाहीं. स्वाभाविकपणेंच ज्यांनीं पुढाकार घ्यावा त्यांची ही स्थिति असल्यामुळें, व पुढाऱ्याशिवाय पुढें पाऊल टाकण्यास लागणारें शहाणपण व धैर्य आयरिश लोकांचे अंगीं प्रथमतः नसल्यामुळें त्यांना, केवळ अपस्वार्थीपणानें राजकारणांत पडणाऱ्या दुय्यम प्रतीच्या पुढाऱ्यांची कास धरावी लागे, व त्यांच्या मागून जातांना ते नेमके खड्यांत पडत. आयर्लंदची ही स्थिति अठराव्या शतकाच्या मध्यभागापर्यंत होती. परंतु पुढें ती हळू हळू पालटली. धर्मसहिष्णुता वाढूं लागली; क्याथोलिक लोकांविरुद्ध केलेल्या कायद्यांचें बंधन शिथिल पडूं लागलें; शिक्षणाचा प्रसार होऊं लागला व अशा रीतीनें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा कोंब हळू हळू वर येऊं लागल्यावर, सुशिक्षित असा जो मध्यम वर्ग त्याच्या हातांत राष्ट्रीय कार्यांतील पुढारीपणाचीं सूत्रें जाऊं लागलीं. तीं तेव्हांपासून आजपर्यंत अबाधितपणें त्यांच्याच हातांत राहिलीं आहेत, या गोष्टीमुळें बदललेल्या परिस्थितींत जमीनदारांचें वजन कमी होऊं लागलें. मध्यम व कनिष्ठ वर्ग यांच्या मनाचा मिलाफ बनूं लागल्यानें सरकारी कायदे होऊन जमीनदारांच्या जुलमास व लोभास आळा पडूं लागला. व त्यांच्या डोळ्यांवरची धुंदी जाऊन आतां कोठें ते हळूं हळू राष्ट्रीय कार्यांत थोडथोडे मन घालूं लागले आहेत.

आयर्लंदच्या गेल्या दीडशें वर्षांच्या इतिहासांत राष्ट्रकार्यांतील पुढारीपण स्वतंत्र धंद्याच्या लोकांकडेच राहिलेलें आहे; व त्यांतही बारिस्टर, वकील व विद्याविषयक धंदा करणारे हेच प्रमुख आहेत. ग्रॅटन, फ्लड, शील, क्यूरन, ओकॉनेल, आयझॅक बट वगैरे कायदेशीर चळवळीचे

पुरस्कर्ते. व तसेंच टोन, शीअर्स बंधु वगैरे बेकायदेशीर चळवळीचे पुरस्कर्ते हे सर्व बॅरिस्टर होत. रॉबर्ट एमेट हा कॉलेजांतून घालवून दिलेला 'अंडर ग्रॅज्युएट' होता. ल्युकस हा (एम. डी.) वैद्य होता. स्विफ्ट, मॉलिनो, बार्क्ले, बर्क वगैरे पुढारी आपल्या विद्वत्तेमुळें जगप्रसिद्ध होते. टॉमस मूर हा प्रख्यात कवी होऊन गेला. आणि थोरला डिलन, डेव्हिस, डफी, सुलिव्हन, ओब्रायन, ओकॉनर, मॅकार्थी वगैरे लोक विद्वान् वर्तमानपत्रकर्ते व लेखक ह्मणून प्रसिद्ध आहेत. जॉन कीओघ हा सुखवस्तु व्यापारी व पार्नेल हा सुखवस्तु जमीनदार होता. स्वतः श्रीमंत असून देशकार्यांत पुढारीपण घेणाऱ्या अशा अर्ल ऑफ चार्लमांट, लॉर्ड फिटझरल्ड, स्मिथ ओब्रायनसारख्या लोकांची नांवें क्वचितच आढळतात; व या गोष्टीचें कारण वर सांगितलेंच आहे. आयर्लंदच्या इतिहासाच्या प्रारंभीं ओनील, एडमॉड, वगैरे शूर संस्थानिक लढाया व बंडें करून राष्ट्राच्या इतिहासांत नांव ठेवून गेले; तथापि तो त्यांचा काळ इंग्रजी राज्यसत्ता पूर्णपणें स्थापित होण्याच्या पूर्वीचा होता; व ह्मणून राष्ट्रीय चळवळीच्या या संबधांत त्यांचा नामनिर्देश आह्मीं विशेष रीतीनें केला नाहीं. स्विफ्ट, मॉलिनो यांनीं प्रत्यक्ष राजकीय चळवळींत कधींही पुढाकार घेतलेला नव्हता; परंतु यांचे लेख विद्वत्तापूर्ण, मुद्देसूद व कडक असत; आणि त्यांचे योगानें समाजांत मोठी चळवळ उडून जात असे. मॉलिनो हा शास्त्रज्ञ व खरा तत्त्ववेत्ता होता; तथापि त्याचे मनांत उज्वल देशभक्ति असल्यामुळें त्यानें 'इंग्रजी कायद्यानें झालेली आयर्लंदची स्थिति' नांवाचें पुस्तक १६९८ सालीं लिहिलें व तें राजास अर्पण केलें. त्याच्या योगानें इंग्लंदमध्यें मोठी चळवळ उडून गेली; व सदरहू पुस्तक राजद्रोही असें ठरवून तें चवाठ्यावर जाळून टाकावें असा ब्रिटिश पार्लमेंटनें हुकूम केला. स्विफ्ट हा मुत्सद्दी नसून धर्मोपदेशक होता; तथापि त्यानें 'ड्रेपीअरचीं पत्रें' नांवाचे जे लेख प्रसिद्ध केले त्यांत इंग्रजी राज्यकारभारावर बराच ताशेरा झाडला असल्यामुळें त्यांच्या लेखकावर खटला करण्याचें ठरवून, तो कोण हें हुडकून काढण्याकरितां आयर्लंदमधील व्हाईसरायसाहेबांनीं तीन हजार रुपयांचें बक्षीस लावलें होतें. डॉ. ल्युकस याच्याही लेखांवर राजद्रोहाचा व बंडखोरपणाचा छाप

पडून तेही चवाठ्यावर जाळण्यांत आले होते; व अधिकाऱ्यांनीं त्यास कोणच्या तरी रीतीनें गुन्हेगार ठरवून तुरुंगांत टाकण्याची शपथ वाहिल्यामुळें त्याला कांहीं दिवस आयर्लंद सोडून इंग्लंदांत वैद्यकीचा धंदा करावा लागला. त्याजविषयीं ग्रॅटननें असें ह्मटलें आहे कीं, आयर्लंदांत 'राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा पाया ल्यूकस यानें घातला. आयर्लंदच्या त्या तशा पडत्या काळांत स्विफ्टनंतर 'स्वातंत्र्य' या भयंकर शब्दाचा धीटपणानें उच्चार करणारा असा ल्यूकसच होऊन गेला.' एडमंड बर्क हा इंग्लंदमध्यें रहात होता. तरी आयरिश लोकमताच्या प्रमुख पुढाऱ्यांमध्येंच त्याची गणना होते. अमेरिकेंतील स्वातंत्र्याकरितां युद्ध होण्यास तो बऱ्याच अंशीं कारणीभूत झाला, व पुढें फ्रान्समधील राज्यक्रांतिकारक लोकांविरुद्ध त्यानें जो आक्रोश केला त्याचे योगानें स्वातंत्र्याचा भक्त व मित्र अशा प्रकारच्या त्याच्या कीर्तीस मुळींच बाध येत नाहीं. ग्रॅटन याचा सर्व कटाक्ष नेहमीं, पार्लमेंटमधील एक पक्ष आपल्या देशाचे कार्यास अनुकूल राहील असें नेहमीं वर्तन ठेवावयाचें व केव्हांही फंदफितुरीत न पडतां केवळ कायदेशीर रीतीनें चळवळ करावयाची असा होता. तथापि हाच मुत्सद्दी, १७८२ चे सुमारास आयरिश पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याची मागणी निकरावर आली असतां जर इंग्लंद आयर्लंदची मागणी कबूल न करील तर मग काय होणें असेल तें होईल असें ह्मणण्यास तयार झाला होता. तसेंच अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीनें पाहतां जन्मभर कायदेशीरपणानें व नेमस्तपणानें वागलेल्या या मुत्सद्यावर, इंग्लंदच्या अडचणीचा फायदा घेऊन, पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य मिळतांच प्रतिबंधक व्यापाराचे कायदे रद्द करावे अशी नवीन मागणी करण्याबद्दल, लिबरल पक्षाच्या या मित्रावर तो 'कृतघ्न' व 'भयंकर बडखोर' आहे असा आरोप इंग्लंदनें लादण्यास सोडला नाहीं, कारण याच सुप्रसिद्ध प्रसंगीं या नेमस्त मुत्सद्यानें इंग्लंदला खालील उत्कृष्ट शब्दांनीं रोखठोक जबाब दिलेला होता. तो ह्मणाला—'कोणाचे कितीही डोईजड उपकार झाले असले तरी त्यांचे पायीं पुरुषास आपली सदसद्विवेकबुद्धि, स्त्रीस आपलें पातिव्रत्य व राष्ट्रास आपलें स्वातंत्र्य गमावण्यास तयार हो असें ह्मणणें यासारखा अधमपणा जगांत दुसरा कोणताही नसेल.' १७९८ सालच्या

आयरिश बंडाच्या धामधुमीचे वेळीं या नेमस्त मुत्सद्यावर ‘ युनायटेड आयरिशमेन ’ या नांवाच्या गुप्त मंडळींत सामील झाल्याच्या आरोपावरून खटला होण्याची अगदीं तयारी झाली होती. परंतु तो प्रसंग मोठ्या शर्थीनें टळला. अधिकाऱ्यांच्या संशयास फक्त आधार काय तो इतकाच होता कीं, या गुप्त मंडळींतील नीलसन नांवाचा एक पुढारी ‘ आपण मंडळीचे सभासद व्हाल काय ’ असें विचारण्यास ग्रॅटन याजकडे गेला; व सभेचें उद्देशपत्रक त्यानें ग्रॅटनचे टेबलावर ठेवून दिलें तें तसेंच राहून गेलें. परंतु ‘मी सभासद होत नाहीं.’ असें ग्रॅटन यानें त्याच वेळीं निक्षून सांगितलें होतें, आणि १७९८ व १८०१ सालच्या बंडासंबंधानें निषेधाचे उद्गारही त्यानें स्वच्छ काढले होते. परंतु केवळ गुप्त पोलिसांचा रिपोर्ट त्याजविरुद्ध होता एवढ्यावरून अधिकाऱ्यांनीं तो रिपोर्ट प्रसिद्ध केला, व त्यामुळें राजानें त्याचें नांव प्रिव्हीकौन्सिलच्या पटावरून काढून टाकलें. एवढेंच नव्हे तर १७८२ सालीं ज्यांनीं त्यास मानपत्रें दिलीं व त्याच्या तसबिरा सभागृहामध्यें लाविल्या त्याच ‘ राजभक्त ’ परंतु विचारशून्य अशा भित्र्या हरीच्या लालांनीं त्याच्या तसबिरा काढून कोठींत फेंकून दिल्या, त्यास अर्पण केलेले बहुमान परत घेतले, व ज्या रस्त्याला त्याचें नांव दिलेलें होतें त्या रस्त्याच्या नांवाची पाटीही काढून फेंकून देण्यांत आली. पण हा मनुष्य खरोखर इतका निस्पृह, शहाणा, कडक पण कायदेशीर बोलणारा व कायदेकानूंस मान देणारा होता कीं, पुढें ब्रिटिश पार्लमेंटचा तो सभासद झाल्यावर मोठमोठे इंग्रजी मुत्सद्दीही निरंतर त्याजकडे पाहून बहुमानानें माना लववीत. फ्लड हा लोकपक्षाचा पुढारी मानला जातो, व पार्लमेंटमधील वादविवादांत त्याच्या कडक टीकेची व राजकर्त्यांस नांवें ठेवण्याची मजल केव्हां केव्हां ग्रॅटनपुढेंही जाई; त्याच्या बोलण्यावरून तो बंडाचा पुढारीही होईल असें वाटे. तथापि १७८०–८२ सालीं आयरिश स्वयंसेवकांच्या सैन्याचे अंगांत लष्करी आविर्भाव संचारण्याच्या ऐनवेळीं तो मागें पडला; प्रधानमंडळांतील अगर त्यांचे ताब्यांतील एकादी वरिष्ठ पगारी नोकरी मिळण्याची हाव त्यानें जन्मभर धरली होती. शील व क्यूरन हे वक्ते असून लोकपक्षाचे वतीनें ते पार्लमेंटमध्यें अधिकाऱ्यांशीं नेहमीं विरोध करीत, व ते

लोकमताचे पुढारी मानले जात. तथापि शील यानें पुढें न्यायाधीशाची जागा पत्करली; व क्यूरन हा १८०१ सालच्या बंडास इतका प्रतिकूल होता कीं, आपल्या मुलीचा प्रियकर व भावी जामात, रॉबर्ट एमेट, याजवर बंडाबद्दल खटला झाला तेव्हां त्यानें त्याचें वकीलपतही घेण्याचें नाकारिलें ! या दोघांही वक्त्यांच्या वक्तृत्वाचा उपयोग वकील या नात्यानें अनेक राजकीय गुन्हेगारांस झाला, तथापि वरील कारणांमुळें त्यांस आमच्या इकडील हल्लींच्या भाषेनें काय ह्मणावें हें समजत नाहीं. आयझॅक बट यास मात्र कदाचित् खरा नेमस्त ह्मणतां येईल. कारण त्यानें स्वतः कायदेशीर मार्गाचें अतिक्रमण कधींही केलें नाहीं, व तो पार्नेलच्या अडवणुकीच्या मार्गासही विरुद्ध होता. तथापि उलटपक्षीं पाहतां या नेमस्तानें फिनिअनसारख्या भयंकर चळवळ करणाऱ्या कटवाल्यांचे खटले जोरानें चालविले; फीनिअन लोकांस सरोस क्षमा करण्यांत यावी असे अर्ज त्यानें केले; आणि ब्रिटिश पार्लमेंटकडून आयरिश लोकांस न्याय मिळण्याचें त्याचें सुखस्वप्न वीस वर्षांच्या अनुभवानें ओसरल्यावर आपल्या उतारवयांत आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र करण्याच्या चळवळींत त्यानें पुढाकार घेतला. डॅनियल ओकॉनेल यास नेमस्त अगर जहाल ह्मणावें याविषयीं तर अत्यंत गूढ पडतें. कारण आपला सर्व जन्म त्यानें न्यायाधीश व अधिकारी यांची फटफजीती व त्यांजवर कडक टीका करण्यांत घालविला होता; शेंकडो संस्था स्थापून, हजारों व्याख्यानें देऊन व लक्षावधी लोकांच्या जंगी जाहीरसभा भरवून एखाद्या राज्यक्रांतीची पूर्व तयारी करावी त्याप्रमाणें त्यानें असंतोष सर्व देशाच्या कान्याकोंपऱ्यांत पसरून राष्ट्रीय चळवळ अगदीं रंगास आणिली होती; स्वतः द्वंद्वयुद्धें खेळून निदान एक वेळ तरी त्यानें आपल्या प्रतिपक्षाचा जीव घेतला होता; लोक आपण होऊन जरी अधिकाऱ्यांवर कधींही हल्ला करणार नाहींत, तरी अधिकाऱ्यांनीं आपली मर्यादा सोडून कुरापत काढिली असतां 'ईश्वरकृपेनें व राष्ट्राच्या नशिबानें काय बनेल तें खरें !' असें उघड ह्मणणारांपैकीं तो एक असून अवघा लष्करी शब्दांचा कोश घेऊन, राष्ट्रीय चळवळींतील अंगांचा व उपांगांचा नामकरणविधि त्यानें त्याचे साहाय्यानें तयार केला होता. तथापि, कायदेशीर अशा कामाकरितां 'न भूतो न

भविष्यति ' अशा प्रकाचा लाखों लोकांचा समुदाय क्लॉनटार्फ येथील इतिहासप्रसिद्ध ठिकाणीं भरणाऱ्या जंगी जाहीरसभेंत जमविण्यासंबंधानें संकल्प सुटलेला असून, सभेच्या आदल्या दिवशीं संध्याकाळीं सरकारी हुकुमानें सभा प्रतिबंधाचे बाबतींत प्रसिद्ध झालेल्या बोटभर चिठींतील मजकूर पाहून त्यानें सभा तहकूब केली, व अखेर खटल्यांत शिक्षा झाल्यावर त्यास केवळ यःकश्चित् शिपायाच्या पाठोपाठ तुरुंगांत जावें लागलें, ही हकीकत मागें सांगितलीच आहे. तसेंच निरपराधी रक्ताचा फक्त एक बिंदू सांडल्यानें जरी राष्ट्रास मोक्ष मिळण्यासारखा असला तरी तो रक्तपात करूं नये हें त्याचें सिद्धांतिक वचनही लोकविश्रुतच आहे. त्याच्या कार्यक्रमांत, ब्रिटिश पार्लमेंटसभेकडून नुसता न्याय मिळविणें व स्वतंत्र पार्लमेंट मागणें या दोन विरोधी गोष्टींचा समावेश निरनिराळ्या वेळीं झालेला होता. डेव्हिस, डिलन, डफी व सुलीव्हन हे पुढारी 'नेशन' पत्राचे संपादक होते. त्यांनीं त्या पत्राचे द्वारें आयरिश लोकांस सर्वोत्कृष्ट तऱ्हेचा ' राष्ट्रधर्म ' शिकविला; ते ओकॉनेल यास नेमस्त ह्मणून नांवें ठेवीत. तथापि डेव्हिस हा राष्ट्रधर्माचा मुख्य उपदेशक असूनही स्वतः घातपात व गुप्त मसलती यांस तो विरुद्ध असे.

तथापि कायदा ह्मणजे एक श्रुतिवचनच आहे असें मानणारी ही कोणीही मंडळी नव्हती, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. ' नेशन ' पत्राचा संपादक, डफी, याजवर तीन वेळां खटले झाले. परंतु अखेर तो अमेरिकेंत जाऊन एका इंग्रजी वसाहतीचा मुख्य प्रधान झाला व नंतर सरकारांतून ' सर ' हा किताबही त्यास देण्यांत आला. सुलीव्हन हा डफीनंतर ' नेशन ' पत्राच्या संपादक मंडळावर असून अखेर मुख्य संपादक झाला; व त्यानेंही त्या पत्रांतून राष्ट्रधर्म उत्तम प्रकारचा शिकविला. परंतु त्याच्या वेळीं झालेल्या फीनियन चळवळींत तो सामील नसून डोनोव्हन रॉसा वगैरे फीनियन लोकांनीं गुप्त कटांत त्याचें नांव सामील केलें, असें कळल्याबरोबर त्यानें उघडपणें आपल्या वर्तमानपत्रांत कटाचा निषेध करून तरुण मुलांचें मन त्या चळवळीपासून पराङ्मुख केलें होतें. मायकेल डेव्हिट हा फिनीयन कटांत सामील होता; व परदेशांतून शस्त्रास्त्रें आयर्लंडांत उतरविण्याचे खटपटींत तो पकडला जाऊन दहा वर्षे

काळ्यापाण्यावर गेला. तेथून परत आल्यावर त्यानें लँड लीगची चळवळ केली, व याही चळवळीबद्दल त्याजवर फिरून खटला झाला. तथापि पार्नेलप्रमाणें त्यानेंही गुप्त कटांपासून यापुढें आपलें अंग अलिप्त ठेवलें होतें. पार्नेलइतका इंग्रजी राज्याचा द्वेष करणारा दुसरा कोणी झाला असेल कीं नाहीं, याची शंकाच आहे; आणि लँड लीग व नॅशनल लीग वगैरे कामांत फीनियन लोकांशीं उघड संबंध ठेवून त्यांच्या हातून त्या कायदेशीर चळवळींत होईल तें काम करवून घेण्यास तो कधींहि विन्मुख नसे. तथापि हाईडपार्कमध्यें झालेल्या खुनाशीं सहानुभूति असल्याचा खोटा आरोप जेव्हां त्याजवर 'टाईम्स' पत्रानें आणला, तेव्हां त्यास अत्यंत तळमळ लागून ह्या आरोपाची प्रसिद्धपणें चौकशी व्हावी अशी मागणी भर पार्लमेंटमध्यें त्यानें केली; आणि नंतर कमिशनपुढें झालेल्या चौकशींत त्याच्या वकिलानें तो कोणत्याही गुप्तवधाच्या कटांत नव्हता हें सिद्ध करून घेतलें. पार्नेल नंतर झालेल्या आयरिश पुढाऱ्यांची मजल बहिष्कार ह्मणजे विवक्षित व सार्वात्मक बहिष्कार—येथपर्यंत गेली आहे. तथापि हाईडपार्कमधील खुनानंतर राजकीय स्वरूपाचे असे अत्याचार आयर्लंदांत गेल्या तीस वर्षांत फारसे झालेले नाहींत.

आयरिश लोकमताचे जे पुढारी होऊन गेले त्यांचा एकंदर वृत्तांत पाहिला ह्मणजे इतर अनेक गोष्टीही दृष्टोत्पत्तीस येतात. निरनिराळ्या आयरिश पुढाऱ्यांच्या निरनिराळ्या कृतींचीं उदाहरणें आह्मीं दिलीं, त्यांवरून सार्वजनिक काम करणाऱ्या व्यक्तींच्या धोरणाला नेहमीं एकच नांव देतां येत नाहीं, असें दिसून येईल. मुत्सद्दीगिरी ही मुळीं अशीच आहे कीं, राजनीतीप्रमाणें तिलाही अनेक रूपें धरावीं लागतात, व आपल्या चारित्र्याचीं मूलतत्त्वें मनानें कायम ठेऊन वागणाऱ्या मुत्सद्याचेही कृतीला स्थळ, काळ, प्रसंग यांचे योगानें निरनिराळें रूप आल्यासारखें दिसतें. एक तर स्वतः मुत्सद्याच्या स्वभावांत, त्याच्या बुद्धिवैभवांत व त्याच्या कार्यक्षमतेमध्यें वयमानाप्रमाणें फरक पडण्याचा संभव असतो; व जगांतील कोणत्याही राष्ट्रामध्यें असा एकही कार्यकर्ता मुत्सद्दी सांपडावयाचा नाहीं कीं, समाजापुढें येऊन त्यानें केलेलें पहिलें भाषण व लेख, टाकलेला पहिला डाव व शेवटचा डाव हे अगदीं एकाच कसास उतरतील. त्याची स्वदे-

शाबद्दलची कळकळ, निर्लोभता व त्याचें दाक्षिण्य या सर्व गोष्टी त्याच्या चरित्राचे सुरवातीस व अखेरीस सारख्याच कायम असतील; परंतु ज्या सार्वजनिक कृत्यास आज बरें नांव मिळेल त्यासही उद्यां लोक वाईट ह्मणतील. व त्यास कदाचित् फिरून उद्यां तेच चांगलें ह्मणतील. दुसरें असें कीं, परिस्थिति बदलल्यानें अगर आपल्या चुका आपणास कळून आल्यानें मनुष्य आपली मतें कधीं कधीं बदलतोही; व तो प्रामाणिक आणि निर्भीड असेल तर आपली मतें बदललीं असें उघडपणें बोलून दाखविण्यास तो भीत नाहीं. तसेंच पुष्कळ वेळां कार्यकर्त्या लोकांची मुख्य दृष्टि कार्यावर असते, व आपल्या स्वतःच्या सुसंगतपणाच्या लौकिकापेक्षां कार्यसिद्धीसच ते अधिक महत्त्व देतात. ग्लॅडस्टनसाहेब प्रथम ‘ टोरी ’ ह्मणून पार्लमेंटांत शिरले व अखेर ते पक्के ‘ लिबरल ’ झाले. याच्या अगदीं उलट प्रकार चेंबरलेन साहेबांचा झाला. लॉर्ड रोजबरी हे प्रथम आयरिश होमरूलचे पुरस्कर्ते असून पुढें ते बडे ‘ साम्राज्यवादी ’ व होमरूलचे शत्रू बनले. हे सर्व फेरबदल केवळ स्वहितबुद्धीनें अगर मनोधैर्याचे अभावामुळें घडले असें कोणासही ह्मणतां येणार नाहीं. आयरिश पुढाऱ्यांपैकीं बहुतेक प्रत्येकावर विसंगततेचा आरोप आणतां येण्यासारखा होता, व या विसंगततेची उदाहरणें दोनच द्यावयाचीं झालीं तर डॅनिअल ओकॉनेल व आयझॅक बट यांचीं देतां येतील. तसेंच सार्वजनिक काम करणाराला लोक जो पुष्कळ वेळां मान देतात तो त्याच्या हातून होणाऱ्या प्रत्यक्ष कार्यसिद्धीला देतात; त्याच्या प्रयत्नाला व परिश्रमाला देत नाहींत. कारण परिणामविरहित प्रयत्न व फलविरहित कर्म याची जरी एक प्रकारची विशेष योग्यता असते, तरी ती समजण्याइतकी मनाची संस्कृति सर्वसाधारण जनतेच्या ठिकाणीं असत नाहीं. कर्मफलाची अपेक्षा धरूं नये असें सांगणें सोपें खरें, परंतु कोणालाही तें प्रत्यक्ष आचरणांत आणण्यास फार दुर्घट असतें, व जनतेला तर तें फारच कठीण. आणखी अशीही एक गोष्ट आहे कीं, सार्वजनिक काम करणाराच्या विजयश्रीचें व लौकिकाचे तेज चिरकाल सारखें टिकत नाहीं; त्याला वारंवार उजळा द्यावा लागतो. परंतु आपल्या कीर्तीची लखाखी कायम राहील अशा प्रकारचा उजळा वेळोवेळीं देण्यास लागणारीं कार्यें, प्रसंग व यश हीं कांहीं कोणाच्या

हातचीं नसतात. यामुळें इतिहासांत दोन प्रकारचे पुढारी पाहावयास सांपडतात. एक प्रकारच्या पुढाऱ्यांचे हातून जन्मांत एखादें महत्कृत्य असें घडून येतें कीं, त्यावेळीं उपमाच नाहीं अशी कीर्ति त्यांना मिळते. परंतु या यशाच्या महापुराचें पाणी बारमास टिकणारें नसल्यामुळें लवकरच नशीब उलट खातें, व पुढें जन्मभर रावत असतांहि त्यांना साधारण कृतज्ञताही कोणी दाखवीत नाहीं. दुसऱ्या प्रकारच्या पुढाऱ्यांचे अंगीं अलौकिक असें कृत्य करण्याची पात्रता नसते ह्मणा अगर तशी त्यांस संधी मिळत नाहीं ह्मणा—त्यांच्या हातून लोकांचे डोळे जरी दिपले नाहींत, तरी त्यांच्या यशोनिर्झराचें पाणी बारमास कायम राहून लौकिक दृष्टीनें व स्वतःचे मनानें थोडेंबहुत देशकार्य करीत बसण्याचें श्रेय त्यांना जन्मभर मिळतें. पहिल्या प्रकारचे पुढारी एका दृष्टीनें पाहतां अवतारी होत; मात्र अवतारकृत समाप्त झाल्यानंतरचा काल लोकांस व त्यांस दोघांनाही कंटाळवाणा जातो. यासंबंधांत दोन तीन उदाहरणें आयरिश इतिहासांत ठळक आहेत. सन १७८२ सालीं, ह्मणजे ग्रॅटनच्या प्रयत्नानें आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र झालें झालें त्या वेळीं तो वयाच्या तिशीच्या आंत बाहेर होता. परंतु असा कांहीं चमत्कारिक योगायोग घडून आला कीं, देशांत राष्ट्रीय चळवळीस नांवरूप येण्यास, प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मनांतील धर्मवैर नाहींसें होऊन राष्ट्रीयत्त्वाचा उदय होण्यास व अमेरिकेंत इंग्रजांचा पराभव होण्यास एकच गांठ पडली, ग्रॅटनसारखा तरतरीत मुत्सद्दी व वक्ता पार्लमेंटमध्यें शिरतांच तो बोलेल तें होत गेलें; आणि पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याची मागणी आयरिश लोकांचे तोंडून येतांच ती ब्रिटिश पार्लमेंटनें त्यांस दिली. अर्थात् ग्रॅटन यास ' राष्ट्रजनक ' ही पदवी लोकांनीं एकमतानें दिली; एवढेंच नव्हे तर त्याला यापुढें बॅरिस्टरचा धंदा न करतां स्वस्थपणानें बसून फक्त देशकार्याकडे मन घालतां यावें ह्मणून आयरिश पार्लमेंटनें एकमतानें त्याला एक लक्ष पौंडाची, ह्मणजे त्या काळीं दहा लक्ष रुपयांची रक्कम बहाल करण्याचा ठराव केला! परंतु ग्रॅटनच्यानें एवढी रक्कम घेववेना; व शेवटीं मोठ्या मिनतवारीनें निदान पन्नास हजार पौंडांची रक्कम तरी त्यानें घ्यावी असा त्याजवर जुलूम झाला व त्यानें ती घेतली ! त्यानंतर वकिलीचा वगैरे सर्व धंदा

सोडून देऊन त्यानें सर्व जन्म फक्त लोकसेवेंत घालविला. परंतु हें अवतारकृत झाल्यानंतर पुढें आयुष्याचीं सुमारें तीस वर्षें त्यानें घालविलीं; त्या अवधींत त्याचा स्वतःचा कांहीं दोष नसतां त्याच्या यशास ओहोटी लागून तें बहुधा नामशेष झालें. वास्तविक त्यानें या अवधींत अत्यंत महत्त्वाचें असें काम केलें. १७८२ सालीं पार्लमेंट स्वतंत्र झाल्यावर पुढें १८ वर्षेंपर्यंत त्यानें त्या पार्लमेंटची सुधारणा करण्याचे कामीं अविश्रांत श्रम केले; परंतु या सुधारणेस इंग्रज जमीनदार, लांचलुचपतीस लाचावलेले मेंबर लोक व इंग्रजी प्रधानमंडल इतकी मंडळी विरुद्ध असल्यामुळें, त्याची निराशा झाली. सन १७९८ सालीं वूल्फटोनचें बंड होऊन त्यानें चालविलेल्या शांततेच्या चळवळीस धोका आला; व १८०१ सालीं आयरिश पार्लमेंट मोडून ब्रिटिशपार्लमेंटास जोडण्यांत आलें. १७९८ नंतर ग्रॅटन उद्विग्न होऊन कांहीं दिवस देशत्याग करून राहिला होता; या अवधींत त्याला राजद्रोहक कटांत सामील असल्याच्या खोट्या संशयावरून पुष्कळ त्रास झाला; पुढें शांतता झाल्यावर तो पुष्कळ वर्षें ब्रिटिश पार्लमेंटचा सभासद होऊन काम करीत असे, व इंग्रजी मुत्सद्दीही त्याला मान देत असत. तरी १७८२ चा ग्रॅटन व आतांचा ग्रॅटन यांत लोकदृष्टया जमीनअस्मानची तफावत होती. वास्तविक स्वतः प्रॉटेस्टंट असून १७८२ नंतरचीं सर्व वर्षें रोमन क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे कामीं अत्यंत परिश्रम करण्यांत त्यानें घालविलीं. आयरिश लोकांचे मित्र व शत्रू दोघांकडूनही देशभक्तीबद्दल सारखाच धन्यवाद कोणाला मिळाला तर तो ग्रॅटन यासच होय. असें असतां पुढें पुढें स्वतः आयरिश लोक त्यास मान देईनासे झाले. त्याच्या मृत्युचे आधीं थोडीं वर्षें झालेल्या निवडणुकींत दंगा होऊन त्यास जखमही झाली, व अखेर आयरिश स्वातंत्र्याविषयीं निराश होत्साता खिन्न होऊन त्यास मरण आलें! डॅनियल ओकॉनेल इतका लोकप्रिय पुढारी आयर्लंदांत आजपर्यंत झालेला नाहीं. हा आयरिश लोकांचा अनभिषिक्त असा राजाच होता; तथापि तीही उणीव राहूं नये म्हणूनच कीं काय इतिहासप्रसिद्ध अशा स्थळीं भरलेल्या एका जंगी जाहीरसभेंत त्याच्या भक्तांनीं त्याच्या डोक्यावर राष्ट्रीय चिन्हांचा राजमुकुट प्रत्यक्ष घातला ! परंतु मागें सांगितल्या-

प्रमाणें क्लॉनटार्फ येथील प्रचंड सभेस प्रतिबंध करून सरकारानें जाहीरनामा प्रसिद्ध केला व तो त्यानें मान्य केला. त्याबरोबर सर्व जन्मभर मिळविलेल्या लोकप्रियतेचें त्याचें पुण्य क्षणार्धांत खलास झालें; व मग त्यानें काय वाटेल तें केलें तरी विसकटलेली घडी फिरून बसली नाहीं. ओकॉनेल याची लोकप्रियता पुष्कळ अंशीं सकारण होती. शंभर वर्षे लाथा खाऊन पायमाल झालेल्या क्याथोलिक लोकांतला पहिला बॅरिस्टर व पहिला पार्लमेंटचा सभासद ओकॉनेल हाच होता. परंतु आपल्या कारकीर्दींत त्यानें वकिलीचें चातुर्य, वक्तृत्व, धैर्य व परोपकारबुद्धि यांच्या योगानें समाजावर विलक्षण छाप बसविली. सरकारी जुलमानें गांजलेल्या अनाथांचा नाथ कैवारी काय तो ओकॉनेल अशी त्याची ख्याति झाल्यानें त्यानें आरंभिलेल्या कार्यास वजन आलें, व क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या त्याच्या भगीरथ प्रयत्नास १८२९ सालीं यश आलें त्यावेळीं त्याच्या कीर्तीचा कळस झाला. आपण आतां हातीं घेऊं ती कसलीही चळवळ साध्य झालीच पाहिजे, या अहंकारानें त्यानें चळवळ सुरू केली, व तिला पुष्कळ ऊतही आला. परंतु त्याचा अवतार १८२९ मध्येंच खरोखर समाप्त झाला होता; यामुळें या पुढची त्याची चळवळ फसली व अधिकाऱ्यांना त्याला तेव्हांच तोंडांत टाकतां आलें. १८४४ सालीं त्याजवर खटला होऊन त्यास नऊ महिन्यांची शिक्षा झाली; तेव्हां त्याच्या शब्दाला मान डोलविणाऱ्या व त्याच्या डोक्यावर मुगूट घालणाऱ्या लक्षावधि लोकांपैकीं एकानेंही त्याच्याकरितां हत्यार उपसलें नाहीं. तरुण पिढी त्यास ' मवाळ ' म्हणूं लागली व त्याची शिक्षा अपीलांत रद्द झाली तरी त्याची लोकप्रियता एकदां गेली ती गेलीच. पार्नेलचीही गोष्ट अशीच आहे. या पुढाऱ्यानें लँड लीग व नॅशनल लीग या बाबतींत केलेले प्रयत्न फार महत्त्वाचे होते. तसेंच पार्लमेंट सभेमध्यें अडवणुकीच्या मार्गाचें अस्त्र त्याला साध्य झाल्यामुळें, पूर्वीं कोणाही पुढाऱ्याला ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें जें यश मिळालें नाहीं तें त्यास मिळालें. हें यश, हाईड पार्कमध्यें झालेल्या खुनाशीं त्याचा जो संबंध जोडण्यांत आला व त्यावर जें कमिशन बसलें त्याच्या योगानें द्विगुणित झालें; व शेवटीं कमिशनचा निकाल त्याला अनुकूल असा झाला त्या दिवशीं त्या-

च्या कीर्तीचा कळस झाला. परंतु लवकरच एका घटस्फोटाच्या प्रकरणांत त्याच्या यशास धक्का बसून गाडें जें एकदां उलटलें तें उलटलेंच. ग्लॅडस्टन व इतर लिबरल होमरूलर मुत्सद्दी यांनीं त्यास सोडलें, इतकेंच नव्हे तर त्याच्या पक्षाच्या लोकांनींही त्यास पुढारीपणापासून पदच्युत केलें व त्याचा अंत दुःखांत व अपयशांत झाला. आज अनेक वर्षांनंतर केवळ इतिहासदृष्ट्या विचार करणारांस ग्रॅटन, ओकॉनेल व पार्नेल यांची योग्यता, त्यांच्या उतारकाळांत खुद्द त्यांच्या देशबांधवांना वाटली त्यापेक्षां अधिक वाटेल यांत शंका नाहीं. तथापि सार्वजनिक काम करणाऱ्या पुढाऱ्याचें चरित्र हें एकाद्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें कित्येक वेळां भासतें. आज तिचा प्रवाह एका दिशेस वहात असून दुसऱ्या दिशेस वाळवंट मोकळें पडलेलें दिसावें; तर उद्यां पहावें तों जेथें वाळवंट असावें तेथें पाणी मारे जोरांत व खळखळ वहात असून पाण्याच्या जागीं कोरडें रुक्ष वाळवंट दृग्गोचर होतें. अशी स्थिति असतां ज्यांना आपलें धोरण व आपलीं तत्त्वें, आपलें उद्दिष्ट व आपली कार्यसिद्धि या सर्वांचा प्रवाह, प्रारंभापासून अखेरपर्यंत, खडक फोडून त्याच्या तीरामधून वाहणाऱ्या नदीप्रमाणें स्वच्छ, निर्मळ, एकमार्गी व अनिरुद्ध असा ठेवतां येईल ते खरोखरच फार धन्य. पण हा धन्यवाद लाभणारीं माणसें मात्र बहुधा दुर्मिळ होत.

भाग ९ वा.

आयर्लंद व हिंदुस्थान.

साम्यदर्शन—येथवर आयर्लंदचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास आह्मीं सांगितला. त्या पैकीं कोणत्या भागांत हिंदुस्थानचें व आयर्लंदचें साम्य विशेष आहे, हें वाचकांचे लक्षांत आलें असेलच. मात्र आयर्लंदचा इतिहास हा केवळ स्थूल उपमानादाखल घ्यावयाचा आहे. अर्थात् प्रत्येक बाजूनें व किरकोळ गोष्टींतही साम्य हुडकित बसणें हें, ही स्त्री गजगामिनी आहे असें रूपक केलें असतां, 'तर मग तिचा शुंडादंड कोठें आहे तो दाखवा' असें विचारण्या इतकेंच अयुक्तिक होईल. सृष्टीमध्यें जितकें साम्य तितकेंच वैषम्यही भरलेलें आहे, व कोट्यानकोटी मनुष्यांमध्यें अगदीं हुबेहुब सारख्या चेहऱ्यांच्या दोन व्यक्ती ज्याप्रमाणें सांपडणें कठिण, त्याप्रमाणेंच वस्तुतः अगदीं तंतोतंत सारख्या इतिहासांचीं अशीं दोन राष्ट्रेंही सांपडणें कठिण आहे. तथापि मनुष्यस्वभाव चोहोंकडे एकच असतो व पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागांत भौतिक उपाधि पुष्कळ वेळां समानलक्षणात्मक असतात. यामुळें वस्तुतः नसलें तरी स्वरूपतः भ्रम उत्पन्न होण्याइतकें साधर्म्य व्यक्तीप्रमाणें राष्ट्रांतही आढळून येण्यासारखें आहे. साधर्म्य व वैधर्म्य हे संबंध हुडकून काढण्यास एक प्रकारची मार्मिकता लागते; व मनुष्य मार्मिक असला तर भेद न विसरतां साधर्म्य पाहण्याचें काम तो करूं शकतो. हिंदुस्थान व आयर्लंद यांच्यामधील साधर्म्य व वैधर्म्य पाहण्याचें हें काम मार्मिकपणानें व केवळ सत्यान्वेषणदृष्टीनेंच केलें पाहिजे, नाहीं तर फसगत व्हावयाची. असो; आतां प्रथमतः आपण साधर्म्याविषयीं विचार करूं.

सुधारणेचीं अंगें व उपांगें यांचे दृष्टीनें पाहतां आयर्लंद व हिंदुस्थान यांजमध्यें पुष्कळच साम्य आहे. सेल्ट व टयूटन हे दोन्ही प्रकारचे लोक

' यूरोपियन ' या एका नांवाखालीं मोडतात खरे. तथापि स्वभावगुणांच्या दृष्टीनें त्यांच्यामध्यें फार फरक आहे. आयरिश लोक हे सेल्ट शाखेपैकीं असून इंग्रज लोक टयूटन शाखेपैकीं आहेत; व आयरिश मानवकुल हें भाषा, स्वभावगुण व चारित्र्य यांचे दृष्टीनें इंग्रज मानवकुलापेक्षां भरत खंडांतील आर्य मानवकुलासच अधिक जवळ आहे. आयरिश भाषा फार सफाईदार असून संस्कृतप्रमाणें मृदुव्यंजनपूर्ण आहे. इतकेंच नव्हे तर, तुलनात्मक भाषाशास्त्रकोविदांचें असें मत आहे कीं, आयरिश भाषा ही, रूप विकृति वगैरेंच्या दृष्टीनें संस्कृत भाषेस वस्तुतः जितकी जवळ आहे तितकी ती युरोपियन भाषांनाही जवळ नाहीं. सुधारणेच्या प्रगतीच्या बाजूनें विचार करितां आयरिश लोक व भरतखंडवासी लोक या दोघांचेही गुणदोष एकाच स्वरूपाचे आहेत. जगाच्या इतिहासांत दोन तऱ्हेचे लोक आढळून येतात. एक प्रकारच्या लोकांत सुधारणेचा जन्म फार लवकर होतो; परंतु कांहीं विवक्षित इयत्तेपर्यंत मजल गेल्यावर तिची वाढ खुंटते. तेंच दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांत सुधारणेचा जन्म उशीरा होतो; परंतु ती सुधारणा एकदां सुरू झाली म्हणजे तिची प्रगती एकसारखी वाढत्या प्रमाणावर होत जाते. कांहीं मुलें लहानपणी फार तरतरीत असतात व त्यांची बुद्धि लवकर पक्व होते; तेंच दुसरीं कांहीं मुलें लहानपणीं जड वाटतात, परंतु त्यांचा बुद्धिगुण एकसारखा वाढत जातो. दोन्ही वर्गांच्या मुलांसंबंधानें लहानपणच्या अनुभवारून केलेले तर्क पोक्त वयांत खोटे ठरतात, व त्यांच्या चरित्रक्रमांत ढळढळीत फरक पडतो. हिंदुस्थानाप्रमाणेंच आयर्लंदमध्यें सुधारणेचा उदय फार प्राचीनकाळीं झाला. इंग्लंदांतील लोक अंगास रंग लावून व कातडीं पांघरून रानावनांत ज्यावेळीं भटकत होते त्यावेळीं हिंदुस्थानांतील ऋषि गहन धर्मविचारांमध्यें निमग्न असून, ऐहिक प्रवृत्तीचे लोकही उत्तम तऱ्हेच्या संसारसुखाचा आस्वाद घेत होते. आयर्लंदमध्येंही परकीलोकांच्या स्वाऱ्या होण्याचेवेळीं सेल्टिक मानववंशांतील लोक पुष्कळच सुधारलेले होते. नॉर्मन लोकांपेक्षां आयरिश लोकांची भाषा अधिक प्रौढ व अर्थपूर्ण, कविता अधिक सरस व संगीत अधिक गोड होतें. परंतु राजकीयदृष्ट्या आत्मसंरक्षण व प्रगति होण्यास जे गुण लागतात ते आयरिश लोकांमध्यें

असावे तितके नव्हते. हिंदुस्थानांतही मुसलमान लोकांच्या स्वाऱ्यांच्या काळीं हिंदुलोकांस हे परकी लोक, सुधारणेच्या दृष्टीनें पाहतां आजास नातू याप्रमाणें शोभण्यासारखे होते. परंतु राजकीय पराक्रम व सुधारणा यांच्यामध्यें नेहमींच मेळ पडलेला जगाच्या इतिहासांत दिसून येत नाहीं. निदान दोहोंच्या प्रगतींचे नियम वेगळे वेगळे खास आहेत, व ह्मणून रानटी लोकांनीं सुधारलेल्या लोकांस जिंकण्याचा जो चमत्कार पांचव्या व सहाव्या शतकांत दक्षिण यूरोपांत घडून आला तोच अकरावे शतकांत आयर्लंद व हिंदुस्थान या देशांमध्यें पहावयास सांपडला.

राज्यें मिळविण्याचे मार्ग इतिहासांत प्रायः एकाच स्वरूपाचे असतात; व ज्याप्रमाणें स्त्रीविषयक लोभ इंग्रजांचें पाऊल आयर्लंदांत पडण्यास कारणीभूत झाला, त्याचप्रमाणें स्त्रीकर्तृक लोभ हिंदुस्थानच्या निदान एका भागांत तरी त्यांचा प्रवेश होण्यास कारणीभूत झाला. परस्त्रीलंपट मॅकडरमॉट व स्वस्त्रीलंपट रघुनाथराव पेशवे यांचें साम्य कोणालाही तेव्हांच दिसून येईल. तसेंच प्रजाजनांत भेद राखून अगर वाढवून राजसत्ता प्रबळ करण्याची युक्ति इतिहासांत कांहीं नवीन नाहीं. आयर्लंदमध्यें प्रॉटेस्टंट व क्याथोलिक यांच्यामधील धर्मवैर इंग्रजी राज्यकर्त्यांस किती उपयोगाचें झालें, आणि विजातीय जमीनदार लोकांचें ठाणें तेथें कायमचें बसविण्यापासून स्वातंत्र्याभिलाषी आयरिश प्रजेवर दडपण कसें पडलें हें पाहिलें ह्मणजे, हिंदुस्थानांत आमच्या मुसलमान बंधूंस इंग्रजसरकार इतकें कां कुरवाळतात व गोंजारतात आणि आसामसारख्या प्रांतांत इंग्रजी वसाहतवाल्यांच्या स्वैरवर्तनाकडे ते इतका कानाडोळा कां करितात, हें कळून येईल. आयर्लंदांतील ‘ यादवांनीं ’ आपआपसांत भांडून परक्यांचें हित कसें साधूं दिलें हें पाहिलें ह्मणजे हिंदुस्थानांतही ‘ आत्मैवरिपुरात्मनः ’ ह्या दैवी वचनाची सत्यता आपणांस तेव्हांच पटते. तसेंच आयरिश संस्थानिकांचे मनांत स्वतंत्र होण्याची इच्छा उत्पन्न झाली असतांही निरनिराळ्या वेळीं ते आपापल्या मनगटाचे जोरावर परंतु केवळ आपापलाच हात साधण्याकरितां फुटून फुटून कसे लढले, व इसापनीतींतील ‘ ह्मातारा व त्याचे लेंक ’ या गोष्टीची प्रतीति त्यांनीं जगास कशी आणून दिली हें पाहिलें ह्मणजे, हिंदुस्थानांतही पेशवे, शिंदे, होळकर, मोंगल, अमीर

व शीख, यांनीं निरनिराळ्या वेळीं केलेल्या व ह्मणून फसलेल्या प्रयत्नांचें प्रतिबिंबच आपण आयरिश इतिहासांत पहात आह्मों कीं काय असें वाचकांस वाटतें. आयर्लंदांतील १६४१ चें व हिंदुस्थानांतील १८५७ चें बंड यांत बरेंच साम्य आहे. दोहोंतही धर्मवेड आणि जातिद्वेष यांचा पुढाकार असून प्रच्छन्न राजकीय हेतूंचा त्यांस मागून पाठिंबा होता; परंतु तो पुरेसा नव्हता असेंच दिसून येतें. दोहोंतही उभयपक्षांकडून सारखींच निंद्य व अनन्वित कृत्यें घडून आलेलीं असून दोहोंमध्यें विशिष्ट वर्गाच्या देशी लोकांनीं त्वेषाचे भरांत आपल्या शौर्याची कमाल केली, तथापि अखेर स्वतः इंग्रजांच्या धिमेपणाच्या अमोलिक गुणामुळें व दुसऱ्या एका वर्गाच्या देशी लोकांच्या साहाय्यामुळें त्यांस ह्या बंडांचा मोड करितां आला. सतरावे शतकांत आयर्लंदमध्यें जे अन्यायाचे व्यापारविषयक कायदे इंग्रजांनीं केले त्यांना हिंदुस्थानांत थोडेंबहुत साम्य ह्मटलें ह्मणजे बंगाल व मद्रास या प्रांतांत 'ईस्टइंडिया कंपनी' च्या अव्वल अंमलाच्या कालांत सांपडण्यासारखें आहे, हें बाबू रमेशचंद्र दत्त यांच्या पुस्तकावरून वाचकांचे लक्षांत येईल. परंतु या विशिष्ट बाबतींत साम्य फारसें ढळढळींत नाहीं, हें कबूल करणें जरूर आहे. आयर्लंदांतील प्रॉटेस्टंट जमीनदारांचे जागीं हिंदुस्थानांत खुद्द इंग्रज सरकार आहे असें मानलें असतां, जमिनीबाबत जी चळवळ दोन्ही देशांत चालू आहे तिजवरून त्यांच्या इतिहासांतील एका अंगाच्या साम्याची प्रतीति होईल. स्वराज्य ह्मणजे कमी अधिक प्रमाणानें स्वतंत्र अशा पार्लमेंटचे अधिकार, व ते मिळविण्याच्या महत्त्वाकांक्षेचे बाबतींत हिंदुस्थानचे लोक व आयरिश लोक यांच्यामध्यें पुरेंच साम्य आहे. आणि हें अंतिम साध्य मिळविण्यासंबंधानें लिबरल पक्षावर भिस्त ठेवून अर्ज, डेप्युटेशन वगैरेचे योगानें विलायतेंतील लोकमत वळवून त्याच्या जोरावर पार्लमेंट सभेकडून सुधारणा करवून घेण्याच्या साधनमार्गानें आयर्लंदचें व हिंदुस्थानचें साम्य जें पूर्वींचें होतेंच तें, गेल्या दोन तीन सालांत सुदैवानें नांवारूपास आलेली राष्ट्रीय चळवळ व दुर्दैवानें घडून आलेलीं माथेफिरू लोकांची अननुकरणीय अशीं आततायीपणाचीं धाडसी कृत्यें यांच्या योगानें अधिकच पूर्ण व समर्पक झालें आहे.

या दोन देशांचें ' समीकरण ' मांडावयाचें असतां असें दिसून येईल कीं, या समीकरणांत इंग्रजी राजसत्ता—ह्मणजे एडवर्ड बादशहाचा नियमित अधिकार, पार्लमेंट सभेचा अनियमित अधिकार, स्टेट सेक्रेटरी व व्हाइसरॉय यांची प्रत्यक्ष हुकमत, प्रजेचें सर्वस्वीं पारतंत्र्य वगैरे गोष्टी दोन्ही देशांत अगदीं सारख्या एवढेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष एकच आहेत. दोन्ही देश अकल्पित रीतीनें एकाच साम्राज्याचे अवयव झाले, व दोघांनाही प्रस्तुतच्या स्थितीविषयीं पूर्ण समाधान वाटत नसून, स्वतःच्या तंत्रानें आपला बराच कारभार आंवरण्याची आकांक्षा त्यांच्या मनांत उत्पन्न झालेली आहे. दोघांनाही इंग्लंदच्या राजाचें अधिराज्य कबूल आहे, व कायद्यानें जी राजसत्ता प्रस्थापित झालेली आहे ती उलथून पाडण्याची त्यांची इच्छा नाहीं. परंतु ज्या यंत्राच्या योगानें राजसत्तेचा अंमल होत आहे त्याच्या रचनेंत फरक होऊन तें यंत्र अधिक लोकोपयोगी व्हावें, व त्याची गति, दिशा वगैरे गोष्टी ठरविण्यामध्यें प्रजाजनांचा हात हल्लीं आहे त्याहून अधिक चालावा, असें या दोन्ही राष्ट्रांतलि लोकांच्या आकांक्षेचें साधारण स्वरूप आहे. वसाहतींचें स्वराज्य हिंदुस्थानास हवें अशी जी आजकालची मागणी आहे तिच्याविरुद्ध कांहीं लोक असा आक्षेप घेतात कीं, साम्राज्यांतील निरनिराळ्या भागांची परिस्थिति वेगवेगळी असल्यानें ' वसाहतींचें स्वराज्य ' च हवें हें मागणें वेडेंपणाचें आहे; व एका दृष्टीनें पाहतां हा आक्षेप बरोबरही आहे. कारण आयर्लंद व हिंदुस्थान या दोघांनाही स्वराज्य हवें आहे तरी, अमुक एका वसाहतीच्या स्वराज्याचा नमुना बिलकुल फेरबदल न करतां त्या दोघांपैकीं कोणासही उपयोगीं पडेल असें वाटत नाहीं. खुद्द आयर्लंदच्या स्वतःच्या स्वराज्याच्या मागण्यांत गेल्या शंभर वर्षांत दोन तीन वेळां फेरबदल झाले. ग्रॅटन [१७८२], ओकॉनेल [१८४४] आयझॅक बट [१८७३] व पार्नेल [१८८०–९०] यांनीं मागितलेलीं स्वराज्यें हीं प्रत्येकांपासून थोडथोडीं वेगवेगळीं होतीं. फार काय पण खुद्द ग्लॅडस्टन साहेबांनींच १८८६ व १८९३ या दोन सालीं जीं दोन होमरूल बिलें पार्लमेंटपुढें आणलीं, त्यांमध्येंही बराच फरक होता. आणि हिंदुस्थानासंबंधीं विचार करितां स्वराज्य, अर्थात् अधिकउण्या रीतीनें स्वतंत्र चालणारें असें पार्ल-

मेंट देण्याची वेळ आली असतां या सर्वांहूनही कदाचित् एखादा निराळाच नमुना योजावा लागेल. परंतु हे सर्व नमुने सूक्ष्म दृष्टीनें पहातां जरी कितीही वेगळे असले तरी, त्यांचें स्थूल स्वरूप एकच असणार. व तें स्वरूप ह्मणजे असें कीं, बादशाही सत्ता ही ' सोन्याच्या साखळी ' प्रमाणें इंग्लंद व हिंदुस्थान या दोहोंस जोडणारी अशी अबाधित राहिली तरी, कर बसविणें, वसूल केलेल्या करांचा खर्च करणें, कायदेकानू बनविणें व राज्यकारभारांतील चुकांकरितां अधिकारीवर्गावर जबाबदारी बजावतां येणें इतक्या गोष्टी—ह्मणजे ज्यांचा खऱ्या स्वराज्यांत समावेश होतो—त्या कमीअधिक प्रमाणानें आयर्लंद व हिंदुस्थान मागत आहेत. आयर्लंदची स्वतःची अशी स्वतंत्र पार्लमेंट पूर्वी होती ती १८०१ सालीं मोडली; ती किंवा तिच्यासारखी दुसरी एखादी आयरिश लोक मागत आहेत. हिंदुस्थानास पार्लमेंट ही वस्तु नवीन आहे. परंतु ती त्यांस हवी अशी वाटूं लागली आहे. मात्र उभयराष्ट्रांची ही आकांक्षा केव्हां फलप्रद होईल ती होवो !

राजकीय बाब सोडली तरी, आयर्लंद व हिंदुस्थान यांमधील साधर्म्य इतर अनेक रीतींनीं ठळकपणें दृष्टोत्पत्तीस येण्याजोगें आहे. दोन्ही देशांत देखावे व हवापाणी बरेंच सारखें आहे. दोन्ही देशांत लोकांचा उदरनिर्वाह मुख्यतः शेतकीवरच चालतो, व दोहोंतही उद्योगधंदे फार कमी आहेत. दोहोंतही जमीन करणारीं कुळें फार दरिद्री असून त्यांस दुष्काळाची बाधा त्वरित होते व फार जाचते. दोन्ही देशांत लोकांची धर्मावर श्रद्धा अतिशय व धर्मोपदेशकांचें प्राबल्य मोठें आहे. आयरिश लोकांचा क्याथोलिक धर्म व सर्वसाधारण हिंदुधर्म यांत विधि, नियम, शब्दप्रामाण्य व मूर्तिपूजा यांच्यामुळें बरेंच साम्य आढळून येतें; व प्रत्यक्ष धर्मव्यवहारांत हिंदुस्थानांतील लोकांप्रमाणेंच आयरिश लोकही करारी, निग्रही, श्रद्धाळू, भाविक व भूतदयापूर्ण असे आहेत. दोन्ही देशांतील लोकांच्या अंगच्या गुणदोषांत तर कांहीं विशेषच प्रकारचें साधर्म्य दिसून येतें. आयरिश लोक बुद्धिमान् परंतु चंचल, उत्साही परंतु उतू येणारे, प्रेमळ परंतु मऊ, वक्ते परंतु वक्तृत्वलुब्ध असे आहेत. हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत पहावयाचें असलें तर आयरिश लोकांच्या मनाची ठेवण पुष्कळ

अंशीं बंगाली लोकांच्या मनाच्या ठेवणीप्रमाणें आहे. त्यांच्या मनावर कोणत्याही गोष्टीचा ठसा त्वरित उमटतो; परंतु तो फार खोल उमटत नाहीं व उमटला तरी फार वेळ टिकत नाहीं. त्यांचीं काव्यें व कला ललित या दृष्टीनें सुंदर असतात, परंतु त्यांमध्यें भारदस्तपणा अगर विचाराची गहनता फारशी नसते. त्यांची कल्पनाशक्ति दांडगी असते, परंतु तिला गंभीर व दृढ अशा संकल्पाचें पाठबळ नसल्यानें तिच्या हातून टिकाऊ असें काम होत नाहीं. आयरिश लोकांइतके प्रेमळ, विनोदी व ख्यालीखुशालीचे भोक्ते असे लोक इतरत्र क्वचितच सांपडतील. परंतु त्याचगुणांबरोबर बोलकेपणा, अविचार, अदूरदर्शित्व वगैरे दोषांची सांगड पडल्यामुळें त्या गुणांचें फळ मिळावें तसें मिळूं शकत नाहीं. आयरिश लोक जात्या रणशूर आहेत. आजकाल इंग्रजी लष्करांतील व आरमारांतील निम्मेअधिक प्रसिद्ध योद्धे रणवीर आयरिश आहेत. तथापि त्यांचें युद्धकौशल्य व शौर्य यांचा त्यांच्या स्वदेशापेक्षां परदेशासच अधिक फायदा आजपर्यंत झालेला आहे. तसेंच आयर्लंदांत रणशूर देशभक्त असे लोक जितके निर्माण झाले तितकेच घरभेदे व चहाडखोरही निर्माण झाले; आणि एकदिलानें, जुटीनें व पोक्त विचारानें योजून सिद्धीस नेलेल्या गोष्टीपेक्षां अविचारानें केलेल्या व साधण्यापूर्वीं प्रतिपक्षाकडे चहाडी झाल्यामुळें फसलेल्या अशाच योजना त्यांचे इतिहासांत अधिक सांपडतात.

विरोधदर्शन—आयर्लंद व हिंदुस्थान यांजमधील साधर्म्याप्रमाणें वैधर्म्याच्या बाबीही महत्त्वाच्या व लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. पैकीं पहिली बाब अशी कीं, हिंदुस्थानांत इंग्रजांकडून धर्मछल असा केव्हांच झाला नाहीं. फ्रान्समध्यें क्याथोलिक राजांनीं प्रॉटेस्टंट लोकांचा किंवा आयर्लंदमध्यें प्रॉटेस्टंट राजांनीं क्याथोलिक लोकांचा जो छळ केला तो पाहिला ह्मणजे, विधर्मी व विजातीय लोकांच्या ताब्यांत आपण हिंदुस्थानवासी लोक गेलों असतां त्यांजकडून आयर्लंदप्रमाणें येथें छळ झाला नाहीं, या गोष्टीबद्दल आपणांस समाधानच वाटलें पाहिजे. वाईट गोष्टींबद्दल जर इंग्रज राज्यकर्त्यांस आपणांस नांवें ठेवावयाचीं असतील तर त्यांच्या हातून ज्या चांगल्या गोष्टी घडल्या अगर ज्या वाईट गोष्टी घडल्या नाहींत त्यांजबद्दल त्यांचा योग्य तो गुण घेणेंही जरूर आहे; एरवीं आपल्या निषेधास

किंमतच येणार नाहीं. निव्वळ एकांगी अगर एकपक्षीय निंदा काय किंवा स्तुति काय दोहोंचीही किंमत सारखीच. मुसलमानी राजे या देशांत रहात व संपत्ति येथल्या येथेंच ठेवीत, आणि हिंदूनां सरकार दरबारांत मोठमोठ्या नोकऱ्याही देत. परंतु धर्मछळाचें लांछन त्यांना लागलें होतें. इंग्रज सरकार संपत्ति परदेशांत नेतात आणि मुलकी व लष्करी खात्यांत हिंदुस्थानवासीयांस सवतीच्या मुलांप्रमाणें वागवितात ही गोष्ट जशी खरी आहे, तशीच धर्माचे बाबतींत त्यांनीं सहिष्णुता व समता राखिली हीही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. यामुळें धर्माखातर आयर्लंदांत जशा कत्तली झाल्या तशा हिंदुस्थानांत कधींही झाल्या नाहींत; व यामुळें आयरिश लोकांस इंग्रजांचा द्वेष वाटण्याचें जें एक मुख्य कारण तेथें घडून आलें तें येथें घडून आलेलें नाहीं. ॲंग्लोइंडियन लोक नेटिवांशीं उन्मत्तपणानें वागतात व त्यांचा अपमान करितात हें खरें आहे; तथापि त्याचा थोडाबहुत प्रतिकार ताबडतोब करण्याचे नेटिवांनीं मनांत आणलें असतां तें शक्य असतें. हिंदुस्थानांत 'क्रिमिनल प्रो० कोड,' हत्यारांचा कायदा व तुरुंगाचे नियम वगैरे बाबींखेरीज, नेटिव व इंग्रज यांजमध्यें भेदभाव दाखविण्यास कायद्याचा असा आधार फारसा नाहीं ही गोष्ट कबूल करणें भाग आहे. आतां कायद्याच्या अंमलबजावणींत हा फरक व्यक्त होतो, आणि सरकार दरबारच्या नोकऱ्या व बहुमानाच्या आणि किफायतीच्या जागा यासंबंधानें तर उघड उघड पक्षपातही दिसून येतो. परंतु आयर्लंदांतील 'पीनल कोडा' मुळें क्याथोलिक लोकांची जी स्थिति झाली होती तिजपेक्षां आमची स्थिति बरी आहे असें ह्मणणें भाग आहे. हिंदुस्थानांत धर्मछल न होण्याचीं कारणें उघड आहेत. मुख्य कारण असें आहे कीं, इंग्रजांची धर्मवेडेपणाची व धर्मछलाची लाट नाहींशी झाल्यानंतर इंग्रजी साम्राज्य हिंदुस्थानांत स्थापलें गेलें. हा गुण कालाचा आहे, व्यक्तीचा नव्हे. शिवाय एका मुख्य धर्माच्या दोन पंथांत जितकें वैर असतें तितकें, मूलतः भिन्न अशा दोन धर्मांमध्यें असत नाहीं, असा साधारणतः नियम आहे. दुसरें असें कीं, आयर्लंदांत जाऊन ज्याप्रमाणें प्रॉटेस्टंट इंग्रजांनीं कायमची वसाहत केली होती व क्याथोलिक लोकांचा शेजारीपणा पत्करला होता त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत स्थिति नव्हती. इकडे इंग्रज लोक प्रथम

आले ते व्यापारी ह्मणून आले. त्यांस कायमचीं घरेंदारें करून रहावयाचें नव्हतें; व व्यापाराच्या कामास जितका सलोखा लागतो तितका कुळाकडून जमिनीचा सारा वसूल करण्यास लागत नाहीं. शिवाय हिंदु लोक क्याथोलिक लोकांइतके निग्रही व स्वधर्मनिष्ठ असले तरी त्यांच्याहून ते अधिक सहिष्णुही आहेत. या सर्व कारणामुळें हिंदुस्थानांत इंग्रजांकडून धर्मच्छल झाला नाहीं.

जमिनीच्या बाबतींत आयर्लंदांतील प्रॉटेस्टंट लोकांच्या जागीं हिंदुस्थानांत स्वतः इंग्रज सरकार आहे हें लक्षांत घेतलें ह्मणजे आयर्लंद व हिंदुस्थान यांजमध्यें वैधर्म्यापेक्षां आजच्या घटकेस साधर्म्यच अधिक भासतें खरें. तथापि एक गोष्ट लक्षांत घेणें जरूर आहे. ती ही कीं, शेंकडों वर्षांच्या चळवळीनें आयरिश रयतेला सुधारलेली अशी जी स्थिति आज प्राप्त झाली आहे तीच स्थिति हिंदुस्थानच्या रयतेची आज असून, इंग्रजी अमलाखालींच पण पूर्वीं ती याहूनही बरी होती. रयतेची जमिनीवर मालकी असावी हें तत्त्व आयर्लंदांत अगदीं अलीकडे ठरलें आहे. परंतु हिंदुस्थानांत हें तत्त्व फार जुन्या काळापासून अमलांत असून, मुंबई इलाख्यांत 'सर्वे आक्टा'नें—विशेषतः १९०१ च्या लँड रेव्हिन्यू बिलानें—या तत्त्वावर थोडाबहुत घालाच घातल्यासारखा झाला, असें यथार्थरीत्या मानण्यांत येतें. आयर्लंदांतील जमीनदार इंग्रज असल्यानें त्यांच्या धाऱ्याच्या मागणीस कांहीं तरी आळा असावा, व ही मागणी फाजील असल्यास यथायोग्य धारा किती हें सरकारानें ठरवावें, या साध्या गोष्टीही कायद्यानें अंमलांत येण्यास आयरिश लोकांत शेंकडों वर्षें चळवळ व प्रसंगविशेषीं रक्तपात करावा लागला. परंतु हिंदुस्थानांत निव्वळ रयतेच्या दृष्टीनें पाहतां खासगी जमीनदारांविरुद्ध त्यांना जो न्याय मिळण्याची अपेक्षा असते तो त्यांस या पूर्वींच व विशेष त्रास केल्याशिवाय मिळून चुकलेला आहे. बंगाल प्रांत व मध्यप्रांत यांमध्यें ' टीनन्सी लॉज ' या नांवाचे कायदे अमलांत असून, त्यांच्या योगानें, रयतेच्या मगदुरावरून पाहतां त्यांजकडून जमीनदारानें किती धारा घेणें रास्त होईल, हें ठरविणें न्यायकोर्टाकडे सोंपविण्यांत आलेलें आहे; व या कायद्यांचा अमलही जारीनें सुरू आहे. तसेंच मुंबई इलाख्यांत साव-

काराविरुद्ध कायदे सुरू होऊन आज जवळ जवळ तीस वर्षें झालीं. आयर्लंदांतील जमीनबाबीसंबंधीं सर्वांत अत्यंत समाधानकारक असा जो कायदा १८८१ सालीं ग्लॅडस्टन साहेबांच्या खटपटीमुळें करण्यांत आला त्याच्या आधीं दोन वर्षें महाराष्ट्रांतील रयतेस त्यांच्या बचावाचा कायदा मिळाला. १८८१ चा कायदा पदरांत पडेपर्यंत आयर्लंदांत सुमारें दीडशें वर्षेंपर्यंत ज्या मारामाऱ्या व जो रक्तपात झाला त्यांच्या मानानें सन १८७६ सालच्या दुष्काळांत व त्यानंतर महाराष्ट्रांत शेतकऱ्यांनीं केलेला रक्तपात हा खंडीस रति या मानानें तरी भरेल कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. आतां सावकार व जमीनदार लोकांना या कायद्यापासून अन्याय होत आहे किंवा नाहीं, अगर होत असेल तर कितपत होत असेल हा प्रश्न वेगळा. तसेंच जो न्याय सरकार सावकारांना व जमीनदारांना लावतें तो तें स्वतःस कितपत लावून घेतें, अगर तें स्वतः आपल्या रयतेस जो धारा मागतें तो तरी रास्त असतो कीं नाहीं, व हा रास्तपणा ठरविण्यास त्यांच्या व रयतेच्या दरम्यान कोणी तिऱ्हाईत असणें इष्ट आहे कीं नाहीं—हा प्रश्न वेगळा. परंतु आयरिश रयत व हिंदुस्थानांतील रयत यांच्यासंबंधानें पाहातां, एकाची जी आजची स्थिति अनायासें आहे व जी असली तर पूर्वींहून कदाचित् थोडीबहुत बिघडलेलीच आहे असें त्यास वाटतें, ती मिळण्यास दुसऱ्यास शेंकडों वर्षें चळवळ करावी लागलेली आहे; व ही वैधर्म्याची एक बाब म्हणून लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. आतां सरकारचें धोरण आहे असेंच कायम राहिल्यास, अनेक वर्षांपूर्वीं आयर्लंदांत रयतेमध्यें ज्या कारणांमुळें असंतोष माजला होता तींच कारणें इकडेही अनेक वर्षांनीं अस्तित्वांत येण्याचा कदाचित् संभव आहे; नाहीं असें नाहीं. तथापि प्रस्तुतच्या बाबतींत आयरिश रयतेच्या व हिंदी रयतेच्या स्थितींत फरक असून तो फरक एकवेळ हिंदी रयतेच्या हिताचा होता, हा या ठिकाणीं मुख्य मुद्दा आहे. या बाबतींत आयर्लंदच्या इतिहासावरून जर बोध घ्यावयाचा असेल तर तो गतकालापेक्षां भविष्यकालासच अधिक लागू पडण्यासारखा आहे. देशी रयतेची जमीन विधर्मी व विजातीय जमीनदारांच्या अगर सावकारांच्या हातीं गेल्यापासून अत्यंत हानि होते. असा प्रसंग हिंदुस्थानांत आसाम वगैरे प्रांतांखेरीज इतर ठिकाणीं

सुदैवानें यापूर्वी फारसा आलेला नाहीं. परंतु तो यापुढें सरकारानें न आणूं देण्याची सावधगिरी ठेवली पाहिजे, ही गोष्ट मात्र आयरिश इतिहासावरून कळण्यासारखी आहे ! आमच्याहीपेक्षां आयरिश इतिहास इंग्रज सरकारास अधिक अवगत आहे. कारण आह्मी तो फक्त वाचतों व तो त्यांच्या स्वतःच्या हातून घडून आलेला आहे; ह्मणून ही गोष्ट सरकारानें अधिक दक्षपणानें लक्षांत ठेवली पाहिजे.

शिक्षणाचे बाबतींत आम्ही आयरिश लोकांपेक्षां एकंदरीनें मागें आहों. पण आयर्लंदचा चारशें वर्षांचा इतिहास व हिंदुस्थानचा फक्तशंभर वर्षांचा इतिहास, या दृष्टीनें आह्मीं अधिक बऱ्या स्थितींत आहों असेंच ह्मणणें रास्त होइल. धर्म व शिक्षण यांचा अत्यंत निकट संबंध असतो, व या संबंधामुळें आयर्लंदांत इंग्रज सरकाराकडून शिक्षणास फारशी मदत झाली नाहीं, व आयरिश लोकांसही धर्मव्यतिरिक्त असें शिक्षण दिलें तरी नको होतें. यामुळें शिक्षणाचा सर्व भार आयरिश लोकांनीं पहिल्यापासून आपला आपणच संभाळला आहे. पीनलकोड अमलांत होतें तोंपर्यंत हा भार संभाळण्याचे कामीं त्यास फार व्यत्यय आला कारण स्वधर्मास धरून त्यांनीं शिक्षण देणें हाच मुळीं गुन्हा मानला गेला होता ! परंतु १८२९ पासून हे सर्व कायदे रद्द झाले आहेत. इकडे हिंदुस्थानांतही धर्मशिक्षण देण्यास सरकाराकडून प्रत्यक्ष मदत मिळत नाहीं. धर्माचे बाबीस अनुकूळ अगर प्रतिकूळ न रहातां फक्त ऐहिक प्रवृत्तीसच धरून शिक्षण देण्याचा प्रघात सरकाराने प्रथमपासून घातला व तो लोकांसही मान्य झाला आणि खासगी रीतीनें धर्मशिक्षण देण्याची मोकळीक असल्यानें आयर्लंदप्रमाणें हिंदुस्थानांत शिक्षणाचा प्रश्न धर्माच्या संबंधानें पूर्वी कधीं वादग्रस्त झाला नाहीं व पुढेंही होण्याचा संभव नाहीं. हिंदुस्थानांत शिक्षणसंबंधीं वाद आहे तो राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल; व अर्थात् या वादास शिक्षणविषयापेक्षां राजकीय दृष्टीनेंच अधिक महत्व आलेलें आहे. पूर्वी आयर्लंदांत जसा रोमन क्याथोलिक शिक्षण संस्थांचा अगर थोडेदिवसांपूर्वी फ्रान्समध्यें धर्मशिक्षणसंस्थांचा छळ झाला; तसा हिंदुस्थानांत राष्टीय शिक्षण देणाऱ्या संस्थाचा छळ होण्यास हल्लीं सुरवात झालेली असून संशयग्रस्त सरकारचे हातून तो दिवसेदिवस कदाचित् अधिकच होईल अशी

भीति वाटत आहे. हिंदुस्थानांतील लोकांस जसें राष्ट्रीय शिक्षण हवें तसेंच आयरिश लोकांस धार्मिक शिक्षण हवें आहे, व पूर्वी आयरिश लोकांनीं सोसलेला शिक्षणविषयक छळ यापुढें कदाचित् आमच्या वाट्यास येऊन आयरिश लोकांस मात्र धर्मशिक्षण देणारी युनिव्हर्सिटी हवी आहे ती लवकरच मिळण्याचा संभव आहे.

धर्मसंबंधीं आयरिश लोकांचें एक दुसरें गाऱ्हाणें होतें तें १८६७ सालीं ग्लॅडस्टनसाहेबांच्या अनुग्रहानें संपलें. आयर्लंदांतील शेंकडा ७५—८० लोकांचा धर्म क्याथोलिक असतां प्रजेच्या तिजोरींतील लाखो रुपये दरसाल खर्च करून इंग्रज सरकारानें त्यावर प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ पोसलें होतें. अर्थात् हा केवळ अन्याय होता; परंतु आयरिश लोकांना प्रत्यक्ष अंगास लावून झोंबणारी व अधिक चीड आणणारी अशी एक विशेष गोष्ट होती. ती ही कीं रोमन क्याथोलिक शेतकऱ्याला शेताच्या पिकांतला दहावा हिस्सा देऊन त्यावर आपल्या गांवच्या प्रॉटेस्टंट भिक्षुकांची व धर्मोपदेशकांची वृत्ति चालवावी लागत असे. शेतांत पीक उभें असलें ह्मणजे प्रत्येक नऊ कणसें टाकून दहावें आपलें असा हक्क सांगण्याचा अधिकार या भिक्षुकांस असे व हक्कदारीचा वसूल करणारे मक्तेदार दलाल फार जुलूम करीत. आपल्या इकडील दाखला द्यावयाचा असतां असें ह्मणतां येईल कीं, समजा उद्यां सरकारानें कायदा करून यज्ञेश्वरभट दीक्षितांचें अग्निहोत्र चालावें ह्मणून इब्राहीम खतीबाच्या घरच्या कंदुरीचा अंश वसूल करण्याचा अधिकार पिऱ्या मांगास द्यावा असें ठरविलें, अगर दर्ग्यांमध्यें निवांत बसून काजीसाहेबास कलमा पढतां यावा अगर कुराणाचें पुराण सांगतां यावें याकरितां सरकारी कायद्यानें गांवांतील सर्व ब्राह्मणांच्या घरच्या हविष्यान्नावर त्यांस वृत्ति उत्पन्न करून दिली—तर तें किती अन्यायाचें होईल! क्याथोलिक शेतकऱ्यांच्या पिकाचा दहावा हिस्सा प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकांस देवविणें हें तितकेंच अन्यायाचें व चीड आणणारें असतां हा प्रघात शंभरांहून अधिक वर्षेपर्यंत आयर्लंदांत चालू होता! हा प्रकार १८३७ चे सुमारास बंद झाला व १८६७ सालीं सरकारी पैशावर प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ पोसण्याचेंही बंद झालें. अशा तऱ्हेचें गाऱ्हाणें आपणाकडे केव्हांही नव्हतें. हिंदुस्थानच्या ति-

जेरींतून ख्रिस्ती धर्ममंडळाचा थोडाबहुत खर्च चालतो हें खरें आहे, परंतु इतर खर्चाच्या मानानें हा फार थोडा असल्यामुळें तो हिंदी प्रजेच्या डोळ्यांवर येत नाहीं. शिवाय ख्रिस्ती धर्ममंडळाप्रमाणें हिंदुमुसलमान देवस्थानेंही इंग्रजसरकार चालवितें, यामुळें त्या खर्चाचा आपणास फारसा विषादही वाटत नाहीं. अशा रीतीनें धार्मिक अशी कोणचीही बाब राज्यकर्ते व प्रजा यांच्या नित्य अगर अनित्य संबंधांत आह्मास फारशी नडत नाहीं. हा वैधर्म्याचा मुद्दा महत्वाचा आहे.

आतां राजकीय दृष्ट्या विचार करितां या दोन देशांचे स्थितींतील वैधर्म्य मात्र आह्मांस वाईट वाटण्यासारखें आहे. आयरिश लोक व इंग्रज हे जरी आपापलें राष्ट्रीयत्व निरनिराळें मानितात तरी आयरिश लोक हिंदुस्थानवासी लोकांपेक्षां इंग्रजांस पुष्कळच जवळचे आहेत. इंग्लंदांतील बहुजनसमाजाचा धर्म जरी प्रॉटेस्टंट व आयर्लंदांतील बहुजन समाजाचा धर्म जरी क्याथोलिक असला तरी दोन्ही राष्ट्रें ख्रिस्ती आहेत. एवढेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील प्रॉटेस्टंट ख्रिश्चन लोकांपेक्षां आयर्लंदांतील क्याथोलिक इंग्रज लोकांस अधिक जवळचे असे वाटतात. इंग्लंदांतही रोमन क्याथोलिक लोक मुळींच नाहींत असें नाहीं. लॉर्ड रिपन व डयूक ऑफ नार्फोक अशासारखे लोक रोमन क्याथोलिकच आहेत. नुकतेंच लंदन शहरांत रोमन क्याथोलिक लोकांचें जें बडें संमेलन भरविण्यांत आलें होतें त्या वेळीं प्रॉटेस्टंट व क्याथोलिक लोकांच्या मिरवणुकीसंबंधानें विरोधाची चकमक जरा थोडिशी उडाली होती; तरी अखेर सदरहू संमेलनासंबंधानें इंग्रजी प्रॉटेस्टंट लोकांनीं किती सहिष्णुता दाखविली हें चांगलें व्यक्त झालें. आयरिश रोमन क्याथोलिक व हिंदी प्रॉटेस्टंट यांजमध्यें इंग्रजांच्या दृष्टीनें जमीनअस्मानची तफावत आहे; व युरोपियन आणि एशियाटिक यांमध्यें सूक्ष्म भेद कल्पून दक्षिण आफ्रिका व कॅनाडा या देशांत एशिआटिक लोकांस मज्जाव होण्यास जें कारण घडतें तेंच आयरिश व हिंदी ख्रिश्चन यांच्यामध्यें पंक्तिप्रपंच करविण्यास हटकून कारणीभूत होतें. दुसरें असें आहे कीं, इंग्रज व आयरिश लोक यांमध्यें रोटीव्यवहार तर सर्रास होतोच, परंतु बेटीव्यवहारही होण्याचा योग असतां धर्ममतांतर होऊन तो योग घडून येण्यास फारसा

वेळ लागत नाहीं. कारण जातिभेद नसल्यामुळें, फक्त धर्मपंथाचा भेद राहतो; आणि तोही विशेषतः हल्लींसारख्या सहिष्णुतेच्या काळांत तादृश जाचक होऊं शकत नाहीं. सहिष्णुतेनें वैरभाव कमी होऊन गुणग्राहकता वाढते; व प्रसंगविशेषीं धर्ममतांतर सहजच होऊं शकतें. आज आयर्लंदांत एकाच घराण्यांतली एक शाखा क्याथोलिक तर दुसरी प्रॉटेस्टंट असेंही आढळून येतें. क्याथोलिक लोकांचा धर्म प्रॉटेस्टंट पंथाच्या मानानें कसाही असला तरी त्यांच्यांत उपपंथ नाहींत. व आयर्लंदातील शेंकडा पंच्याहत्तर इतकी लोकसंख्या आपल्या धर्मगुरूच्या सूत्रानें एकत्र बांधली गेल्याप्रमाणें आहे. हिंदुस्थानांत याच्या उलट स्थिति असून एका हिंदु धर्मांत शेंकडो जाति व शेंकडो पंथ आहेत. शिवाय मुसलमान, खिस्ती वगैरे इतरधर्म आहेत ते वेगळेच. इतक्या भेदभावाचें दडपण असतां त्यांतूनही हिंदुस्थानांत राष्ट्रीयत्वाची कल्पना डोकें वर काढीत आहे, हें खरें; परंतु या कल्पनेचा हल्लीं नुकता कोठें उदय झालेला आहे. ती मध्यान्हीस येऊन सर्व राष्ट्रावर एकसारखा उज्वल प्रकाश पाडील तो सुदीन ! राष्ट्रीय सभेमध्यें एखादा मुसलमान आलेला दिसला कीं, आपण त्याचें मोठें कौतुक करितों ही गोष्ट वेगळी. परंतु आज २५ वर्षें 'राष्ट्रीय नांवाची सभा भरत असून तिला मुसलमान लोक अद्यापि 'हिंदूंची' सभा' मानितात, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे.

राजकीय शिक्षणासंबंधानें पहातां असें दिसून येतें कीं, आयर्लंदचे स्वतंत्र असें पार्लमेंट जरी आज मित्तीस नाहीं तरी, अशा प्रकारचें त्यांचें [illegible]ार्लमेंट पूर्वीं एक वेळीं होतें, व हल्लींही आयर्लंदतर्फे शंभर सभासद ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें निवडून दिलेले असतात. जर आपण आज पार्लमेंट सभेच्या स्वरूपाच्या संस्था आपलें उद्दिष्ट ह्मणून मागत आहों व आपणास त्या मिळणें हें अद्यापि दूर आहे, तर अशा संस्थांशीं ज्या लोकांचा प्रत्यक्ष प[illegible]ज शेंकडों वर्षांचा आहे त्यांचें राजकीय शिक्षण आमच्या [illegible]र पुढें गेलेलें असून आपण त्या बाबतींत अद्यापि फार मागें [illegible], हें कोणासही प्रांजलपणें कबूल करावें लागेल. ग्रॅटन, फ्लड, [illegible]ओकॉनेल, पार्नेल यासारखे वक्ते. पार्लमेंटचे सभासद व पुढारी होण्यास लायख असे लोक आजही हिंदुस्थानांत थोडेबहुत आहेत व दिवसेंदिवस ते

अधिक निर्माण होतील असा दृढ भरंवसा आहे. परंतु पात्रता व प्रत्यक्ष अनुभव यांमध्यें पुष्कळ अंतर असतें. एखाद्या कामास लागणारे गुण अंगीं असणें वेगळें, व ते गुण असून तें काम प्रत्यक्ष हातून घडून येणें हें वेगळें. 'पार्लमेंटरी' पुढारी जरी आज आपणांत थोडेबहुत सांपडणें शक्य आहे, तरी आपल्या लोकांस 'पार्लमेंटरी' संस्थेचा अनुभव अद्यापि नाहीं. पात्रता भरपूर आहे पण अनुभव कमी आहे. आतां अनुभव येण्यास अंगावर काम पडलें पाहिजे; व जितकें काम आमच्या अंगावर पडावें तितकें न पडल्याचा दोष सरकाराकडेच आहे यांत शंका नाहीं. उदाहरणार्थ, मोर्लेसाहेबांनीं आपल्या कौंसिलांत दोघा हिंदी गृहस्थांची नेमणूक थोड्या दिवसांपूर्वी केली, व येवढ्याशा थोड्या मुदतींतही त्यांनीं आपलें काम उत्कृष्ट रीतीनें केलें असें नुकतेंच बोलूनही दाखविलें. अर्थात् आज या विवक्षित बाबतींत तरी पात्रता प्रत्ययास आणून अनुभव मिळवून देण्याचें श्रेय मोर्लेसाहेबांकडे आहे; व उद्यां सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या कौंसिलाप्रमाणें छोट्या व वड्या लाटसाहेबांच्या कौंसिलांतही जर हिंदी लोकांची नेमणूक होईल तर तेथेंही त्यांची पात्रता आपोआप सिद्ध होऊन अनुभवही पदरीं पडूं लागेल. केल्याशिवाय कांहीं येत नाहीं, व जबाबदारीनें राज्यकारभार करण्याची संधी हिंदी लोकांस वारंवार न येण्याचा दोष सरकाराकडे आहे. तरी पण अंगीं अनुभव नसल्याचा जो कमीपणा ह्मणून आहे तो अनिच्छेनें कां होईना आपल्या पदरीं राहतोच. हें अधिकाराच्या जागांसंबंधानें झालें. परंतु अधिकाराच्या जागांस हिंदी लोक लायख आहेत असें ह्मणणारे लॉर्ड मोर्लेही, 'पार्लमेंटरी संस्था वापरण्याला ते लोक अद्यापि लायख नाहींत व पुढेंही अनंत युगें लायख होणार नाहींत,' असें उघडपणें आज ह्मणत आहेत! हें ह्मणणें वस्तुतः खरें नसून तें कालांतरानें टिकणार नाहीं, व हिंदी लोकांची योग्यता केवळ मोर्लेसाहेबांच्या मतावर अवलंबून नाहीं ही गोष्ट खरी. तरी पण ज्या पार्लमेंटरी संस्थांचा आयरिश लोकांस प्रत्यक्ष अनुभव तीन चारशे वर्षें आहे त्यांचें आह्मांस दर्शन होणेंही आजच्या स्थितीस फार दूर आहे; व ह्मणून आयरिश लोकांच्या मानानें राजकीय शिक्षणांत आपण फार मागें आहों हें उघड आहे.

परंतु ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत बसणाऱ्या या शंभर सभासदांचा उपयोग आयरिश लोकांस फक्त राजकीय शिक्षणच मिळवून देण्यापुरता होत असेल असें मानणें चूक आहे. या शंभर सभासदांस आपला डाव जरी प्रत्यक्ष व हटकून साध्य करितां येणें शक्य नसलें तरी तो अप्रत्यक्ष रीतीनें त्यांना केव्हां केव्हां साध्य करितां येतो. त्यांना आपलें नाक शाबूत ठेऊन स्वतःस जरी शुभ शकून करितां आला नाहीं तरी तें कापून दुसऱ्यास अपशकून करितां येतो ! त्यांना आपली नाव जरी तारतां आली नाहीं तरी केव्हां केव्हां दुसऱ्याची नाव त्यांना बुडवितां येते. व यामुळें जें कोणी प्रेमानें देण्यास तयार नाहीं तें दहशतीनें केव्हां केव्हां त्यांस मिळवितां येतें. ब्रिटिश पार्लमेंटांतील राज्यकारभार राजकीय पक्षांचे बलाबलावर अवलंबून असतो हें वाचकांस माहीत असेलच, व यामुळें आयरिश सभासदांच्या मतांस केव्हां केव्हां फारच महत्व येतें. एखाद्या दगडास एरवीं जरी महत्व नसलें तरी तागडींत पासंग घालावयाच्या वेळेस, अगर दुसऱ्याचे डोक्यावर प्रहार करावयाचा असतां तो जवळ नसला तर हुडकून आणावा लागतो. त्याचप्रमाणें एखाद्या प्रश्नावर बहुमत करून पार्लमेंटमधील अधिकाराचें पारडें फिरविण्यास आयरिश सभासदांची मदत पुष्कळ वेळां मागण्यांत आलेली आहे, व ‘ योग्य मोबदला ’ घेऊन ती त्यांनीं दिलेलीही आहे. आयरिश सभासदांशीं संगनमत अगर ‘ तह ’ केल्याचा आरोप फॉक्स व पिट यांचे काळापासून आजमित्तीपर्यंत कॉन्झरव्हेटिव्ह पक्षानें लिबरल पक्षावर पुष्कळ वेळां आणला आहे. पार्नेलच्या अमदानींत आयरिश पक्षांत जूट असल्यानें नेहमीं हे आयरिश सभासद, कॉन्झरव्हेटिव्ह व लिबरल पक्षाचें युद्ध बराच वेळपर्यंत तटस्थपणें पहात बसत; व अगदीं आयत्या वेळीं पेंढाऱ्यांप्रमाणें गर्दी करून कोणत्या तरी एका पक्षावर, लूट मिळण्याचें संधान पाहून, तुटून पडत व एका क्षणांत जयापजयाचें पारडें फिरवीत ! ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं होमरूलचा प्रश्न इतक्या नेटानें हातीं घेण्यास त्यांची स्वाभाविक न्यायबुद्धि व उदारता हीं तर कारणीभूत झालींच यांत शंका नाहीं; परंतु लिबरल पक्षाचें पारडें पार्लमेंट सभेमध्यें जड करून ठेवण्यास आयरिश सभासदांची त्यांस मदत होई हें कारण ही कांहीं अगदींच गौण नव्हतें.

खुद्द ग्लॅडस्टनसाहेबांचाही पराभव कित्येक वेळां आयरिश सभासदांच्या प्रतिकूलतेमुळेंच घडून आलेला होता. व पार्नेल हा किलमाईनहॅम येथें तुरुंगांत असतां त्याच्याशीं तह ठरवून, त्याची मुक्तता करून, आयरिश सभासदांची मतें आपल्या बाजूस वळवून घेतलीं, असा कॉन्झरव्हेटिव्ह पक्षानें या लिबरल मुत्सद्यावर अगदीं भरसभेंत दोषारोप केला होता. तात्पर्य, आयर्लंदचे प्रतिनिधी ब्रिटिश पार्लमेंट सभेमध्यें असल्यानें त्यांचीं सर्वच कामें जरी हटकून साधत नाहींत व आयर्लंदची सर्व दुःखें जरी निवारण होत नाहींत, तरी आयर्लंदच्या स्थितीकडे सभेचें लक्ष बळजबरीनें ओढतां यावें इतकी ' सनदशीर बंडाळी ' व अडथळा या सभासदांस करितां येतो. परंतु हिंदुस्थानास अशा प्रकारचा फायदा मुळींच मिळत नाहीं. हिंदुस्थानचा प्रतिनिधी पार्लमेंटमध्यें एकही नसल्यामुळें सभेचें लक्ष हिंदुस्थानाकडे वेधण्यास कोणा तरी युरोपियन सभासदाची मदत घ्यावी लागते; व त्यास या देशासंबंधीं माहिती फारच थोडी असल्यानें, कोणा तरी माहितगार मनुष्यानें ती मुद्दाम करून द्यावी लागते. परंतु ही उसनी शिधोरी प्रत्यक्ष वादविवादांत फारशी उपयोगी पडत नाहीं असें अनेक वेळां अनुभवास आलेलें आहे. कॉन्झरव्हेटिव घ्या किंवा लिबरल घ्या, कोणत्याही पक्षाचें हिताहित हिंदुस्थानाच्या अनुकूलतेवर अगर प्रतिकूलते-वर अवलंबून नाहीं, व यामुळें केवळ न्यायबुद्धीच्या प्रेरणेनेंच हिंदु-स्थानाकडे त्याचें काय लक्ष जाईल तें खरें. परंतु ज्याचा आपला प्रत्यक्ष संबंध येत नाहीं अशा लोकांचें काम कितीही न्यायाचें व खरें असलें तरी केवळ न्यायबुद्धीच्याच स्फूर्तीनें त्याजकडे लक्ष जाणें ही गोष्ट विरळा. न्यायबुद्धीचें सोंग आणून दोन्ही पक्ष पुष्कळ वेळां हिंदुस्थानच्या हिताच्या आड येण्यास व अँग्लोइंडियन अधिकाऱ्यांचें प्रिय करण्यास मिलाफी होतात. पण हा मिलाफ पाहून असें मनांत येतें कीं, 'पांथस्थाच्या दशम्या' वाटून घेण्याचें कामीं यांचा तंटा चालावयाचा तो चालून, दशम्या विटा-ळून आपल्या पदरांत पाडून घेण्याच्या कामीं मात्र यांचा मिलाफ होतो.

ब्रिटिश पार्लमेंटसभेमध्यें प्रतिनिधी निवडून देण्याचा हक्क हिंदुस्थानास नसल्यामुळें अप्रत्यक्ष असेही तोटे पुष्कळ होतात. एक तर या गोष्टीमुळें ' कमअस्सल दर्जाचा ' छाप अगर तप्त-मुद्रा जी हिंदी लोकांचे

डोक्यावर पडते, ती त्यास जगांत कोठेंही गेलें तरी बाधकच होते. हा अनुभव आफ्रिका, कानडा, युरोप वगैरे देशांत आह्मी हिंदी लोक गेलों असतां आपणास रोखठोक पटतो, व असें होणें स्वाभाविकच आहे. आपल्यामध्यें अशी एक ह्मण आहे कीं, नवऱ्यानें बायकोस रांडे ह्मटलें तर शेजारिणी बायाही 'रांडाबाई' ह्मणून हाक मारणार. व ही ह्मण या ठिकाणीं बरोबर लागू पडते. आमचे राज्यकर्ते आह्मांस जें सर्टिफिकीट देणार त्याच्याच जोरावर बहुधा आह्मास परदेशांत मान मिळणार; व त्यानींच जर पार्लमेंटादि संस्थांस हिंदी लोक नालायख व नादान आहेत असें सार्टिफिकीट दिलें तर मग परदेशांत आह्मांस कोण विचारितो ? आयरिश लोकांची स्थिती याहून वेगळी आहे. त्यांस होमरूल मिळो वा न मिळो; ब्रिटिश साम्राज्याचे एक घटक व स्वराज्याचे एक वेळचे भोक्ते असा मान त्यांस आजपर्यंत पृथ्वीचे पाठीवर सर्वत्र मिळत आला आहे व अद्यापही मिळत आहे. आयरिश लोक अमेरिकेंत जाऊन तेथें मोठमोठ्या दर्जास चढल्याचीं उदाहरणें आहेत, व आजच्या घटकेस अमेरिकन राजकारणांत आयरिश लोकांचें प्रस्थ बरेंच माजलेलें आहे. तीच गोष्ट फ्रान्ससंबंधानें. नेपोलियन बोनापार्ट याची आणि वूल्फटोन व रॉबर्ट एमेट यांची गांठ पडल्याचें प्रसिद्धच आहे. लिमरिक येथें क्याथोलिक लोकांच्या तरवारीची कीर्ति राखणारा सार्सफिल्ड व त्यानंतर टोन यांस फ्रेंच लष्करांतील जनरलच्या जागा मिळाल्या होत्या; आणि त्याचप्रमाणें मान मिळण्यास आजही अवसर आहे.तसेंच आयरिश लोकांस खुद्द इंग्लंद-मध्यें, वसाहतींत व हिंदुस्थानांत सर्वांत श्रेष्ठ अशा हुद्यांच्या जागा मिळू शकतात. ड्यूक ऑफ वेलिंगटन व लॉर्ड रॉबर्टस हे दोघेही इंग्लंदचे सेनाधिपती आयरिश होते. हिंदुस्थानांतील व वसाहतींतिल सिव्हिल सर्विसमध्यें आयरिश, इंग्रज व स्कॉच हा भेद नाहीं. अलाहाबादचे माजी लेफ्टेनेंट गव्हर्नर सर अॅन्टनी मॅकडॉनेल हे आयरिश आहेत. तात्पर्य, आयरिश लोकांनीं होमरूल मागण्याचा तेवढा हट्ट सोडला ह्मणजे मग त्यांस इंग्रजी साम्राज्याचा कोणताही फायदा दुष्प्राप्य आहे असें नाहीं. व हा हट्टही पुढेंमागें पुरण्याचा संभव आहे. उलटपक्षीं हिंदुस्थानाकडे पहावें तों पार्लमेंट सभेंत प्रतिनिधी निवडून देण्याचा हक्क हिंदी

लोकांस नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर अशा हक्काची लालसा मनांत धरणें ह्मणजे आभाळांतील चांदोबा खेळावयास मागण्यासारखें होय असें सर्वोत्कृष्ट लिबरल तत्वज्ञानी ह्मणतात. अधिकाराच्या जागांसंबंधानेंही पाहतां लष्करांत दोन अडीचशें रुपयांच्या सुभेदारीपलीकडे आमची मजल गेलेली नाहीं. जहाजावर तेलाच्या बुदल्या साफ करणें, अगर दोर-खंड गुंडाळणें एवढेंच काम आह्मांस मिळतें. व मुलकी खात्यांत डेप्युटी कलेक्टरीपलीकडे आमचा हात सहसा पोहोंचत नाहीं. येऊनजाऊन निरुपद्रवी अशा न्यायखात्यांत काय ती आह्मांला हायकोर्टजजाची एखादी जागा मिळते. परराष्ट्रांत आह्मांस शिफारस मिळणें तर दूरच, परंतु आमचा आह्मी आपल्या गुणानें तेथें कदाचित शिरकाव करून घेऊं ह्मटलें तर आमचें संशयी सरकार तेवढाही फायदा आह्मांस पचूं देण्यास तयार नाहीं !

शेवटीं वैधर्म्यांचा एक विशेष मुद्दा घेऊन आपण प्रस्तुत विषयाच्या या अंगाचें विवेचन पूर्ण करूं. हा मुद्दा ह्मटला ह्मणजे आयर्लंद व हिंदुस्थान यांजमधील आकारमान व लोकसंख्या वगैरे बाबतींत असलेल्या फरकासंबंधाचा होय. आयर्लंदचें क्षेत्रफळ व लोकसंख्या हीं दोन्ही हिंदुस्थानांतील सर्वांत लहान प्रांताइतकीही भरतील किंवा न भरतील हें आह्मी पहिल्या भागांत दर्शविलेंच आहे. असें असतां एकाच अमलाखालीं असलेल्या या दोन देशांच्या राजकीय सुधारणेंत अत्यंत अंतर असावें, याचें कारण लक्षांत घेण्यासारखें आहे.आमच्या मतें हें कारण असें आहे कीं, हिंदुस्थान देशाचा प्रचंड विस्तार व त्यांतील प्रचंड लोकसंख्या हीं हिंदुस्थानास उपकारापेक्षां अपकारासच अधिक कारणीभूत झालेलीं आहेत. राष्ट्रीयत्वाची मीमांसा जगाच्या अनुभवावरून अगर तत्वतःही जरी आपण करूं लागलों तरी एक मुख्य सिद्धांत आपल्या नजरेस दिसून येतो. तो हा कीं, राष्ट्रीयत्वाची कल्पना केंद्रीभूत होऊन ती प्रभावी बनण्यास क्षेत्र जितकें अधिक लहान तितकें चांगलें. अलीकडे आह्मांस सर्व हिंदुस्थान देशाचा संकीर्णरूपानें विचार करण्याची संवय लागलेली आहे. हिंदुस्थान-सरकार आपल्या राज्यरक्षणाच्या सोईकरितां अगर अभिनव महत्वाकांक्षेच्या समाधानार्थ जसजसे हातपाय पसरूं लागलें व नवीन प्रांत जिंकून

आपल्या राज्यास जोडूं लागलें, तसतशी ‘ हिंदुस्थान ’ या भूवर्णन–विषयक शब्दाची व्याप्तीहि वाढूं लागली. आणि असें होतां होतां सह्यां-द्रीखालचें कोंकण व चीनच्या सरहद्दीवरील ब्रह्मदेशाचा भाग या दोन प्रदेशांतील लोकांस ते ‘ एका राष्ट्राचे अवयव ’ असें ह्मणण्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली. परंतु अशा औपचारिक नामकरण विधीनें राष्ट्रांतील लोकांचा खरा एकजीव होणें शक्य नाहीं हें अगदीं उघड आहे. राष्ट्र ह्मणजे कांहीं पाणिनीचें व्याकरणसूत्र नव्हे, कीं त्यामध्यें श्वन् (कुत्रा), युवन् (तरुण मनुष्य), मघवन् (इंद्र) इत्यादि निरनिराळी मंडळी केवळ ‘ समानांत ’ ह्मणून एका दावणीस बिनतक्रार बसतील अगर समान रूपकरण करून घेतील. किंवा राष्ट्र ह्मणजे शेक्सपीयरच्या मॅकबेथ नाटकांतील चेटकिणीची कढई नव्हे, कीं त्यांतील रसई बनविण्याकरितां ओलेंवाळलें, सजीवनिर्जीव, बरेंवाईट, काय वाटेल तें आंत आणून टाकिलें तरी चालेल. अथवा राष्ट्र ह्मणजे कांहीं ‘ शाकांबरी ’ व्रताच्या उद्यापनाचें जेवण नव्हे, कीं त्यांत पांचपन्नास प्रकारचा भाजीपाला शिजवून त्याचें अद्भुत पक्वान्न बनवावयाचें. राष्ट्राच्या घटनेस कांहीं विशेष प्रकारचे नियम लागू आहेत; व त्यांत धर्म, भाषा, वंशविस्तार, ऐतिहासिक परंपरा व प्रत्यक्ष राजकीय हिताहित, इ० अनेक गोष्टी प्रमुख आहेत. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें सह्यांद्रिखालचे कोंकण व चीनच्या सरहद्दीवरील ब्रह्मी लोक यांमध्यें वर नमूद केलेल्या गोष्टींपैकीं कोणतीही समान नसून, केवळ ब्रिटिशसरकारची महत्वाकांक्षा अगर त्याची काय. देशीर सत्ता यांखेरीज दुसरें साधारण अधिष्ठान असें कोणतेंच नाहीं-अर्थात् हिंदुस्थानांत ‘ राष्ट्र ’ या दृष्टीनें विचार करण्याचे वेळीं ब्रिटिश सरकार राज्यमर्यादेच्या बाजूनें विचार करितें, परंतु तो तसा न करितां या प्रचंड राज्यविस्तारामध्यें यदृच्छेनें एकत्र समाविष्ट झालेल्या प्रत्येक घटकाच्या परिस्थितीच्या बाजूनेंच विचार करणें जरूर आहे. मद्रासी, महाराष्ट्रीय, पंजाबी, गुजराथी, बंगाली व ब्रह्मी या निरनिराळ्या लोकांस मिळून राष्ट्रीयत्वाचीं वर सांगितलेलीं लक्षणें कोणकोणतीं व कितपत लागू पडतात याचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, या सर्व लोकांचें एकराष्ट्र बेमालूमपणें बनविणें अवघड आहे. व तें तसें बनवितां

येईपर्यंत या निरनिराळ्या लोकांनीं आपण आपल्या पुरतें तरी राष्ट्र आहों असें मानूं नये असा निर्बंध करणें सर्वथैव चुकीचें होईल. या सर्वांचें एकराष्ट्र होईपर्यंत स्तब्ध बसण्यास सांगणें ह्मणजे फाटक्या पंचांत आवाळ्यांची मोट बांधून होईपर्यंत, अगर एखाद्या पुलाचा पाया घालावयाचे असतां ओढ्यांतील खळखळ वाहणारें पाणी सर्व ओसरून जाईपर्यंत थांबण्यास सांगण्यासारखेंच असमंजसपणाचें आहे.

आयर्लंदचें राष्ट्र बनण्यास त्याचा अल्पविस्तार, आयरिश लोकांची भाषा, धर्म व पूर्वपरंपरा वगैरे गोष्टी फार उपयोगी पडलेल्या आहेत. व इतकें असूनही उत्तर आयर्लंदातील लहानशी प्रॉटेस्टंट वसाहत, राजकीय संबंधांत थोडासा विरोध असल्याकारणानें, पोटांत जाऊन बसलेल्या कांचेच्या तुकड्याप्रमाणें पचनींही पडत नाहीं व बाहेरही निघत नाहीं, तर आपली जागा धरून आयरिश राष्ट्राच्या आंतड्यास इजा मात्र करीत आहे. हें लक्षांत घेतलें ह्मणजे हिंदुस्थानांतल्या आपल्या या निरनिराळ्या जाती, त्यांच्यामध्यें पूर्वीच असलेले स्वाभाविक विरोध व ते विरोध वाढविण्याचें राज्यकर्त्यांचें धोरण इत्यादि गोष्टींच्या स्मरणानें, हिंदुस्थान हें सर्व एकराष्ट्र होऊन मग त्याचा उदय होईल, अशी सदिच्छा धारण करणाऱ्या भाविक मनुष्याचे डोळ्यावर निराशेची झापड पडल्यावांचून राहणार नाहीं. आपापल्या सोईप्रमाणें क्षेत्र आंखून घेऊन हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या लोकांनीं राष्ट्रीयत्त्वाच्या बागेची मशागत करण्यास लागलें पाहिजे ही गोष्ठ मनावर ठसेल तर मात्र उद्योगास उमेद येण्याचा संभव आहे. बंगाल प्रांताचें उदाहरण घेतलें असतां आह्मीं ह्मणतों ही गोष्ट कोणासही पटेल. आमच्या मतें बंगाली राष्ट्राचें ‘ राष्टीयत्त्व ’ आज जें ढळढळीतपणें दिसूं लागलें आहे, तेंही आयरिश लोकांप्रमाणें मर्यादित क्षेत्रांमध्यें कल्पनाबीज रुजल्यामुळेंच होय. संयुक्त बंगाल प्रांत हा क्षेत्रफळ अगर लोकसंख्या यांचे मानानें जरी हिंदुस्थानांतील इतर कोणत्याही प्रांतापेक्षां मोठा असला तरी, दुसऱ्या कोणत्याही प्रांतास ज्या कांहीं गोष्टी दुर्लभ त्या बंगाली लोकांस अनुकूल आहेत. उदाहरणार्थ, संयुक्त बंगालप्रांत हा भूवर्णनदृष्ट्या अखंड असून एका बिहारी लोकांखेरीज, बाकी जवळ जवळ चार कोटी बंगाली लोकांची भाषा, धर्म व ऐतिहासिक परंपरा या एकच

आहेत. या टापूंतील लोकांस एकाच प्रकारचें शिक्षण मिळालेलें आहे, व वंगभंग होण्यापूर्वींपर्यंत ते सर्व एकाच अमलाखालीं होते. धर्माचे बाबतींत त्यांजमध्यें भेदभाव नव्हता; व पूर्वबंगाल प्रांतामध्यें जरी मुसलमानी लोकांची वस्ती पुष्कळच आहे, तरी ती सर्वथा अशिक्षित असल्याकारणानें हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेच्या आड येण्यासारखी नव्हती. बंगाली लोकांची जशी भाषा व विद्या एक, तसें त्यांचें सुखदुःख व मानापमान हीं एकच होतीं. 'बंगाली' ह्मणून नाक मुरडणें, अगर सांपडेल तेथें नेभळा ह्मणून त्याचा उपमर्द करणें या गोष्टी संयुक्त बंगालच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत वाटेल त्या मनुष्यास सोसाव्या लागत. ह्मणून आपलें नांव उजळ व्हावें ही महत्त्वाकांक्षा व परिणतबुद्धि जेव्हां बंगाली लोकांच्या मनांत उद्भवली तेव्हां तिचा फैलावही या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत हां हां ह्मणतां एकदम झाला; व वंगभंगाचे योगानें राष्ट्र दुभंगावें तें न दुभंगतां उलट त्याच्या साखळीचे दुवे अधिकच दृढ झाले. असो; अशा रीतीनें प्रत्येक हिंदी राष्ट्रानें आपापल्या राष्ट्रीयत्वाचा जसा अभिमान बाळगला पाहिजे तसेंच इतर जातींवरही प्रेमभाव ठेवून तो वाढविला असतां, ब्रिटिश अमलाखालीं इतरत्र आहेत त्याप्रमाणें पुढें हिंदुस्थानांतही राष्ट्रसंघ बनण्याची वेळ येईल. परंतु आज प्रत्यक्ष पाहूं गेलें तर आयर्लंद व हिंदुस्थान यांचे दरम्यान क्षेत्रफळ व लोकसंख्या यांमध्यें जो फरक आहे तो आमच्या संकीर्ण राष्ट्रीयत्वास प्रतिकूल असाच आहे. आणि या दोन देशांच्या वैधर्म्याचा विचार करितांना, आह्मीं हिंदु लोक पुष्कळ आहों व आमचा देश अफाट आहे, ही गोष्टच आह्मांस बाधक आहे; व ह्मणून फ्राऊडसारख्या इतिहासकारास 'इंग्रजांस हिंदुस्थानावर राज्य करतां येतें, आयर्लंदावर राज्य करितां येत नाहीं' असे उद्गार काढतां आले. व ही वैधर्म्याची बाब फार महत्त्वाची म्हणून लक्षांत ठेवली पाहिजे.

उपसंहार—'आयर्लंदचा इतिहास' या विषयावरील त्रोटक माहिती व त्यासंबंधीं आमचे स्वतःचे जे विचार येथपर्यंत वाचकांपुढें ठेविले त्यांच्या उपसंहारादाखल दोन शब्द लिहून हा भाग पुरा करूं. आयर्लंदचा मनन करण्यासारखा इतिहास सुमारें पांचशें वर्षांचा, आणि त्यांपैकीं

शेंदीडशें वर्षांचा इतिहास तर हिंदुस्थानच्या आजच्या स्थितीला बराच लागू व बोध घेण्यासारखा आहे. तथापि कोणचाहि विषय कितीही महत्वाचा अगर मनोरंजक असला तरी, त्यासंबंधानें किती लिहितां येईल याला स्वाभाविक मर्यादा असतेच. ह्मणून सदरहू इतिहासांतील फक्त ठळक गोष्टीच सांगून, व तो हिंदुस्थानच्या इतिहासाला कितपत उपमानभूत होऊं शकतो याचें स्थूल दिग्दर्शन करून आह्मांस•हात आखडता घेणें भाग आहे. आयरिश इतिहासांतील युद्धें, लढाया, तह, बंडें, तो मोडतांना इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीं योजलेले उपाय व केलेले छळ, आयर्लंदांतील राज्यघटना व शासनपद्धति, साम्राज्य व स्थानिकस्वराज्य यासंबंधींचे कायदे, समाजरचना, विद्या व कला, लोकस्वभाव व आयरिश पुढाऱ्यांच्या हातून आजपर्यंत झालेल्या चळवळी—या सर्वांचा पद्धतशिर असा इतिहास द्यावयाचा ह्मटलें तर तो एक प्रचंड ग्रंथच होईल. तथापि आह्मीं मागील सात आठ भागांत त्या इतिसाचा जेवढा भाग दिलेला आहे, तेवढ्यावरून आयरिश लोकांचे इंग्रजांशीं पूर्वापर संबंध कसे बनत गेले, त्यांचें राजकीय ध्येय काय आहे, व हें ध्येय मिळविण्यास त्यांनीं आजपर्यंत कशा प्रकारच्या मार्गांचें अवलंबन केलें, या विषयींच्या विचाराची दिशा वाचकांस कळली असेल अशी आह्मांस आशा आहे. आतां ज्या कारणाकरितां प्रस्तुत विषय हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें महत्त्वाचा, त्याच कारणाकरितां हिंदुस्थानांतील मुद्रणस्वातंत्र्याच्या आजच्या स्थितीच्या दृष्टीनें तो विवेचन करण्यास थोडासा नाजूक असा होता यांत शंका नाहीं. परंतु कोणच्याही लोकोपयोगी अशा विषयावर एखाद्याचे विचार ठाम बनले असले ह्मणजे मग त्याच्या विवेचनाचे बाबतींत नसती मर्यादा मागें लावून घेणें नीट नाहीं. व त्याच नियमास अनुसरून, दडपशाहीचें कुंड पेटलेलें असतां, इंग्रजराज्यकर्त्यांस संतापकारक अशा आयर्लंदच्या इतिहासाची माहिती व आठवण आमच्या वाचकांस आह्मीं करून दिली त्याचें कारण हेंच कीं, आयर्लंदचा इतिहास हा हिंदुस्थानास कित्येक बाबतींत अगदीं आदर्शासारखा असून राज्यकर्ते व हिंदुस्थानचे लोक या दोघांनींही त्याचें शांतपणें मनन करून बोध घेण्यासारखा आहे. जगांत कोणत्याही दोन व्यक्ति जरी कधींही सोळा आणे सारख्या नसतात तरी, प्रत्यक्ष

व्यवहारांत ' भ्रांति-कृत चमत्कार ' उत्पन्न होण्याइतका सारखेपणा असलेला पुष्कळ वेळां आढळून येतो. मनुष्य स्वभाव येथून तेथून एक असल्यामुळें ' जगांत इतिहासाची पुनरावृत्ती होत असते ' हा सिद्धांत खरा ठरण्याइतकें निरनिराळ्या व दूरदूरच्या देशांच्याही इतिहासांत साम्य सिद्ध होतें. परंतु मागें एके ठिकाणीं आम्ही दाखविल्याप्रमाणें हिंदुस्थान व आयर्लंद यांच्यामध्यें जुळया भावाप्रमाणें कांहीं विशेषच साम्य आहे; आणि आयर्लंदच्या इतिहासावरून पटण्यासारखा बोध असेल तर तो हाच कीं, जरी केवळ तामसी वृत्तीनें केलेले अत्याचार राष्ट्रोद्धार करण्यास उपयोगी पडत नाहींत, तरी राष्ट्रीयत्वाची भावना ही सर्वस्वी सात्विक आहे; व राज्यकर्त्यांनीं कितीही दडपशाहीचें दडपण घातलें तरी त्यांतून ती आपलें डोकें वर काढल्याशिवाय कधींही राहत नाहीं. प्रजेचें अंतिम ध्येय काय आहे हें राज्यकर्त्यांस आपल्या स्वतःच्या मनाच्या साक्षीनेंच जसें कळत असतें, तसेंच हातीं असलेली राज्यसत्ता घालविण्यास राज्यकर्ते नाखूष कां असतात हें प्रजाजनांनाही आत्मौपम्याचे तत्वानें कळण्यासारखें आहे. परस्परांचें अंतिम साध्य नुसतें तोंडानें कबूल करूनच जर सर्व तंटा मिटणें शक्य असतें, तर मग चळवळी व दडपशाही हे शब्दच अस्तित्वांत आले नसते. परंतु अनुभवाशिवाय अथवा साक्षात्काराशिवाय जसें ब्रह्मज्ञान मिथ्या, तसेंच प्रतीतिलेशाशिवाय राजकीय अंतिम साध्यही मिथ्याच होय. याचमुळें व्यावहारिक राजकारणांत रणें पडतात, आणि अंतिम साध्याचें ध्यान व उच्चार पदोपदीं करण्याचा प्रयत्न जशी प्रजा करिते, तसेच राज्यकर्तेही ही प्रवृत्ति हाणून पाडण्याचा प्रयत्न पावलोपावलीं करीत असतात. या द्वंद्वांत प्रत्येक देशाभिमानी मनुष्यास 'मी सर्व प्रजाजनांचा प्रतिनिधी आहे' असें वाटतें, व राज्य संभाळण्याचा सर्व भार मजवर आहे असा अभिनिवेश प्रत्येक राजनिष्ठ सेवकास उत्पन्न होतो. एखाद्या अत्याचारी मनुष्यास आपला बॉंब अगर आपलें पिस्तुल यशस्वी झालें असें पाहून ' इंग्रजी राज्याच्या अभेद्य प्राकारांत मीं खिंडार पाडलें, ' किंवा एखाद्या पोलीस अधिकाऱ्यानें खोट्या पुराव्यानें एखादा गुसकट रंगवून लोकांस शिक्षा करविल्यास ' मी राजद्रोहाचें पेकाट चांगलेंच मोडलें,' असें जर वाटूं शकतें, तर स्वदेशी व बहिष्कारासारखी

चळवळ उत्पन्न करणाऱ्या देशभक्तास ‘ एका व्यक्तीला करतां येईल इतका राष्ट्रोद्धार मी केला ’ असें वाटावें, किंवा कायदेकौन्सिलें वाढवून थोड्याबहुत हिंदी लोकांस वरिष्ठ जागांवर नेमल्यामुळें ‘ न भूतो न भविष्यति ’ अशा प्रकारचा मुत्सद्दीपणा दाखवून मीं राज्य राखलें ’ असें एखाद्या स्टेटसेक्रेटरीस वाटावें यांत नवल नाहीं ! राजा व प्रजा या उभय पक्षांकडील व्यक्तींनीं अशा रीतीनें अभिनिविष्ट होऊन केलेल्या उद्योगानेंच राष्ट्रीय राजकारणाचा इतिहास बनत असतो. आयर्लंदांत जसा तो बनला आहे तसाच जवळ जवळ तो हिंदुस्थानांत बनत आहे हेंच दाखवावयाचा आमचा हेतु होता, व तो अल्पांशानें तरी सिद्धीस गेला असेल अशी आह्मांस उमेद आहे.

आयर्लंदमध्यें राष्ट्रीयत्त्वाच्या कल्पनेचा उदय झाल्यापासून आजवर ज्या चळवळी झाल्या त्यांचा नामनिर्देश वेळोवेळीं करण्यांत आलेला आहेच. पण त्यांचा समग्र इतिहास देणें शक्य नाहीं. विहंगम दृष्टीनें पाहतां असें दिसून येईल कीं, आयरिश लोकांच्या मुख्य तीन मागण्या होत्या, त्यां पैकीं दोन त्यांस मिळाल्या असून तिसरी अद्यापि वादग्रस्त स्थितींत आहे. या मागण्या ह्मणजे १ धर्मस्वातंत्र्य, २ जमिनीची मालकी, व ३ स्वराज्य (होमरूल) या होत. पैकीं पहिली मागणी १८२९ सालीं देण्यांत आली. धर्मस्वातंत्र्याप्रमाणें धर्मशिक्षणस्वातंत्र्य हेंही आयरिश लोक मागत आहेत, परंतु क्याथोलिक लोकांची अशी स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी अद्यापि उत्पन्न व्हावयाची आहे. मात्र ती पुढेंमागें होईल अशीं चिन्हें दिसत आहेत. जमिनीच्या मालकीसंबंधाची मागणी अंशतः देण्यास प्रथम १८७० सालीं सुरुवातझाली, व १९०३ सालीं कॉनझरव्हेटिव प्रधानमंडळ अधिकारारूढ असतां जो जमिनीबाबद कायदा झाला त्याच्या योगानें या देणगीस बरेंच पूर्णत्व आलें. आयर्लंदांतील जमिनीचे मालक आयरिश लोकच असले पाहिजेत हें तत्त्व १८७० च्या कायद्यानें प्रथम कबूल केलें. परंतु इंग्रजी जमीनदारांकडून आपल्या जमिनी सोडवून घेण्यास आयरिश शेतकऱ्यांस कशा रीतीनें मदत करावयाची हा प्रश्न आज चाळीस वर्षे हळूहळू सुटत असून, सरकारी तिजोरींतून या कामीं शेतकऱ्यांस मदत करावी हें तत्त्व आतां ठरून चुकलें आहे. नुकतेंच गेल्या आगष्ट महिन्यांत पार्लमेंटमध्यें जमीन-

बाबत कायद्याची एक पुरवणी जोडण्यांत आली असून, आयरिश शेतकरी आपल्या वाडवडिलांच्या जमिनीचे निखालस मालक होणें हा आतां फक्त थोड्याशा कालावधीचाच प्रश्न आहे. राजकारणाचें युद्ध करण्यास राष्ट्रांतील लोकांचे अंगीं जी एक प्रकारची सामाजिक सुस्थिति प्रथमतः असावी लागते ती वरील दोनही मागण्या देण्यांत आल्यानें आयरिश लोकांचे अंगीं हल्लीं आली आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्य, राजकीय बाबतींत समान हक्क, शिक्षण आणि आपल्या मालकीचें असें चरितार्थाचें साधन—इतक्या गोष्टी असल्या ह्मणजे मग यापुढील राजकारणाचे प्रश्न प्रजेच्या स्वाभिनास सुसंगत अशा रीतीनें हळूं हळूं सुटतात. सुराज्य व सुस्थिति असल्यावर मग एखाद्या राष्ट्रांतील लोक कोणच्या विशिष्ट प्रकारच्या स्वराज्याचा हट्ट धरतील हे सांगणें कठिण आहे. तथापि एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, आयर्लंदांत दारिद्र्य व आपत्ति यांचें साम्राज्य असल्याचे वेळीं, ह्मणजे उदाहरणार्थ, एकोणिसाव्या शतकाचे मध्यभागीं, निर्भेळ स्वराज्य मागण्याचा जो हट्ट दिसून येत होता तो आजमित्तीस ह्मणजे वरील कारणांनीं थोडीबहुत सुस्थिति आल्यावर दिसून येत नाहीं. सुमारें पंधरा वर्षांपूर्वीचें आयरिश लोकमत ध्यानांत घेतलें तर असें दिसून येईल कीं, त्या वेळीं होमरूल ह्मणजे ' विशिष्ट स्वराज्य ' हीच आयरिश राष्ट्रभक्तांची जास्तीत जास्ती मागणी होती. सन १८८६ अगर १८९३ सालीं जें होमरूल बिल पार्लमेंटपुढें आलें व ज्यास आयरिश सभासदांनीं पाठिंबा दिला होता त्यांत जें स्वराज्य आयर्लंदास देऊं केलें होतें तें—१७८२ सालीं, म्हणजे सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी आयर्लंद ज्या स्वराज्याचा प्रत्यक्ष उपभोग घेत होतें त्याच्याहून एक कलेनें मागें किंवा अपूर्ण होतें; व १७८२ चें स्वराज्यही खऱ्या निर्भेळ स्वराज्याहून एक कलेनें अपूर्ण होतें. तात्पर्य, आणेवारीच्या भाषेंत बोलावयाचें तर १८९३ सालीं आयरिश लोक एकमतानें चौदा आणे स्वराज्य मागत होते; व सहानुभूति पूर्ण इतिहासकार लेके यानें लिहिल्याप्रमाणें, दैवगतीनें आयरिश लोकमतांत सन १८०० व १८९३ त्यांचे दरम्यान असा कांहीं विलक्षण फेरबदल झाला कीं, जो लोकपक्ष १७८२ सालीं पंधरा आणे स्वराज्याकरितां लढण्यास तयार झाला होता त्याचेच

वंशज १८९३ सालीं चौदा आणे स्वराज्यही मागण्यास तयार नसून, इंग्लंद व आयर्लंद यांच्या संयोगापासून जे फायदे राष्ट्रास मिळण्यासारखे आहेत तेच अधिक मौल्यवान आहेत असें त्यांस वाटूं लागलें होतें. पण असे हे फेरबदल समाजांत होतच असतात. त्यांत कांहीं विशेष नाहीं. व्यक्तीच्या अगर वर्गाच्या मतांत फेरबदल झाला तरी चौदा आणे कां होईना पण स्वराज्य मागणारा असा एक तरी वर्ग आयर्लंदांत आजमित्तीस आहे, एवढेंच नव्हे तर लोकमताची सत्ता आज त्याच्याच हातीं आहे. १८९३ पर्यंत जे आयरिश पुढारी झाले त्यांचा, स्विफ्ट किंवा बार्क्ले यांच्यापैकीं कोणाना कोणाच्या तरी शिष्यशाखेंत अगर सांप्रदायांत समावेश होतो; व स्विफ्ट किंवा बार्क्ले यांपैकीं कोणीही निर्मळ स्वराज्यवादी नव्हता. तथापि स्विफ्ट हा राजस तत्वज्ञानाचा व राजस राष्ट्रीय सिद्धांताचा प्रतिपादक असून त्याच्या शिष्यसांप्रदायांत ल्यूकस, ग्रॅटन, फ्लड, ओकॉनेल व पार्नेल यांचा समावेश होतो तो. बार्क्ले हा सात्विक तत्ववादी असून त्याच्या शिष्यशाखेंतलि विद्यमान पुढारी ह्मणजे सर होरेस प्लंकेट हा होय. १८९३ चें होमरूल बिल नापास झाल्यानंतर होमरूळच्या पक्षाची थोडीशी पिच्छेहाट होऊन त्याच्या दोन अंगांस दोन इतर पक्ष प्रबळ होऊं लागले. एक पक्ष 'गॅलिक अमेरिकन लीग' चा व दुसरा सर होरेस प्लंकेट याचा. पहिल्या पक्षाचीं मतें फीनियन लोकांसारखीं असून, पार्नेलनंतर झालेला राष्ट्रीय पक्षाचा ऱ्हास व १८९३ सालीं होमरूलच्या रणक्षेत्रावर झालेला ग्लॅडस्टनसाहेबांचा पराभव, या कारणांनीं त्या पक्षाच्या एकांतिक स्वातंत्र्यवादास इल्लीं थोडेंसें तेज आलेलें आहे. दुसऱ्या पक्षाचा सिद्धांत बार्क्लेच्या सिद्धांताप्रमाणें असून त्याचें मत असें आहे कीं, आयरिश लोकांस खरी सुस्थिति येण्यास राजकीय चळवळीबरोबरच, किंबहुना कांकणभर जास्तच, उद्योगधंदे, शेतकी सराफी, व उदीम यांचें ज्ञान अवश्य असून त्यांनीं स्वावलंबनाचे तत्वावर आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारली पाहिजे. जमिनी बाबद झालेले अखेरअखेरचे कायदे हे या पक्षाच्या चळवळींचेंच फळ असून या कायद्यांनीं या पक्षाचे मतास दिवसेंदिवस अधिकाधिक अनुयायी मिळत चालले आहेत. वर सांगितलेल्या पहिल्या पक्षास अमेरिकेंत जितकें तेज आहे तितकें आयर्लंदांत नाहीं.

परंतु राजकीय सुधारणेविषयींची निराशा व एकांतिक स्वातंत्र्याची मागणी यांचे सामानाधिकरण्य अथवा समान व्याप्ती ही आयरिश इतिहासांतील निरनिराळ्या काळच्या अनेक उदाहरणांवरून सहज सिद्ध करून देतां येईल. १७९८ किंवा १८४४ सालप्रमाणें बंड करून स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या या पक्षाच्या साध्यास दिवसेंदिवस अडचणीच जरी अधिक येत आहेत, व आयर्लंदावर परचक्र येणें किंवा देशांतच बंड होणें या गोष्टी पूर्वीहून जरी अधिक अवघड झाल्या आहेत, तरी परदेशाशीं लढतांना इंग्लंदचा पराभव झाला तर अशा संकटाचे वेळीं कदाचित् आयर्लंदांत ही एखादें बंड होण्याचा संभव आहे. अर्थात् हा पक्ष प्रबळ होऊं देणें अगर न देणें हें इंग्लंदच्या मुत्सद्दिगिरीवर अवलंबून राहील. दुसरा पक्ष प्रबळ व्हावा अशी इंग्लंदची स्वतःची इच्छा आहे, व तो प्रबळ झाला तर आयर्लंदची सांपत्तिक स्थिति तरी चांगली सुधारेल, आणि लोकांस सुराज्यानें व आज असलेल्या आठ आणे स्वराज्यानें जें काय सुख मिळेल तें तरी उपभोगावयास सांपडेल. तात्पर्य, अशा दोन प्रतिपक्षांमध्यें आजमित्तीस होमरूलचा पक्ष सांपडलेला आहे. एकीकडे ' होमरूल ' च्या स्वराज्याचें निदान चौदा आणे ध्येय आणि तीक्ष्ण राजकीय चळवळीचा मार्ग हीं शाबूत राखून, व दुसरीकडे ' गॅलिक अमेरिकन लीग ' चें निर्भेळ स्वातंत्र्याचें सोळा आणे ध्येय व सशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग या द्वयीच्या पचनीं न पडतां, रेडमंड वगैरे होमरूलच्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांस वाट चालावयाची आहे. दोन वर्षांपूर्वी सुमारें दहा आण्यांचें स्वराज्य ' अधिकारविभागणी 'च्या स्वरूपानें लिबरल प्रधानमंडळानें होमरूलच्या पक्षास देऊं केलें होतें तें त्यानें साफ नाकारलें; व यामुळें या दहा आण्याऐवजीं चौदा आण्याचें स्वराज्य पुढेंमागें होमरूलपक्षास मिळतें किंवा कालवशात् हें दहा आण्याचेंही दृष्टिआड होतें हें पाहणें आहे. परंतु इंग्लंदांतील राजकारणाचें एकंदर धोरण पाहतां आयर्लंदास अगदीं स्वतंत्र असें पार्लमेंट मिळणें हें जसें कठीण दिसतें, तसेंच पण आयरिश लोकांचें तूर्त समाधान होईल असा होमरूलचा एखादा विशिष्ट प्रकार त्यांस लवकरच मिळावा अशीं ही चिन्हें खास आहेत.

वरील हकीकतीवरून आयर्लंदांतील राष्ट्रीय चळवळ बरीच यशस्वी झालेली आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. जें राष्ट्र जिवंत राहतें का समूळ नष्ट होतें अशी भीति सुमारें साठ वर्षांपूर्वी वाटत होती त्यास आजची ही अर्धवट समाधानकारक अशी स्थिति कां होईना पण ती येऊन त्याचें राष्ट्रीय जीवित काळजीच्या टापूंतून बाहेर पडलें यांचें कारण आयरिश लोकांची निःसीम राष्ट्रभक्ति व उज्वल स्वार्थत्याग हें होय. आयरिश लोकांच्या आंगीं जे उपजत दोष असतील—आणि असे दोष अनेक आहेत—त्यामुळें त्यांच्या उद्योगाच्या फलप्रदतेस थोडासा कमीपणा आला असेल; परंतु जर त्यांच्या आंगचे दोष काय आहेत हें समजून घेऊन ते टाळतां आले तर हिंदुस्थानच्या लोकांसही निराश होण्याचें कारण नाहीं. परमेश्वराची आयर्लंदवर मेहेरबानगी आहे व हिंदुस्थानावर इतराजी आहे असें थोडेंच आहे! व दोघांसंबंधानें पाहतां दारूबाजपणा वगैरे दोष आयरिश लोकांपेक्षां हिंदुस्थानच्या लोकांत खचित कमी आहेत. जें काय पाहिजे आहे तें हेंच कीं ऐक्य, उद्योग व स्वार्थ-त्याग. व हे गुण जर कां हिंदुस्थानच्या लोकांस आपल्या अंगीं आणतां आले तर मग हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळविण्याचे कामीं, इंग्लंदच्या संबंधानें पाहतां, आयर्लंदपेक्षां अनुकूल अशा गोष्टीच अधिक भरतील हें आपोआप आढळून येईल. अशा स्थितींत स्वराज्याचे कामीं आयर्लंदास अघाडी मारूं न देण्याची सात्विक परंतु प्रबळ आकांक्षा हिंदुस्थानानें धरली तर ती त्यास खास शोभण्यासारखी आहे! ईश्वर करो व ही भूष-णभूत आकांक्षा सफल होवो!
